

В.М. ПОЛОВЕЦЬ

**ІСТОРИЯ КООПЕРАЦІЇ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1861 – 1917 рр.)**

Київ "Глобус"

2001

ББК 63.3(4 Укр)5

П 52

УДК

**Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України.
– К. Глобус, 2001 р.**

ISBN

Автор: **В.М.Половець** – сучасний український історик, професор, зав. кафедрою українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Редактор: **М.І.Бушин**, доктор історичних наук, професор

Рецензенти: **В.Й.Борисенко**, доктор історичних наук, професор
Л.Е.Раковський, доктор історичних наук, професор

Друкується за постановою вченої ради Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Монографія присвячена дослідженню історії кооперації Лівобережної України, етапа її становлення, організаційним принципам, загальним основам та структурі кооперативної мережі. Особлива увага звертається на стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу, тенденції в розвитку теорії і практики української кооперації. Досліджені фундаментальні теоретичні питання участі земства в розвитку кооперативного руху та ставлення держави до кооперації.

Розрахована на науковців, викладачів та студентів, членів кооперативних товариств, широкого кола читачів, які цікавляться ідеєю економічної самопомогі сільського та міського населення.

ISBN

ББК 63.3(4 Укр)5

© *Половець В.М., 2001*

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
1.1. Історіографія проблеми	
1.2. Джерельна база дослідження	
Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ	
2.1. Особливості народногосподарського розвитку регіону	72
2.2. Загально-економічний характер кооперації як добровільної господарської самодіяльної організації	102
Історико-теоретичний аспект:	
а) Домарксистські кооперативні теорії	102
б) Марксистська концепція кооперації	129
Розділ 3. ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТОК ТА ОСОБЛИВОСТІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ	
3.1. Основні етапи кооперативного руху	152
3.2. Організаційні принципи та загальні основи кооперативного будівництва	163
3.3. Національні тенденції в становленні української кооперативної системи	179
3.4. Теоретики українського кооперативного руху	201
Розділ 4. СТРУКТУРА КООПЕРАТИВНОЇ МЕРЕЖІ	
4.1. Споживча кооперація – найпоширеніший вид кооперативних товариств	18
4.2. Кредитна кооперативна мережа	241
4.3. Сільськогосподарські кооперативні товариства та громади	259
4.4. Промислова (кустарна) кооперація	270
Розділ 5. ЗЕМСТВО І КООПЕРАЦІЯ	
5.1. Роль земства в пропаганді кооперативних ідей	280
5.2. Сприяння земської агрономії в поширенні кооперативного руху	299
5.3. Участь місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин	315
Розділ 6. СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО КООПЕРАЦІЇ	
6.1. Державна політика в галузі кооперативного законодавства	333
6.2. Контроль органів державної влади за роботою кооперативних установ	346
ПІСЛЯСЛОВО	367
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	377
ДОДАТОК	397

ПЕРЕДМОВА

Становлення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави відбувається на основі багатовікового історичного досвіду, а також наполегливо здійснюваного українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Розбудова держави вимагає високого рівня національної свідомості її народу, у формуванні якої велику роль відіграє історична наука, що визначає структуру національних вартостей¹. Саме завдяки використанню у своїй діяльності глибоких знань минулого, кожне покоління, вступаючи в життя та спираючись на історичний досвід, у нових умовах і на новій основі вирішує проблеми суспільно-політичного виховання та соціально-економічного будівництва.

Як держава з перехідною економікою Україна в сучасних умовах зацікавлена в розвитку демократичних засад ведення господарства, виробничої демократії, нового міжнародного економічного співробітництва. Досі помірковані спроби оздоровити ринкове господарство, державні фінанси, перевести економіку на траєкторію поступового зростання, відновити індивідуальний сектор господарювання не дали очікуваних результатів. Разом з тим, як вчить світовий досвід, резервом відновлення динамізму економіки є трансформація системи відтворення з опорою на внутрішньо орієнтований сектор. Додатковий імпульс розвитку внутрішнього ринку та задіяння механізму зворотнього зв'язку – збільшення кінцевого попиту залежно від зростання виробництва – має задати підключення ресурсів, ініційованих здобутою економічною свободою.

Одним з таких важливих напрямків реалізації структурних змін в економіці України та формуванні її багатокладності є розвиток кооперативного руху, який має здійснюватися на організаційних принципах та загальних основах кооперативного будівництва. Саме тепер, коли обриси і сутність майбутнього українського суспільства ще не набули повної визначеності, доцільно ставити питання про важливу роль кооперативних відносин в найближчій перспективі.

Кооперація, як ніяка інша форма колективної праці, здатна збудити в масах почуття господаря, особистої відповідальності, відновити вільний вибір кооперативними товариствами видів і напрямків діяльності, постачання і збуту продукції, самостійне розпорядження відповідно до законодавства фінансовими та іншими ресурсами.

Особливо важливе значення в розвитку кооперативного руху та посиленні його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах має додержання в діяльності товариств принципів соціальної справедливості, взаємодопомоги та співробітництва, участь членів кооперативу в його управлінні за принципом рівного права голосу та прийняття відповідних рішень.

Кооперативний рух в Україні існує майже 140 років. Кооперативні ідеї, що прийшли до нас із Західної Європи, оживили традиційні цінності національного

---

¹ Див.: Жмир В.Ф. На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості) // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №4. – С.150.

способу життя. Історія свідчить, що українські кооператори більшою мірою, ніж західні, зосереджували увагу на гуманістичному, соціально-культурному аспекті кооперації, що сприяло національному самоутвердженню українського народу, його матеріальному піднесенні, духовному вивільненню. Якісно новий стан української кооперації було започатковано з 1991 року -- періоду становлення нашого суспільства, коли розпочалося організаційно-економічне функціонування кооперації в тому розумінні, що є міжнародно визнаним, перевіреним часом і як такої, що довела свою життєдіяльність та високу ефективність у ринкових умовах.

Автор свідомий того, що монографія не вичерпує всієї багатопланової проблеми, і сподівається: -- зроблене ним послугує теоретикам та практикам кооперативної справи, широкому загалу співчанців. Щирі слова подяки при цьому він висловлює докторам історичних наук, професорам Володимиру Йосиповичу Борисенку, Миколі Івановичу Бушину, Леоніду Едуардовичу Раковському за надану допомогу в підготовці цієї книги.

Розділ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

На сучасному етапі історичної науки важливого значення набуває розвиток теорії кооперативного руху. Для її дослідження історикам необхідний поглиблений і більш ефективний аналіз як опублікованих, так і архівних джерел, врахування при цьому особливостей історичного та економічного розвитку. У такому контексті заслуговує на увагу поширення кооперативного руху в провідних капіталістичних країнах, що мало значний вплив на становлення суспільно-економічних процесів у Російській імперії та її регіонах.

Як свідчать матеріали, на початку ХХ ст. кооперація охопила більшість розвинутих країн світу, проклавши собі шлях в Америку та Азію, що видно з таблиці XVIII (Додаток). Аналіз кооперативної мережі провідних країн показує, що найкооперованішою була Данія, де один член кооперативу припадав на чотири жителі, у той час, як у Франції – на 49, в Італії – на 20, Німеччині – на 13, Японії – на 103, а в США – на 1533. По числу кооперативів серед розвинутих західноєвропейських країн перше місце займала Німеччина (30555 товариств на 4,8 млн спільчанців), на другому місці була Австрія (16563 кооперативи на 2,4 млн членів товариств), на третьому – Італія (7564 товариства і 1667 тисяч спільчанців). По 16 жителів на одного члена товариства припадало в Великобританії та Нідерландах.

Кооперативний рух Російської імперії, впродовж 50-ти років свого розвитку, досяг найбільшого розмаху після Лютневої революції 1917 року. Вже стали хрестоматійними дані, що станом на 1917 рік кооперація охопила більше половини населення і вивела державу в число найкооперативаніших у світі. У країні нараховувалося 35 тисяч споживчих товариств (11,5 млн членів товариств), низових, у банківській системі, кредитних кооперативних товариств – 16 тисяч (10,5 млн пайовиків), сільськогосподарських громад і товариств – 7,8 тисячі (1,8 млн членів товариств), маслоробних громад і товариств – 29 тисяч (0,5 млн пайовиків).

Загальна кількість кооперативних організацій на той час становила понад 60 тисяч (офіційно зареєстрованих), з охопленням населення в 25 млн членів товариств, а з врахуванням членів сімей – біля 100 млн чоловік. У сільській місцевості діяло 56,6 тисяч виробничих кооперативів (18,6 млн членів товариств), тобто найбільша частина кооперативів знаходилась у сільському господарстві, у них трудилося біля 82 відсотків населення¹.

В цілому, якщо населення Російської імперії на 1917 р. становило 142 млн чоловік, а членів товариств було 25 млн, то на одного члена кооперативу припадало 5,6 жителя². У порівнянні з розвитком кооперативної мережі провідних країн світу вона займала перше місце по числу кооперативів (60 тисяч, на другому місці була Німеччина – 30 тисяч) та по числу членів кооперативів (25 мільйонів, на другому місці теж Німеччина – 4,8 млн) і друге по числу жителів на одного члена кооперативу (5,6 чоловік, на першому була Данія – 4 чоловіки).

---

¹ Див.: Хрестоматія по истории СССР. 1861-1917 гг. – М., 1990. – С.358.

² Там само. Підрахунки автора.

Для розвитку кооперативної теорії важливе значення має також дослідження становища в кооперативному русі окремих регіонів Російської імперії. До одного з таких регіонів, що виділявся в адміністративну одиницю і, як частина України, мав свій суспільно-політичний устрій та користувався автономією, належала Лівобережна Україна. Саме в Лівобережній Україні, враховуючи до неї Харківську губернію і місто Харків, де розміщалося Споживче товариство півдня Росії (далі російська абревіатура – ПОЮР), і звідкля здійснювалося керівництво всією кооперативною мережею регіону, в порівнянні з іншими її частинами, як зазначають дослідники, раніше почали розвиватись капіталістичні та поглиблюватися товарно-грошові відносини¹. Після реформи 1861 р., на протязі 60-х – 90-х років, тут прискорився розвиток капіталізму, розширився і значно поглибився внутрішній ринок, що спричинило активне зародження кооперативного руху.

Про мережу кооперації та її структурні особливості в Лівобережній Україні свідчать такі дані: у жовтні 1917 р. число споживчих товариств досягло майже 6000, а кількість членів у них 2301 тисяча чоловік. Виходячи з того, що на цей час населення регіону становило 110 мільйонів 340 тисяч мешканців, кооперованість людності була 4,5 жителя на одного члена товариства, при 5,6 – в цілому по Російській імперії. Роздільних торгових підприємств на території губерній нараховувалося до 10 тисяч, а товарооборот споживчої кооперації у цей період досяг 1169 тисяч карбованців. Врахувавши індекс цін, побачимо, що фізичний обсяг товарообороту споживчої кооперації збільшився у 1917 році проти довоєнного рівня приблизно в чотири рази. Кількість членів товариств виросла в порівнянні з 1913 роком у вісім разів, а значна маса товарів купувалась населенням у кооперативних крамницях і врешті-решт, у розрахунку на одного пайовика продаж товарів скоротився з 500 до 180 крб.² Наведені приклади переконливо свідчать про розгалужену кооперативну мережу на кінцевій стадії дослідження та її питому вагу в соціально-економічному житті регіону, а також про значну роль кооперації у забезпеченні населення товарами.

Отже, *предметом* монографії стали генезис, практика і теорія кооперативного руху в Лівобережній Україні, хронологічні рамки якого охоплюють період з першої половини 60-х років, коли почали з'являтися кооперативні товариства, – до жовтня 1917 року, або початку руйнації радянською системою існуючих усталених кооперативних структур. Для з'ясування певних висхідних моментів та явищ, розуміння значення окремих подій та їх наслідків, автору доводилося виходити за межі вказаних хронологічних рамок.

---

¹ Сборник материалов об артелях в России. – СПб., 1893. – Вып.18. – 1895. – Вып.19-24. Туган-Барановский. М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1916. – С.147.

² Підраховано автором на основі: Вестник кооперации. – 1918. – №3-4. – С.19. Союз потребителей. – 1922. – №8,9. –С.7,9. Б.Стопневич. Споживча кооперація на Україні. – Полтава, 1919. – С.90-96. Труды статистико-экономического отдела Харьковского Губсоюза (б. "ПОЮР"). – Харьков, 1919. – С.11-14.

Вивчаючи історію "старої", дорадянської кооперації, автор ставив за мету дослідити соціально-економічні передумови її формування та особливості розвитку в окремому регіоні, бо не можна збагнути цілого, не зрозумівши його окремих частин. Такий підхід до визначення проблеми дав можливість глибше проаналізувати структуру і темпи розвитку, принципи та основу кооперативного будівництва, мережу українських кооперативних центрів, місце і роль кооперації у системі земства та державних економічних відносин.

1.1. Історіографія проблеми

Обрана автором тема в окресленому формулюванні ще не була об'єктом окремого дослідження, що в значній мірі збільшує її наукову, практичну і виховну актуальність. При підготовці монографії широко використані раніше опубліковані праці з історії кооперації, більшість з яких мають загальний теоретико-популяризаторський характер, знайомлять читачів з кооперативною справою у західних країнах та відображають розвиток кооперативного руху в Російській імперії. Перш за все це праці з проблем теорії кооперації О.М.Анциферова, М.П.Гібнера, А.В.Меркулова, П.Кауфмана, А.Н.Ніколаєва, К.А.Пажитнова, М.І.Туган-Барановського, О.В.Чаянова, О.І.Чупрова, в яких автори розглядають суть кооперації, загальні принципи та основи її утворення як організаційно оформленого, добровільно-колективного об'єднання власності і праці людей для досягнення загальної мети у різних галузях економічної діяльності¹.

Об'єднуючою ідеєю, яка започаткувала основи вивчення проблеми у *дореволюційній історіографії*, було прагнення авторів, різних як за жанром, так і за обсягом наукових розвідок, донести до широкого загалу всі переваги кооперативного життя, їх глибока переконаність у необхідності кооперативного структурування економіки, погляд на кооперацію, як на громадський рух і господарську організацію, що виникла і розвивалася в умовах і на основі капіталізму, з його товарним виробництвом, у боротьбі трудящих мас,

---

¹ Анциферов А.Н. Очерки по кооперации. – М., 1915. Гибнер М.П. Система кооперации. – М., 1911. Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. – Пг., 1918. Кауфман П. Теория потребительской кооперации. – СПб., 1912. Николаев А.Н. Теория и практика кооперативного движения. – М., 1908. Він же. Кооперация. – М., 1918. Пажитнов К.А. Основы кооперации. – М., 1917. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М., 1913. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1916. Він же. Кооперация, соціально-економічна основа її та мета. – К., 1918. Він же. Социальные основы кооперации. – М., 1989. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. – М., 1925. Чупров А.И. Мелкое земледелие и его основные нужды // Чупров А.И. Учёные труды. – М., 1910-1911. – Часть 4. – Вып.2. – 1911. – С.55. 1916. Він же. Кооперация, соціально-економічна основа її та мета. – К., 1918. Він же. Социальные основы кооперации. – М., 1989. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. – М., 1925. Чупров А.И. Мелкое земледелие и его основные нужды // Чупров А.И. Учёные труды. – М., 1910-1911. – Часть 4. – Вып.2. – 1911. С.55.

споживачів і дрібних товаровиробників з проявами торгового і лихварського капіталу.

Важливу роль у розвитку кооперативної науки відіграли праці О.І.Чупрова, особливо його курс лекцій по кооперації, прочитаний у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі, в 1904 р. Саме в цьому курсі лекцій О.І.Чупров одним з перших висунув концепцію про те, що кооперація урятує дрібне землеволодіння в його конкуренції з великими господарствами: ідея кооперації була, на його думку, "не менш важливим відкриттям у галузі сільського господарства, ніж нові досягнення техніки"¹. Свої ідеї вчений проілюстрував прикладами з історії кооперативного руху Росії, Франції, Німеччини і на цій основі запропонував порівняльний аналіз різних форм сільськогосподарської кооперації. Концепцію про переваги кредитної кооперації для дрібного селянського господарства розвинув і узагальнив учень О.І.Чупрова – В.О.Косинський, ретельно проаналізувавши для цього багатий досвід міських і сільських кредитних товариств у Німеччині та вивчивши архіви німецьких товариств райфейзенівського типу².

Проблемно-хронологічний зріз дореволюційній історіографії показує, що основну увагу автори публікацій приділяли популяризації та заснуванню окремих видів кооперативних товариств. Це були, як правило, представники ліберальної інтелігенції, котрі вбачали у розвитку галузевої кооперації вихід з важкого матеріального становища основної маси трудового населення і виступали його апологетами³.

В цілому у вивченні кооперативного руху умовно можна виділити три періоди: дореволюційний (1861-1917 рр.), радянський (1907-1991 рр.) і новітній (1991-2001 рр.), у кожному з яких були свої етапи, особливості у можливості використання джерельної бази, публікації дослідницької роботи, в ідеологічних установах щодо характеру висвітлення та їх оцінок. Кожен період

---

¹ Чупров А.И. Вказана праця. – С.58.

² Див.: Косинский В.А. Учреждения мелкого кредита в Германии. – М., 1901. – Т.1. – С.49.

³ Бондарев И.А. Организация и практика кооперативных учреждений мелкого кредита. – СПб., 1913. Евдокимов А.А Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Харьков, 1912. Зельгейм В.Н. Организация и практика потребительных обществ в России. Курсы по кооперации. – М., 1913. Железнов В.Я. Теория мелкого (кооперативного) кредита. – М., 1914. Исланкин Ф.Б. Руководство кредитной кооперацией. – Казань, 1915. Кильчевский В.А. Какая разница между частным банком и кредитным товариществом. – М., 1918. Кулыжный А.Е. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства. – М., 1918. Він же. Деревенское сельскохозяйственное общество. – М., 1913. Макаров Н.П. Очерки кооперативного сбыта хлеба. – М., 1913. Тотоміанц В.Ф. Сельскохозяйственная кооперация. – М., 1918. Трапезников И.Ф. Операция кредитного товарищества. – М., 1915. Фроммет Б.И. Теория и история потребительской кооперации. Краткий курс. – Пг., 1918. Хейсин М.Л. 50-летие потребительской кооперации в России. – М., 1915. Чупров А.И. Мелкий кредит и кооперация. – М., 1911.

відрізняється специфічною домінантою понять і наукових категорій та своїм специфічним підходом до вирішення історичних проблем.

Предметом окремої історіографічної розвідки є дослідження еволюції української кооперативної думки, її кардинальних напрямків розвитку, соціально-економічної основи, загальних принципів та закономірностей. Серед головних здобутків дореволюційної української кооперативної історіографії неабиякий інтерес викликає, передусім, дореволюційна кооперативна школа, що її репрезентують О.М.Анциферов, М.П.Баллін, В.М.Доманицький, М.І.Зібер, Я.Краевой, М.В.Левитський, П.Пожарський, М.І.Туган-Барановський та Ф.А.Щербина¹.

З-поміж українських дослідників кооперативного руху, започаткувавши його історіографію, вирізняється постать М.І.Зібера, який у 60-х роках XIX ст., перебуваючи на посаді приват-доцента Київського університету, захопився кооперацією, сприяв організації Київського споживчого товариства і з метою популяризації кооперативної ідеї серед населення у 1869 р. підготував та видрукував книгу "Потребительские товарищества", де ґрунтовно і в доступній формі виклав соціально-економічну природу споживчої кооперації та її суспільне призначення. Як за сюжетом, так і за обсягом це була одна з перших спроб узагальнити власний досвід кооперативного будівництва на фоні його позитивного надбання в західно-європейських країнах².

Дослідження еволюції кооперативної думки, її основних напрямків реального застосування неможливе без аналізу діяльності організаторів-практиків, до яких належав харківський правничий М.П.Баллін, вихований на ідеях "кооперативного соціалізму" та художніх образах російської класичної літератури, особливо творів М.Г.Чернишевського. У своїх численних статтях і "Первой памятной книжке русских потребительных обществ" М.П.Баллін накреслив низку конкретних заходів по поширенню кооперативних товариств серед населення та про переваги інтегрального кооперування, вбачаючи в кооперації "запоруку єднання і братерства усіх народів"³.

Своєю самовідданістю і власною системою побудови суспільства, викладеною в "Первой памятной книжке...", яка ще за життя автора стала раритетом, на нашу думку, М.П.Баллін започаткував ідею про те, що кооперація

---

¹ Анциферов А.Н. Вказана праця. Баллин М.П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. – Харьков, 1870. Доманицький Василь. Як хазяйнують селяни в чужих краях. Про селянську кооперацію. Про товариські крамниці. – К., 1904. Зибер Н.И. Потребительские товарищества. – СПб., 11869. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. – К., 1916. Левитский Микола. Артельный договор для земледельческих артелей. – Елизаветград, 1900. Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – К., 1919. Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціально-економічна основа її та мета. – К., 1918. Щербина Ф.А. Очерки южно русских артелей и общинно-артельных форм. – Одесса, 1880.

² Зибер Н.И. Вказана праця.

³ Баллин М.П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. – С.71.

без "освіти, доброго виховання і розвинених соціальних звичок" не принесе належних результатів¹.

В історичній літературі про перше десятиріччя кооперативного руху А.Меркулов (і з ним не можна не погодитися) виділив чотирьох авторів, що писали про кооперацію: М.Чернишевського, М.Зібера, О.Михайлова та М.Балліна. З них лише М.Баллін був практичним діячем та організатором кооперативної справи. У контексті досліджуваної проблеми автор розкриває процес створення мережі союзного кооперативного керівництва, ґрунтовно зупиняється на першому етапі виникнення та початку діяльності Споживчого товариства Півдня Росії (ПОЮР), а також окремих товариств Полтавської губернії².

Несприятливість економічних і соціальних умов для розвитку споживчої кооперації, відсталість споживчих суспільних відносин (громадський рух на той час ще не охопив широкі верстви населення) не дали змоги підготувати теоретиків і практиків-організаторів кооперативної мережі. А.Меркулов вважав, що це був саме той час, коли тільки з'являлися розповіді про нових людей (а підзаголовок роману М.Чернишевського "Що робити ?" саме так і називався), які присвятили своє життя боротьбі за ідею "кооперативного соціалізму". Для практичної діяльності у 60-х роках таких нових людей було занадто мало і тому кооперативна нива тривалий час не мала знаючих і діяльних сівачів, які б не тільки її добре засіяли, а й вчасно доглянули та виростили "нові сходи".

Про першу кооперативну крамницю в Лівобережній Україні, що відкрилась в одному з сіл Сорочського повіту Полтавської губернії у 1863 р. описав в "Очерках южно-русских артелей" Ф.А.Щербина, статист і історик, земець і в наступному, депутат II Державної думи, член-кореспондент Російської Академії Наук³. Книга автора увійшла в історіографію дореволюційної кооперативної думки глибоким аналізом артільної справи півдня Російської імперії на початку другої половини XIX ст. Після реформи 1961 року одночасно в різних місцях країни, підкреслює автор, виникали землеробські артілі, що стали характерною формою кооперативного типу товариств. Вони відрізнялися господарськими типами, кооперуванням селянської праці, основних знарядь і засобів виробництва та відповідним розподілом суспільного продукту. Це був особливий і самобутній тип кооперативного господарства, що виник в надрах обшинного землеволодіння і непогано у ньому прижився. Головною ж спонукальною силою організації артілей була, як підкреслює автор, боротьба з бідністю, лихварством та перекупниками.

На відміну від попередніх дослідників, праці яких в 60-70-х роках висвітлювали становище кооперації як самодіяльної громадської організації, Ф.А.Щербина опублікував "Очерки южно-русских артелей" у час жорстокої

¹ Чернышевский Н.Г. Примечания к "Основам политической экономии Милля" // Соч. в 2-х т. – М., 1987. – Т.2. – С.70. Зибер М. Вказана праця. Михайлов А. (Шеллер). Ассоциация. – СПб., 1869. Баллин Н.П. Вказана праця.

² Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – Иркутск, 1910.

³ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и обшинно-артельных форм. – Одесса, 1880. – С.199.

реакції царизму в зв'язку з вбивством Олександра II і заборонаю та утисками по відношенню до всіх суспільних структур, що, безумовно, не могло не позначитися на характері та змісту монографії.

У наступний етап, який припадає на 80-90-ті роки XIX ст., розвитку кооперативної мережі та пробудженню української кооперативної думки серед населення сприяли популяризаторські праці "артільного батька" Миколи Левитського та історика і відомого кооператора-практика Василя Доманицького, котрі стали повсякденними порадами селян в організації спільчанського господарства¹.

Висвітленню діяльності представників ліберально-буржуазного напрямку в українському кооперативному русі присвятив своє дослідження Я.Краєвой. Автор розглядає кооперацію "як основний засіб захисту дрібних товаровиробників"². Для з'ясування подальшого розвитку теорії проблеми у наш час важливе значення має обґрунтування М.І.Туган-Барановським у монографії "Кооперація. Соціально-економічна природа її і мета" класової природи кооперації і визначення трудового характеру кооперативного зиску. Автор відстоює класовий характер кооперації, з докором констатує, що ця проблема залишилася поза увагою і розглядом відомих дослідників кооперативного руху, у тому числі і професора Анциферова О.М.³

У своїй фундаментальній праці, що й сьогодні привертає читачів різноманітністю і повнотою опрацьованого фактичного матеріалу, сміливістю і суперечливістю думок, здатних підказати вирішення актуальних проблем у наш час, М.І.Туган-Барановський, уважно простеживши шлях розвитку кооперативних товариств від соціалістів-утопістів до першої світової війни та узагальнивши досвід світового кооперативного руху, зазначав, що, при великому обсязі літератури про кооперацію, в основі своїй це не стільки науковий аналіз нової форми господарювання, скільки її пропаганда. На жаль, підкреслював автор, при невеликій кількості наукових досліджень з окремих проблем кооперації практично відсутні розвідки, які б ставили за мету дати загальну теорію кооперативного руху в його багатогранних проявах. Саме над усуненням цього недоліку і працював автор впродовж усього свого життя.

Важливе значення для розвитку кооперативної теорії мали праці О.М.Анциферова, особливо його "Очерки по кооперации", в яких автор підкреслював, що зміст терміну "кооперація" полягає у розумінні під ним "визначеної суспільної форми поєднання трудових зусиль на основі добровільного співробітництва"⁴. Разом з тим автор визнавав необхідними об'єднання кооперативів у союзи, засновані на рівноправності їх осіб та самоуправлінні. "З принципу рівноправності, – підкреслював О.М.Анциферов. –

---

¹ Доманицький Василь. Як хозяйнують селяни в чужих краях. Про селянську кооперацію. Про товариські крамниці. – К., 1904. Левитский Микола. Артільный договор для земледельческих артелей. – Елизаветград, 1900.

² Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. – К., 1916. – С.15.

³ Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціально-економічна основа її та мета. – С.172.

⁴ Анциферов А.Н. Вказана праця. – С.162.

впливало практичне правило: одна людина – один голос, яке ставило учасників у рівні умови по відношенню до управління справами товариства, поза всіляку залежність від ступеня участі капіталу та інших обставин"¹.

Аналіз опублікованої літератури переконує, що автори дореволюційних досліджень українського кооперативного життя, представники ліберальної буржуазії, інтелігенції і дрібнобуржуазного чиновництва були поборниками християнського соціалізму і, висвітлюючи організацію та поширення кооперативних товариств, виступали за утворення на основі кооперації виробничих асоціацій, через які поступово, оволодівши всіма галузями виробництва, можна побудувати кооперативний соціалізм².

Досліджуючи кооперативні товариства за складом їх спільчанців, ряд авторів – А.В.Меркулов, М.І.Туган-Барановський, С.Л.Маслов, С.М.Прокопович стверджували, що ентузіастами кооперативної справи була невелика кількість переважно молодих людей, натхненних ідеєю "кооперативного соціалізму". На протилежному боці знаходилася та частина учасників руху, яка вбачала в ньому лише засіб отримання негайного і солідного зиску, без зайвого клопоту і зусиль. А між ними була найчисленіша група, для якої кооперація взагалі не представляла будь-якого серйозного значення, і яка пішла у товариства з інтересу новизни і моди брати участь у громадській справі³. Необхідно зауважити, що ні практичних навичок, ні твердого і переконаного ставлення до справи жодна з зазначених груп не мала.

Історію кооперативного руху Лівобережної України у тісному зв'язку з практикою вивчали місцеві кооперативні організатори в губерніях: В.Васильченко, А.Євдокимов, Я.Імшенецький, М.Костров, В.Мезенцев, М.Примак, М.Скрипніков, Ф.Шевченко⁴. В результаті їх публікацій до обігу було введено новий фактологічний матеріал, зроблено узагальнення про місце і значення кооперації в тодішніх умовах.

Однак об'єктивного наукового осмислення всього комплексу питань кооперативного життя в історичній літературі не відбулося. Якщо в

---

¹ Анцыферов А.Н. Вказана праця. – С.167.

² Тотоміанц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации в России. – М., 1918. Він же. Биография Н.П.Баллина // Объединение. – 1912. – №15.

³ Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство. – М., 1921. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации. – Иркутск, 1919. Прокопович С.М. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М., 1918. Туган-Барановський М.І. Вказана праця.

⁴ Василенко В. Кустарные промыслы Полтавской губернии. – Полтава, 1900. Евдокимов А. О сбыте сельскохозяйственных продуктов. – Харьков, 1912. Имшенецкий Я.К. Мелкий кредит и его значение в народном хозяйстве. – Полтава, 1913. Костров Н.И. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. – Чернигов, 1917. Мезенцев В. Хлебная торговля и кооперация. – Харьков, 1914. Примак М. Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. Скрипников М. Потребительские общества Полтавской губернии. – Полтава, 1900. Шевченко Ф.О. Деятельность кооперативных учреждений Харьковского уезда. – Харьков, 1914.

дожовтневий період автори, використовуючи місцевий статистичний матеріал та приклади з кооперативного життя губерній, розкривали переваги кооперативної власності та закликали населення вступати в кооперативи, то в подальшому більшість дослідників керувалась ідеологічними штампами про революцію, яка розкрила "широкі перспективи" і перетворила кооперацію в "могутній засіб кооперативного будівництва", про всесвітню революцію, як "необхідну умову кооперативної роботи".

Окремою в числі досліджень з історії споживчої кооперації в Україні стоїть спроба історико-статистичного начерку В.Стопневича, видрукованого в Полтаві¹. В ньому подана характеристика статистичного обслідування, проведеного за участю автора Московською спілкою споживчих товариств та споживчої секцією Київського кооперативного з'їзду в 1913 році. Матеріали, які були в його розпорядженні, далекі до того, щоб носити характер вичерпаності (особливо з питань групування товариств по торгових оборотах і визначення у кожній групі відповідно середнього числа пайовиків: обороти завжди залежать від капіталу і числа членів товариств, а не навпаки), проте, всебічно і старанно їх використовуючи, автор зумів подати картину розвитку споживчих товариств станом на 1914 рік. Така обмеженість у часовому просторі дослідницької програми пояснювалась припиненням видання українських часописів під час першої світової війни, тим, що значно скоротилась інформація про життя кооперативних організацій, яка друкувалась на сторінках преси. З цим, звичайно, не можна погодитись, бо залишалися ще численні кооперативні і земські видання, ним не використані.

У 1917-1919 роках вийшли друком праці відомих авторів з історії кооперативного руху, які або цілком ігнорували в своїх дослідженнях таку суспільно-політичну подію, як Жовтнева революція 1917 року та її ставлення до кооперації, або ж звинувачували її в усьому негативному, що відбулося в Російській імперії.

Якщо відомий теоретик кооперації С.Л.Маслов у монографії про селянські господарства та кооперацію на 400 сторінках ні словом не обмовився про соціально-економічні зміни на селі у зв'язку з Жовтневою революцією, то не менш відомий теоретик і практик її С.М.Прокопович стверджував, що "жовтневий переворот повсюдно загальмував, а в багатьох місцях зовсім зупинив кооперативну роботу"².

Ігнорування Жовтневої революції вищими ешелонами кооперативних структур пояснювалося тією ворожнечею, з якою вони, вважаючи кооперацію незалежною громадською організацією, зустріли нову владу, оцінюючи її як тимчасовий зигзаг історії та сподіваючись на негайне відновлення старих, можливо злегка підновлених порядків³.

---

¹ Стопневич В. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку. – Полтава, 1919.

² Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство. – М., 1919. Прокопович С.М. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М., 1918. – С.382.

³ Див.: Орлов М. Спор о кооперации // Известия Народного комиссариата по продовольствию. – 1919. – №3-6. Разовский С.В. Тезисы о строительстве

Таким чином, у дореволюційний період розвитку українська історіографія, репрезентована як теоретиками (О.М.Анциферов, М.І.Туган-Барановський, Ф.А.Щербина), так і практиками-кооператорами (М.П.Баллін, В.М.Доманицький, М.І.Зібер, М.В.Левитський, А.В.Меркулов, П.Пожарський та ін.) уособлювала в собі етапи становлення кооперації як громадської самодіяльної організації, що пройшла з другої половини ХІХ ст. через утворення кооперативних товариств з 60-х до середини 70-х років, охопивши, в зв'язку з масовою безграмотністю, в основному міське населення; найжорсткіші утиски та репресії урядових структур у 70-х – 80-х роках, звинувачена в розповсюдженні соціалістичних ідей; відродження кооперативної думки з середини 80-х і 90-х років, часу заснування кредитної кооперації та формування вертикальної структури; і, нарешті, новітній етап – масового поширення кооперативної мережі, який розпочався з першої народної революції 1905 і продовжувався до 1917 року.

Радянський період розвитку історіографії проблеми. Згідно запропонованої нами періодизації, для другого післяжовтневого (радянського) періоду характерною була тенденція виходу на концептуальний рівень узагальнення, коли дослідники намагалися інтерпретувати кооперативний рух як частину внутрішньої політики держави. Як добровільне громадське об'єднання, кооперативний рух, що тривалий час залишався на периферії радянської історіографії, не вписувався в її магістральні напрямки. Теоретичні та практичні обмеження на аналіз і динаміку кооперативних структур визначалися декретованими положеннями про кооперацію як систему другорядних економічних відносин, пов'язаних з дрібнотоварним виробництвом, а також концепцією ринкового і "кооперативного соціалізму"¹.

І все ж цей напрямок історіографії розвивався. Особлива увага на проблеми кооперації зверталася у 20-ті роки, коли вирішувалося питання про її призначення в умовах радянської дійсності, і коли було прийнято немало урядових та партійних постанов, зроблено відповідних організаційних висновків. Предметом історіографічного аналізу літератури про кооперацію були статті, глави та розділи, окремі монографії, присвячені проблемі в цілому або окремим її періодам. Характер залученої джерельної бази, методи історичного дослідження дозволяють зробити висновки про їх побіжний та прагматичний характер².

У 1919 році були опубліковані "Нариси з історії Української кооперації". Їх підготував П.Пожарський – відомий кооперативний діяч, котрий на той час уже

кооперации и ее взаимоотношения с классовыми организациями власти // Известия Народного Комиссариата по продовольствию. – 1920. – №1-2.

¹ Теоретические проблемы современной советской кооперации. – М., 1930. Кабанов В.В. Октябрьская революция и кооперация (1917 – март 1919 г.) – М., 1973. Арайо Ж. Экономические противоречия при социализме. – М., 1984.

² Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків, 1925. Дешко С. Кооперація на Україні. – Харків, 1927. Мохор Павло. Од Баліна до Леніна. – К., 1924. Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – К., 1919. Він же. Соціальний склад української кооперації. – К., 1928. Целларіус В. Сучасна Українська кооперація. – Харків, 1926.

працював головою ради українського Союзбанку. До написання нарисів він приступив ще у 1914 році, збираючи окремі відомості про українських організаторів кооперативної справи. Це були перші коротенькі оповіді про Миколу Балліна, Віктора Козлова, Григорія Галагана, Миколу Левитського, Василя Доманицького, Йосипа Юркевича. Заслугою автора стало те, що він вперше поставив питання про існування української кооперації. Автор підкреслював, що "починаючи з 1916 року, українська кооперація в Росії стала на твердіший національний ґрунт, але і до цього часу в українській кооперації завжди, як ми бачили, елемент національний був путеводною зорею для видатніших працівників на ниві української кооперації"¹. П.Пожарський у своїй книзі дотримувався точки зору про те, що з самого початку кооперація в Україні носила національно-український характер. Звичайно, така точка зору не витримує критики. Дослідження показують, що героїв нарисів, перших організаторів кооперативної справи в Україні, ні за характером їх діяльності, ні за її змістом називати "свідомими українцями" і "борцями за національну ідею" було з боку автора нарисів значним перебільшенням.

Цікавим екскурсом в історію розвитку кооперативної думки в Україні стала монографія Павла Мохора "Од Баліна до Леніна". Автор яскраво змальовує образ Миколи Балліна – "першого ідеолога старої, дореволюційної кооперації, що виникла на тлі розвитку капіталістичного ладу і була в первісній своїй істоті його повною антитезою"².

Запозичена в другій половині XIX ст. в західно-європейських країнах силами ліберально-буржуазної інтелігенції, зауважує автор, кооперація впроваджувалася в життя у формі промислово-виробничих і хліборобських артілей, асоціацій, фаланстерів та споживчих товариств-комун. Кооперативні ідеали поступово з сфери мрій перетворювалися в реальну дійсність. М.Баллін, пише автор, стояв на грані двох епох, був свідком руйнації старого феодального ладу і народження нового, капіталістичного. Він особисто відкидав феодальний лад, не сприймав капіталістичний і шукав у кооперації нові суспільні відносини. Для М.Балліна – кооперація в усьому, бо це – внутрішня людська потреба, завдання всього людства і світу в цілому. Це – філософія інтеграції. Між М.Балліним і В.Леніним ціла доба, після якої розпочинається, на думку автора, нова сторінка в кооперативному русі, нова кооперативна ідеологія і нове кооперативне будівництво. "Еволюційний баллінізм, – наголошує автор, – в історії очищається від своїх утопій і романтики, проймається правдивим розумінням дійсності, переходить у кооперативний ленінізм з його характерним гаслом: революційний кооператизм і кооперативний революціонізм"³.

Відтак, не важко зрозуміти, що П.Мохор поділяв марксистську концепцію розвитку кооперативної системи і, нехтуючи класичними кооперативними принципами, стверджував, що тільки всесвітня соціальна революція виведе кооперацію на вільну дорогу, і не жах перед революцією, а бажання її наблизити – повинні органічно увійти в життя кожного товариства.

---

¹ Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – С.65.

² Мохор Павло. Вказана праця. – С.16.

³ Там само. – С.99.

У 1925 р. П.Височанський опублікував "Коротку історію кооперативного руху на Україні". Це було популярне, невеличке за обсягом (50 сторінок), довідкове видання, яке закінчувалося оцінкою тодішнього стану та переліком завдань радянської кооперації. В цілому розвиток кооперативного руху автор поділяє на два періоди: а) до часів Жовтневої революції; б) Жовтень і кооперація. В першому періоді розглядались: початкова доба кооперації (1860-1877 рр.); доба занепаду, яка закінчувалася 1896 роком; новим піднесенням – 1905 роком; масовим ростом кооперативних підприємств у 1905-1917 рр. та кооперацією в часи революції. Другий період Жовтень 1917 року охоплював кооперацію за часів воєнного комунізму та нової економічної політики. Особлива увага автором зверталася на завдання кооперації після Жовтневої революції. "Пристаючи до перебудови кооперативного апарату, – зазначав П.Височанський, – радянська влада виходила з основної передумови, з основного погляду на кооперацію: кооперація – не є самоціль, кооперація – лише засіб у боротьбі за комунізм і друге, – що треба її пристосувати до практичного будівництва комуністичного ладу"¹. Крім сумнівних за методологічними посиланнями висновків, розділи книги, присвячені історії дореволюційної кооперації, виявились занадто фактологічними, в них не було суттєвого концептуального руху вперед у розвитку кооперативної справи.

Проблеми дореволюційної кооперації висвітлювалися в ювілейному виданні Є.Дешко "Кооперація на Україні", присвяченому Х-й річниці Жовтневої революції. Видрукована центральним статистичним управлінням на основі як опублікованих, так і неопублікованих матеріалів українських кооперативних центрів, вона, безумовно, становить великий пізнавальний інтерес для дослідників радянського періоду українського кооперативного руху. Щодо дожовтневого періоду, який до речі, подано фрагментарно, то він, в основному є передруком з щойно розглянутих нами попередніх видань, про що йдеться в посиланнях наукового апарату. Про відношення автора до "старої кооперації" свідчать такі дискордантні висновки: "щоправда, кооперація була у нас і до революції, але тільки революція відкрила перед нею широкі перспективи і зробила з неї могутній засіб соціалістичного будівництва"². Підсумовуючи щойно сказане, зазначимо, що дане ювілейне видання носило більш публіцистичний характер і писалось у зв'язку з політичними вимогами і потребами того часу.

Суттєвим вкладом в історіографію кооперативного руху став історико-статистичний нарис П.Пожарського "Соціальний склад української кооперації". Це була перша, і, на жаль, остання за радянських часів, спроба проаналізувати соціальний склад дореволюційної української кооперації. Автор зазначає, що при підготовці рукопису "опріч відсутності статистичних матеріалів, прикрим фактом є відсутність певної методології дослідження соціального складу української кооперації"³.

Пропонуючи свій план вивчення окресленої проблеми, П.Пожарський був свідомий того, що для з'ясування соціального складу членів кооперативів

---

¹ П. Височанський. Вказана праця. – С.42.

² Дешко Є. Вказана праця. – С.5.

³ Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. – С.2.

потрібне проведення або спеціальних переписів, або глибоке дослідження загальних переписів населення. Саме тому, окрім опублікованої літератури про соціальний склад кооперації та статистичних обслідувань, він використав дані анкетного і описового характеру, а також іншу звітність дореволюційного періоду, що збереглася в Укрсільбанку, до якої він мав доступ як голова ради цієї установи. За підвалини типологічної характеристики основної маси кооперативного населення автор брав розподіл на три основні групи – бідняків, середняків і багатіїв. До бідняків він відносив безкінних і безкорівних селян, які мали мізерні засоби виробництва і сільськогосподарський прибуток, що не задовольняв потреб. Багатії ж, навпаки, систематично застосовували найману працю, практикували оренду землі, мали вільні засоби виробництва, капіталістичний прибуток (власники торгово-промислових об'єктів), в результаті чого одержували лишки, обертаючи їх на капітал. Між цими двома групами стояв середняк.

П.Пожарський аналізував соціальний склад української кооперації як дореволюційного, так і післяреволюційного (радянського) часу її існування, поділяючи історію кооперативного руху на шість окремих періодів: добу з 60-х рр. XIX ст. до народної революції 1905 року і від першої революції – до 1914 року; світової війни (1914-1917 рр.); Лютневої революції (з 1917 по 1920 рр.); воєнного комунізму (1920-1921 рр.); нової економічної політики з 1921 року.

У кожному періоді, в залежності від наявності фактологічного матеріалу, П.Пожарський розглядав соціальний склад членів товариства у кредитній, споживчій, сільськогосподарській та кустарно-промисловій кооперації, розділивши її кожен вид на сільську (селянську), міську (дрібнобуржуазну) і робітничу (пролетарську).

З викладеного вище автор робить висновок, що "у складі членів кооперативів обох епох кількісно переважають середняцькі групи, звичайно, неоднакові для різних економічних регіонів та історичних періодів: бідняцькі та заможницькі займають меншість, хоча й з тенденцією до переваги незаможників у деякі моменти дорадянської доби, а саме: а) на початку кооперативного руху, внаслідок підйому 60-х рр., б) безпосередньо після революції 1905 року, та заможників – в добу передреволюційну"¹.

Контroversійний характер висновків монографії, на наш погляд, пояснюється методологічними помилками автора. По-перше, не можна погодитись з виділенням в один період, як це робить П.Пожарський, історії кооперативного руху України впродовж майже 50-річної доби (1862-1905 рр.), стверджуючи, що "соціально-економічні та національно-політичні передумови виникнення і існування кооперації на протязі цієї доби були більш-менш однакові"². По-друге, при визначенні програми дослідження автор зміщує види і форми кооперативного руху, поділяючи його на сільський, міський і робітничий. По-третє, щодо переваги незаможників (бідняків) у кооперативних товариствах у першому періоді і заможників (багатіїв) у передреволюційну добу, то наукові розвідки дослідників кооперації та статистичні дані свідчать, що все було якраз навпаки.

---

¹ Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. – С.65.

² Там само. – С.5.

Отже, як свідчить аналіз розглянутих публікацій, у центрі уваги істориків та організаторів кооперативного руху в 20-х роках була проблема завоювання кооперації радянською владою. Цією проблемою вичерпувалося більшість досліджень, головним завданням яких вважалося визначення місця кооперації в народному господарстві, початковий і кінцевий момент у перебудові її на радянський лад.

Разом з тим у зазначених працях здебільшого висвітлюються питання росту та географії кооперативних товариств, їх кількісного та якісного паювання, економічного становища, ролі перших організаторів кооперативної справи. Аналіз залученого масиву джерел, що розкривав лише окремі елементи означених проблем, та методологія їх дослідження не дозволяли відтворити характер і особливості кооперативного руху в дожовтневий період, позначились на наукових розвідках, як окремих їх концепціях, так і на відношенні до кооперації, як історичного явища в цілому.

На відміну від попередніх авторів, у другій половині 20-х років, з глибокими концептуальними основами розвитку кооперативної теорії виступив видатний російський економіст О.В.Чаянов, якого з Лівобережною Україною об'єднували ще дореволюційні творчі зв'язки¹. Уже в перших своїх кооперативних розвідках О.В.Чаянов органічно поєднував питання теорії і практики, організаційної роботи та її економічних наслідків. Глибоке дослідження кооперативних процесів у дореволюційній Росії і за кордоном дозволили йому набути багатий досвід середспількового будівництва, котрий в узагальнюючому вигляді був відтворений у "Кратком курсе кооперации"². Наголошуючи на необхідності дотримання класичних принципів кооперативного будівництва, заснованих роцдельськими ткачами, О.В.Чаянов підкреслював, що в управлінні справами "кооператив влаштовується так, що в ньому керують не представники капіталу, не ті, хто дав більше грошей на ведення кооперативної торгівлі чи виробництва, а ті трудові господарства, для обслуговування яких виник і існує кооператив"³.

У теорію і історію кооперативного руху О.В.Чаянов увійшов як засновник концепції про диференціальні стимули сільськогосподарських структур та конкретні форми кооперації на селі.

В "Основных идеях и формах организации сельскохозяйственной кооперации" – монографії, присвяченій організаційним проблемам утворення кооперативних систем у сільському господарстві, аналізуючи погляди на кооперацію своїх попередників та узагальнивши власний досвід практичної

---

¹ Чаянов А.В. О книге А.М.Мишина "Обзор агрономической деятельности уездных земств Черниговской губернии в 1912 г." // Вестник сел. хоз-ва. – 1914. – №50. Він же. Экономическая сторона мелиорации в крестьянском хозяйстве // Агр. журн. – Харьков. – 1914. – Кн.І. Він же. Опыт разработки бюджетных данных по сто одному хозяйству Старобельского уезда Харьковской губернии. – М., 1915. Та інші.

² Він же. Краткий курс кооперации. – М., 1925.

³ Там само. – С.10.

участі в кооперативному будівництві, О.В.Чаянов разом з тим зосередив увагу на історії розвитку кооперативної думки як в Росії, так і на Заході¹.

Сучасним дослідникам кооперативного руху важливо з'ясувати характер визначення О.В.Чаяновим кооперації не тільки як самодіяльної громадської організації, а й сприйняття її природою селянського трудового господарства, з чого випливало принципове положення про виключне виживання і стійкість селянського сімейного двору, який не тільки підтримувався, а й значно посилювався з утворенням відповідних кооперативних товариств.

На нашу думку, тут О.В.Чаянов, як теоретик дрібного селянського господарства, не міг не бачити переваг великих господарств, з застосуванням капіталістичного способу їх ведення, і тому замислювався, як з допомогою кооперування досягти результатів останніх. Він переконливо доводив, що саме кооперація здатна охопити в першу чергу господарські процеси селянського двору, пов'язані з ринком збуту. Доступність і переваги кооперування, по О.В.Чаянову, не руйнуючи основних виробничих процесів селянського господарства, дозволяли виділяти і організовувати в крупні кооперативні підприємства ті галузі і процеси господарства, в яких це укрупнення давало помітний позитивний ефект.

Для розвитку теорії кооперації важливе значення має концепція О.В.Чаянова про горизонтальні та вертикальні кооперативні структури. Ця концепція, перш за все, пов'язана з процесом концентрації виробництва, що спостерігався в усьому світі і свідчив про значні переваги крупного виробництва. О.В.Чаянов наголошував, що найголовнішою формою укрупнення і концентрації виробництва в промисловості є горизонтальна концентрація, тобто та форма концентрації, при якій безліч дрібних, розкиданих у просторі підприємств зливаються не тільки економічно, а й технічно в одне ціле².

У сільському господарстві формою горизонтальної концентрації стала "концентрація селянських земель у крупні виробничі одиниці, в форми різного роду сільськогосподарських колективів, у вигляді сільськогосподарських комун, артілей і товариств по спільній обробці землі"³. У зв'язку з тим, що розвиток капіталізму пішов не по лінії реорганізації сільського господарства за принципами горизонтальної концентрації, а шляхом вертикальної концентрації, підпорядковуючи сільськогосподарського виробника через систему кредиту, організації збуту продукції, її переробки і обробітку, єдино можливим для селянського господарства виходом став шлях кооперування, утворення спеціальних могутніх селянських організацій, які кореспондували грошовий бюджет селянських господарств і здійснювали збутово-постачальні і переробні функції. Причому, підкреслював О.В.Чаянов, у кооперативних формах процес вертикальної концентрації сільського господарства "йде значно глибше, ніж у формах капіталістичних, так як кооперативним формам концентрації селянин

---

¹ Чаянов О.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М., 1991. – С.66.

² Див.: Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – С.70.

³ Там само. – С.88.

передає такі галузі свого господарства, які ніколи не відірвати від селянських господарств у процесі боротьби"¹.

Відтак, горизонтальні кооперативні структури були пов'язані з екстенсивним характером розвитку кооперативних товариств першого ступеня (кооперативи, артілі, громади), у той час, як вертикальні структури, розвиваючись інтенсивно, охоплювали товариства другого та третього ступеня (союзи і банки), в їх кількісному та якісному стані, а також всі кооперативні організації з переробними функціями.

Цілісне сприйняття рушійної сили розвитку кооперативного руху в умовах непу привело О.В.Чаянова до визначення концепції "кооперативної колективізації" – однієї з причин трагічної долі вченого. Суть "кооперативної колективізації" полягала в тому, що "вертикальна структура кооперування утворювала центри, а останні досконально вивчали ринок, що дозволяло кооперації впливати на внутрішню організацію селянських господарств, перебудовуючи їх у напрямку більшої відповідності вимогам ринку"².

По замислу автора, під час багатостороннього і тривалого процесу кооперативного усупільнення досягався розвиток виробничих сил, перетворення і вдосконалення організаційних основ селянського господарства по багатьох, якщо не по всіх можливих, лініях, витягнутих у різного виду організації, відбулися зміни виробничої і соціальної інфраструктури села³.

За цю концепцію О.В.Чаянов піддавався жорсткій критиці. По-перше, за те, що в рамках цієї системи кооперативних відносин зберіглося дрібне виробництво, хоча й суттєво змінене, яке, по уявленню керівництва країни того часу, таїло в собі головну небезпеку відродження капіталістичних відносин і перешкоджало здійсненню глобального усупільнення, яке "тільки і могло привести державу до соціалізму". По-друге, в основі чаянівської концепції лежала принципова різниця в розумінні природи селянського господарства між ним і "аграрниками-марксистами" того періоду. На відміну від їх уявлень про селянство, як останній капіталістичний клас, що перебував у стадії постійної соціальної деформації і виділяв одвічно ворожі соціалізму прошарки заможного селянства, О.В.Чаянов розглядав селянське господарство, як некапіталістичну форму, трудове сімейне дрібне виробництво. Ця, на його думку, складна економічна система була здатна не тільки до постійного розвитку, але й отримувала можливість свого подальшого поширення на шляху поглибленого кооперування. Концепція "кооперативної колективізації", протиставлена здійснюваній у країні форсованій адміністративній колективізації, була оголошена як "ворожа соціалістичному будівництву".

"Ворожою" була проголошена і концепція професора Т.Д.Кондрат'єва про "протекціонізм і філантропію по відношенню до форм кооперації", суть якої полягала в розвитку прямих зв'язків державних підприємств, кооперативів і змішаних організацій із зарубіжними країнами на основі валютної самокупності і самофінансування з урахуванням створення "фонду валютного

---

¹ Там само. – С.75-76.

² Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – С.88.

³ Там само. – С.88.

нагромадження"¹. У монографії М.Д.Кондратьєва "Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции", присвяченій одному з найскладніших і найтрагічніших періодів вітчизняної історії, загальноновизнаному компендіуму джерельного матеріалу, центральною проблемою стала економічна анатомія системи постачання в умовах розладу ринку в результаті зміни звичайних народногосподарських обставин, неможливості природнього функціонування ринкових відносин під час війни і революційних подій у суспільстві.

Значний вклад у розвиток кооперативного руху внесли М.Д.Кондрат'єв і О.В.Чаянов як викладачі університету Шанявського². Однак, наприкінці 20-х років, коли теорія перманентної революції втілювалася в теорію автоматичного краху капіталізму, концепції обох учених, засновані на визнанні наявності в ринковій економіці потенціалу для подальшого розвитку, однозначно трактувались як антисоціалістичні, і видатні економісти, на той час уже відомі за межами країни, у 1930 р. потрапили до рук ОГПУ. Політична репутація "ворогів народу" не сприяла збереженню як самих авторів, так і їх монографій, які на довгих 60 років були вилучені з наукового обігу. Лише після реабілітації вчених у 1987 році стало можливим посилання на їх твори та перевидання монографій³.

У контексті нашого дослідження, таким чином, є всі підстави стверджувати, що розглянуті концепції О.В.Чаянова та М.Д.Кондрат'єва сприяли подальшому розвитку кооперативної науки і, незважаючи на заборону "теорій буржуазних професорів", пройшли тернистими шляхами суспільного розвитку від догматизму до плюралізму думок і форм господарювання. Разом з тим як у першій, так і в другій монографіях, мова йде про надзвичайні можливості сільськогосподарської кооперації, і в плані означеної монографії вони, звичайно, далеко не вичерпують проблем розвитку вітчизняного кооперативного руху взагалі і окремих регіонів зокрема.

Наступний етап у вивченні кооперативного руху розпочався з 30-х і продовжувався до 60-х років (в історичній літературі більшість авторів його визначають межами середини 30-х – 50-х років, пов'язуючи з виходом "Короткого курсу історії ВКП(б)" та смертю Й.В.Сталіна)⁴. У 1930 році під час

---

¹ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М., 1991. – С.79-80.

² Університет Шанявського, заснований у 1908 р. у Москві на кошти ліберального діяча народної освіти О.Л.Шанявського (1887-1908 рр.), загальнодоступний навчальний заклад, що давав середню і вищу освіту особам різної статі та національності. Велика увага тут приділялась підготовці кооперативних кадрів.

³ У 1991 році у видавництві "Наука" вийшли друком "Рынок хлебов и его регулирование во время войны" М.Д.Кондрат'єва та О.В.Чаянова "Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации".

⁴ В.В.Кабанов. Октябрьская революция и кооперация (1917 г. март 1919 г.). – С.11. Л.Ф.Морозов. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. – М., 1969. И.А.Фарутин. Из истории борьбы КПСС за реорганизацию буржуазной кооперации в социалистическую (1919-1920 гг.) – Калининград, 1970.

дискусії в Комуністичній академії було підведено ризику під вивченням дослідниками "буржуазної кооперації", а одного з авторів монографії по кооперації М.І.Попова обвинувачено в правому ухилі, нерозумінні процесу класової боротьби та намаганні віднести кооперацію до соціалістичного типу господарств¹. Фактично з середини 30-х до кінця 50-х років публікації з кооперативних проблем припинилися.

Після дискусії в Комакадемії у радянській історіографії затвердилася марксистська концепція розвитку кооперативного руху, яка полягала в тому, що кооперація "лише форма, в яку може бути влито будь-який зміст, і в основному цей зміст залежить від тієї системи господарства, від тих панівних господарських відносин, в умовах яких розвивається кооперація"². Інші точки зору, пов'язані з вивченням історії кооперативного руху, запозиченням позитивного досвіду минулого, вважались "ворожими", "реставруючими капіталістичне суспільство", а тому навіть підручники по кооперації, з їх обмеженою джерельною базою, незважаючи на вміщені в них конкретні завдання кооперативним товариствам по будівництву нового життя, піддавались жорсткій рецензії³.

Якщо в 20-х рр., поряд з доволі на той час вже численною літературою, присвяченою ленінському кооперативному плану, характерною хронологічним підходом до ленінської кооперативної концепції, в розвитку якої виділялися три етапи (праці по кооперації до жовтня 1917 р., з жовтня 1917 р. по 1920 р. і третій, пов'язаний з статтею "Про кооперацію"⁴) – в цілому марксистською концепцією розвитку кооперативної теорії, існували немарксистські теорії, представниками яких були О.В.Чаянов та М.Д.Кондрат'єв, то з 30-х по 60-ті роки проблема ленінського кооперативного плану поступово стає головною в історіографії кооперації і вивчається як в плані його суті і значення, так і в практичному застосуванні – здійсненні колективізації в СРСР.

Вивчення означених проблем кооперативного плану Леніна, що став з 30-х років єдиною і неподільною концепцією соціалістичного перетворення сільського господарства, не входить у межі нашого дослідження. Тому перейдемо до розгляду наступного етапу історіографії проблеми, який розпочався з 60-х і продовжувався до середини 80-х років. Характерним для цього етапу було поступове позбавлення схематизму та спрощення в підході до проблеми кооперації, але основна увага дослідників знову-таки була звернута до періодизації та характеристики особливостей формування ленінського кооперативного плану.

Праці І.Б.Берхіна, М.В.Гамаюнова, І.І.Сергеєва, В.М.Селунської, що вийшли друком у ці роки, цікаві для нас у тому відношенні, що при розгляді етапів формування ленінського кооперативного плану, вони обмежували

¹ Теоретические проблемы современной советской кооперации (дискуссия в кооперативной секции Коммунистической академии). – М., 1930. – С.5.

² Там само. – С.9.

³ Макурова Н.Я. Исторический очерк русской потребительской кооперации (конспект). Пособие для губернских кооперативных курсов. – М., 1932. Г.Кремнев. Развитие кооперации. – М., 1928.

⁴ Попов Н.И. Борьба за ленинский кооперативный план. – М., 1934. – С.61.

перший етап його утворення весною 1918 р., до якого були розроблені теоретичні контури кооперативного плану і поставлені перші практичні завдання початку соціалістичного будівництва¹. В опублікованих дослідженнях М.В.Гамаюнова та І.І.Сергеева стверджувалося, що ленинський кооперативний план брав свій початок з дореволюційного часу, тобто із статей, написаних про кооперацію у боротьбі з народниками до 1909 р. та праць з приводу резолюції по кооперативному питанні Копенгагенського конгресу після 1910 р. Як бачимо, і після 60-х років у вітчизняній історіографії залишалась тільки марксистська концепція розвитку кооперативної теорії. Більше того, дослідженню цієї проблеми присвячувалися наукові сесії аграрників-марксистів у 1961 році в Москві² та наукова сесія "В.И.Ленин и решение аграрного вопроса в СССР" у червні 1969 року³.

Моністичний характер розвитку історіографії кооперативного руху сприяв подальшому формуванню радянської концепції про кооперацію як необхідну складову частину розвитку соціалістичного суспільства, засобу соціалістичного перетворення сільськогосподарського виробництва. У працях С.П.Трапезникова, П.Н.Першина, М.С.Дулькина, В.Г.Тюкавкіна, що вийшли друком у ці роки, з'ясовується роль і місце кооперації як господарської системи у суспільстві, та зроблена спроба визначити її соціальні і організаційні функції у контексті більшовицької доктрини соціалістичного будівництва⁴. Звертаючись до історії дореволюційного кооперативного руху, зазначені автори на конкретному фактичному матеріалі намагаються довести його нерозривний зв'язок з капіталістичною економікою, підкреслюючи капіталістичний характер кооперації та її суть як передумови соціалізму. Більше того, С.П.Трапезніков переконував, що сільськогосподарська кооперація зв'язана з іменем "буржуазного ліберала Райфайзена, якому при допомозі кредитних товариств

---

¹ Берхин И.Б. Основные этапы формирования кооперативного плана В.И.Ленина // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся в 1961 г. в Москве. – М., 1963. Гамаюнов М.В. Большие перемены. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР. – М., 1968. Сергеев Н.И. К вопросу о разработке В.И.Лениным кооперативного плана в первые годы Советской власти (ноябрь 1917-1920 гг.) // Учёные записки Саратовского университета. – 1959. – Т.73. Селунская В.М. Разработка В.И.Лениным кооперативного плана // Вопросы истории КПСС. – 1960. – №2.

² История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся 18-19 апреля 1961 г. в Москве. – М., 1963.

³ Проблемы аграрной истории советского общества. – М., 1971.

⁴ Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях. – М., 1963. Він же. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В 2-х т. – М., 1967. Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Т.1. – М., 1966. Дулькин М.С. Монополистический капитал в молочной кооперации России // Ученые записки Московского областного пединститута. – Т.162. Политэкономия. – Вып.4. – М., 1966. Тюкавкин В.Г. Сибирская деревня накануне Октября. – Иркутск, 1966.

вдалося перетворити німецьке селянство в слухняне знаряддя крупних землевласників, в дешеве джерело найманої робочої сили"¹.

Окремі автори, виходячи з лєнінської оцінки дореволюційної кооперації як "колективного капіталістичного підприємства"², досліджуючи її зв'язок з монополістичним капіталом, прийшли до висновку, що вона "була однією з форм крупного капіталістичного господарства, знаряддям пригнічення і експлуатації широких трудящих мас міською і сільською буржуазією, торгово-промисловим і фінансовим капіталом, буржуазно-поміщицькою державою"³, з чим, звичайно, не можна погодитися.

Недостатньо висвітлювалась у вітчизняній історіографії торговельна діяльність кооперації в дореволюційний період. Праці, присвячені цій проблемі, практично відсутні. Винятком є лише монографія Г.А.Дихтяра, в якій на фактичному матеріалі автор показує, як монополістичні об'єднання намагалися поставити в тяжке становище кооперативні товариства, нав'язуючі невідгідні умови постачання товарів, а то й зовсім відмовляючись їх продавати⁴. На жаль, цій важливій проблемі в історії кооперації присвячена лише окрема глава, використані загальні дані по всій Російській імперії, що не дає уявлення про стан справ в окремих регіонах країни.

У 1970 р. була опублікована монографія Л.Є.Файна "История разработки В.И.Лениным кооперативного плана". Основна ідея книги – показати, як формувався кооперативний план у лєнінських творах. Разом з тим автор обґрунтовує необхідність і можливість використання кооперації при розподілі матеріальних благ серед населення, в організації обміну між містом і селом. У плані дослідження історії кооперативного руху монографія заслуговує на увагу висвітленням проблеми кооперації в творах Лєніна в дореволюційний період, де значне місце займає боротьба з народництвом, есерівськими доктринами, обґрунтуванням необхідності використання кооперації в інтересах класової боротьби та оцінки соціально-економічної суті кооперації при капіталізмі.

Дотримуючись марксистської концепції розвитку кооперативного руху, Л.Є.Файн значну увагу приділяє критиці домарксистських теорій, узагальнено називаючи їх "опортуністичними теоріями", до яких відносить "кооперативний соціалізм", "кооператизм", "кооперативну республіку" і робить висновок про "неможливість переходу до соціалізму через кооперацію без класової боротьби, революційного повалення капіталістичного ладу, що тільки в умовах пролетарської революції кооперація може стати серйозним фактором у перетворенні соціально-економічного характеру суспільства"⁵. Крім очевидних

¹ Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – Т.І. – С.234.

² Лєнін В.І. Повне зібр. творів. – Т.45. – С.356.

³ Фарутин И.А. Характер и особенности кооперативного движения в дореволюционной России // Ученые записки Калининградского университета. Вып. IV. Общественные науки. – Калининград, 1970. – С.173.

⁴ Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – С.156.

⁵ Файн Л.Е. История разработки В.И.Лениным кооперативного плана. – М., 1970. – С.41, 48, 70.

невірних методологічних посилань, у монографії мають місце фактологічні неточності.

Як продукт буржуазного суспільства, канал зв'язку між різними соціально-економічними укладами та знаряддя експлуатації дрібних товаровиробників фінансовим капіталом і разом з тим, як одну із найважливіших соціально-економічних, організаційних і культурних передумов соціалізму розглядав дореволюційну кооперацію дрібних товаровиробників В.В.Кабанов¹.

При цьому Кабанов В.В. не ставив своїм завданням простежити історію дореволюційної кооперації, цікавила його лише проблема з'ясування її соціально-економічної суті, що, безумовно, значно звузило діапазон і зміст наукового дослідження.

Проблеми узагальнення досвіду партійного керівництва кооперацією в процесі здійснення ленінського кооперативного плану висвітлені в колективній монографії "Партія і кооперація"². Відтворюючи боротьбу російської соціал-демократії за підготовку і проведення революції 1917 р., автори поряд з марксистською розглядають і інші "реформаторські" концепції та їх критику. Домінуючою в монографії стала ідея про суспільно-політичну роль кооперації, яка "в умовах капіталізму не гарантує ніяких змін у становищі трудящих, а в нових умовах повинна стати своєрідною моделлю соціалістичного розподілу та формою перебудови села на основі колективної праці"³.

Разом з тим автори, як представники марксистського напрямку розвитку кооперативної теорії, звинувачували М.Д.Кондрат'єва і О.В.Чаянова – "виразників інтересів і поглядів куркульства в тому, що проповідувана ними неонародницька концепція була розрахована на увічнення з допомогою одноосібного селянського господарства як основи сільськогосподарського виробництва"⁴.

Отже, вивчення суті дореволюційного кооперативного руху в 60-80-х роках практикувалась, як бачимо, без достатнього залучення конкретно-історичного матеріалу. Нерідко чисто умоглядні висновки не підтверджувалися достатньою джерельною базою. Тому необхідною подальшою умовою було не тільки надолуження згаяного, а й конкретно-історичне дослідження проблеми про розвиток кооперації та її взаємовідносини з державою та громадськими організаціями. Об'єктивному, науковому осмисленню ключових проблем заважала концепція, яку сповідували на той час радянські історики про загострення класової боротьби в перехідний від капіталізму до соціалізму період.

З другої половини 80-х років становище принципово змінилося. Відродження кооперативного руху вимагало адекватних теоретичних відповідей

---

¹ Кабанов В.В. Октябрьская революция и кооперация. (1917 март 1919 г.). – С.100. Він же. А.В.Чаянов в кооперативном движении // А.В.Чаянов. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М., 1991. – С.16. Він же. Октябрьская революция и кооперация // Исторические записки. – Т.82. Вопросы истории. – 1970. – №4.

² Дмитренко В.П., Морозов Л.Ф., Погудин В.И. Партия и кооперация. – М., 1978.

³ Там само. – С.16.

⁴ Там само. – С.117.

на питання про роль кооперації в економіці і соціальній структурі, перспективи її розвитку, характер взаємовідносин з органами державного управління та різними господарськими структурами. Круглі столи, наукові конференції, дискусії, що розгорнулися по цих та багатьох інших питаннях кооперативного будівництва, відчували сильний вплив суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні.

У значній мірі під впливом суперечностей у сфері реальної економічної і соціальної дійсності по відношенню до кооперації сформувалось, по суті, два протилежні, як підкреслює О.О.Николаев, підходи¹. Поділяючи в основному думку дослідника, зазначимо, щодо першого, то він будувався на трактуванні кооперації як механізму трансформації нашої економіки в загальнонародну. Другий – відводив кооперації місце у вирішенні переважно тактичних завдань: насичення товарного ринку, використання надмірної робочої сили та інше². Як перша, так і друга аргументації формувались із врахуванням світового кооперативного будівництва і значно менше враховували вітчизняний історичний досвід.

Прагматичний підхід до кооперативного руху випливав із аналізу протиріч розвитку адміністративно-командної економіки 80-х років і виявився відірваним від більш глибоких теоретичних і історичних розвідок, які велися паралельно в різних галузях суспільствознавства³.

Наприкінці 80-х років економісти спробували подолати розрив між теорією і історією кооперації, але розділи, присвячені кооперації виявились занадто фактологічними, в них не було концептуального просування вперед⁴.

В цілому для другої половини 80-х років були характерними пошуки "золотого віку" кооперації в періоді непу, тобто в 20-х роках вітчизняної історії⁵.

---

¹ Николаев А.А. Основные этапы и противоречия в развитии промышленной кооперации страны // Советская история (проблемы и уроки). – Новосибирск, 1992. – С.222.

² Социалистическая кооперация: История и современность. – М., 1989. – С.15.

³ Буздалов И. Потребкооперация на пути возрождения // АПК: Экономика и управление. – 1989. – №10. Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. – 1987. – №116. Никольский С.А. Аграрное производство перед угрозой кризиса: философский анализ некоторых исходных причин его возникновения // Сельскохозяйственная практика: противоречия перестройки. – М., 1989. Суслов И. Закономерный финал концепции огосударствления крестьян // Вопросы экономики. – М., 1989.

⁴ Кооперативная собственность при социализме: возможности и перспективы. – М., 1989. Марьяновский В.А. Кооперативная собственность при социализме. – М., 1989. Социалистическая кооперация: История и современность. – М., 1989. и др.

⁵ Попов В., Шмелев Н. На развилке дорог: Была ли альтернатива сталинской модели развития ? // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989. – С.284. Герасимов Е.Н. Кооперация и перестройка. – К., 1989.

Новітній період в розвитку історіографії

Утвердження державності стимулювало новий пошук у досі незайманих галузях історії України. З початку 90-х років активно працюють над розробкою концепції кооперації, як складової частини наукової теорії суспільного розвитку, українські вчені: С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, А.Г.Морозов та інші.

Для з'ясування в методологічному плані теоретичних та історичних аспектів кооперативного руху важливим для дослідників став аналіз концептуальних засад більшовицької доктрини суспільного розвитку та концепції "кооперативного соціалізму", зроблений С.В.Кульчицьким¹. Відчувши на схилі життя наростання негативних тенденцій і явищ у будованій більшовиками системі влади, Ленін зробив спробу ревізії комуністичної доктрини, відмови від традиційного для більшовиків розуміння терміну "соціалізм" як першої фази комунізму. "Бажав того Ленін, чи ні, – підкреслює автор, – а в своїй останній статті ("Про кооперацію" – В.П.) він фактично відмовився від ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, став схожий на лад, який був ідеалом західно-європейських соціал-демократів із часів С.Бернштейна і російських меншовиків, українських соціал-демократів"². До такої думки С.В.Кульчицький приходив у результаті співставлення суті комуністичної доктрини з концепцією "кооперативного соціалізму": якщо перша полягала в запереченні приватної власності, товарно-грошових відносинах і ринку, то остання – ґрунтувалась виключно на товарно-грошових відносинах. У своїх працях вчений досліджує процес заміни ринкової економіки радянським комуністичним виробництвом та наслідки, до яких вона привела, показує спробу ревізії комуністичних доктрин в її найбільш вразливому пункті – аграрних відносинах, відмову від "кооперативного соціалізму" після смерті В.І.Леніна і повернення до вимог програми РКП(б) про відчуження селянської власності шляхом колективізації, що закінчилася експропріацією найбільш заможних верств селянства при одночасному примусовому охопленні колгоспами основної маси жителів села.

Проблеми селянської кооперації в Україні розглянув В.І.Марочко у монографії, історико-теоретичний аспект якої охоплює період з 1861 по 1929 рік, і де окремим розділом досліджується формування кооперативних структур у дореволюційний період³. Концепція кооперації розглядається автором, як складова частина наукової теорії суспільного розвитку, що зачіпає організаційні та соціально-економічні підвалини кооперативного руху, визначає його місце і роль у життєдіяльності певних верств населення. Вивчивши концептуальні

---

¹ Кульчицький С.В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. – К., 1994. Він же. Концепція "кооперативного соціалізму" // Український історичний журнал. – 1995. – №2.

² Він же. Концепція "кооперативного соціалізму" // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.10.

³ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995.

засади кооперативного руху та порівнявши їх з "обґрунтуванням історичного розвитку кооперації"¹, В.І.Марочко підкреслює, що метою наукової розвідки він ставив "з'ясування найсуперечливіших питань теорії кооперації, а не вивчення історіографії кооперативного руху взагалі"². Дійсно, в монографії не виділяються в окремий параграф чи розділ історіографія проблеми та джерела, що на нашу думку значно б збагатило зміст і характер монографії, тим більше, що ознайомлення з нею переконує: автор надає цій проблемі неабиякого значення.

Висвітлюючи теоретичні проблеми одночасно з конкретною організаційно-господарською діяльністю кооперативної системи, В.І.Марочко свідомий того, що це сприятиме вивченню певних закономірностей та особливостей розвитку селянської кооперації в Україні. Для з'ясування теоретичних та історичних проблем українського кооперативного руху застосовується порівняльний аналіз різних концептуальних підходів до самого феномену селянської кооперації. В цілому, слід підкреслити, що монографія В.І.Марочко науково виважений і джерельно обґрунтований внесок в українську історіографію кооперативного руху.

В історико-теоретичному аспекті досліджує кредитну сільсько-господарську кооперацію УРСР у роки непу А.Г.Морозов³. Аналізуючи розвиток сільськогосподарської кооперації з моменту її виникнення до фактичного зникнення в період суцільної колективізації, автор зазначає що "поряд з широтою публікацій існує така ж різноманітність поглядів на роль, значення і місце кооперації в сучасному суспільстві"⁴. А.Г.Морозов підкреслює, що "плідна робота кредитної кооперації в Україні з часів її створення і до трагічного кінця в 20-х роках базувалася на творчому осмисленні і розумному використанні набутого попередніми поколіннями досвіду"⁵.

Зазначені праці вітчизняних вчених дають підстави для неупередженого переосмислення концептуальних засад кооперативного руху, вивчення його історії та відтворення в усій конкретності, цілісності і неповторимості, як самодіяльного господарського об'єднання у взаємозв'язку з державними структурами. Висвітлення теоретичних проблем одночасно з конкретною організаційно-господарською діяльністю кооперативної системи сприяє комплексному з'ясуванню теми дослідження, встановленню певних закономірностей та особливостей розвитку кооперативних товариств.

Окрему групу дослідників українського кооперативного руху складають історики діаспори, серед яких чільне місце належить доктору Іллі Витановичу та Олександру Моргуну⁶. Їх праці, суттєво поповнивши історіографічні розвідки

---

¹ Там само. – С.169.

² Там само.

³ Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УРСР в роки непу. Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1994.

⁴ Він же. Кредитна кооперація під пресом колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 12. – К., 1992. – С.17.

⁵ Там само.

⁶ Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ. ТУК – Товариство Української кооперації. –

досліджуваної проблеми, вводять у науковий обіг нові, невідомі вітчизняним історикам джерела, які дозволяють зробити принципово важливі висновки щодо характеру і особливостей періодизації та темпів розвитку української кооперації.

В цілому широта і багатогранність проблеми вимагають детального аналізу як окремих періодів розвитку кооперативного руху, так і специфіки його різних видів. У розглянутих працях істориків, за винятком публікацій останніх років (С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, А.Г.Морозов), не осмислені концептуальні питання української кооперативної думки, мало досліджені основні етапи її становлення, не обґрунтоване з історичної точки зору право народу України на власну кооперативну школу.

Історія вітчизняної кооперації ще не написана і для її написання потрібно багато років, але те уявлення, яке складається після розгляду сучасної історіографії проблеми, свідчить, що дослідження цієї важливої галузі має велике пізнавальне теоретичне і практичне значення як з точки зору аналізу основних тенденцій розвитку кооперативного руху, так і всього комплексу економічних і соціальних відносин у країні.

Підсумовуючи огляд літератури по історії кооперативного руху та проблем, які до нього відносяться, слід зазначити, що більшість історичних і економічних досліджень містять розрізнений фактичний матеріал, котрий автори не завжди ставили перед собою завдання аналізувати. При цьому доречно підкреслити, що в опублікованих працях мають місце фактичні та фактологічні похибки, застарілі теоретичні положення, невірні методологічні засади. Глибше досліджені такі проблеми кооперативного руху та його історії, як питання росту, географії розміщення, кількісного та якісного паювання, часу утворення та затвердження статутів, форми кооперативної мережі, про організаторів кооперативної справи, господарську та культурну діяльність, союзне будівництво та кооперативні з'їзди.

Менш дослідженими залишаються проблеми, що стосуються глибинних процесів: передумов виникнення кооперативного руху, тенденцій в розвитку теорії і практики кооперативного будівництва, специфіки структури кооперативної мережі, взаємовідносин кооперативних органів із громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування, ставлення держави до кооперації.

Виходячи з вищезазначеного, **мета** і **завдання** монографії полягають у тому, щоб на основі вивчення нововиявлених архівних і статистичних документальних матеріалів, наукових праць і публікацій у періодичній пресі, по-перше, відтворити процес розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.); по-друге, показати діяльність кооперативних структур як добровільної господарської самодіяльної організації, принципи і загальні основи якої вимагають дотримуватися законів ринкової економіки і суперечать державному етатизму та патерналізму органів місцевого самоврядування; по-третє, зробити вмотивовані висновки щодо відродження форм кооперативного

руху та його ролі у формуванні ринкових відносин як необхідного чинника поліпшення матеріального і культурного добробуту населення.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- здійснити науковий аналіз джерел (архівних документів, публікацій документальних і статистичних матеріалів) та монографічної літератури з історії кооперативного руху;
- з'ясувати соціально-економічні передумови кооперативного руху, звернувши увагу на історико-теоретичний аспект проблеми;
- вивчити процес формування, становлення та особливості розвитку кооперативного руху, його організаційні принципи та загальні основи;
- дослідити тенденції в розвитку теорії і практики української кооперації;
- простежити процес формування структури кооперативної мережі, її види, форми, поділ за сферами діяльності, територіальними та соціально-класовими ознаками;
- відтворити взаємовідносини земства з кооперацією, роль його в пропаганді кооперативних ідей;
- розкрити сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху та участь місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин;
- з'ясувати державну політику в галузі кооперативного законодавства;
- дослідити контроль органів державної влади за роботою кооперативних установ;
- висловити своє розуміння місця кооперації серед інших напрямків соціально-економічного руху;
- зробити наукові висновки про спрямованість, характер і зміст діяльності кооперативних товариств в Лівобережній Україні та їх наслідки.

Поставлені питання, як уже зазначалося, розглядаються в *територіальних рамках* Лівобережної України, куди, крім Полтавської та Чернігівської губерній, віднесено, у зв'язку з специфікою розвитку кооперативного руху цього регіону, і Харківську губернію.

Зміст монографічного дослідження базується на *проблемно-хронологічному* принципі, охоплюючи 1861-1917 рр., період від звільнення з кріпацької залежності і до жовтневого перевороту 1917 р. стану руйнації радянською системою усталених кооперативних структур.

Наукова новизна монографії полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба комплексного дослідження еволюції соціально-економічного розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні з другої половини XIX ст. до жовтневого перевороту 1917 р. на основі введення в науковий оборот значного масиву опублікованого і неопублікованого статистичного матеріалу, що раніше недостатньо або зовсім не використовувався. Автор намагається по-новому осмислити явища і процеси кооперативного життя, які в науковій літературі висвітлювалися з похибками або ж неповністю.

Конкретно-історичні узагальнення та аналіз динаміки кооперативного руху дали можливість простежити особливості вчення adeptів про "третій шлях" розвитку суспільства – "кооперативну республіку", розставити акценти в дефініціях "кооперація", "кооперативний рух", "кооперативне будівництво".

Разом з тим автором проведена значна робота по біографічному та історіографічному вивченню життя і творчості науковців та організаторів кооперативної справи, що дозволяє повернути їх із забуття, по належному оцінити подвигницьку діяльність.

Автохтонний характер монографії дає можливість на конкретних прикладах визначити місце і роль організаційних принципів та загальних основ середспількового будівництва в зміцненні кооперативних структур, їх взаємовідносин з державою та органами місцевого самоврядування.

Для вирішення поставлених завдань виконаний значний обсяг роботи. При цьому враховувались особливості історичного соціально-економічного дослідження, при якому виключені безпосередні спостереження і явища. Авторів доводилося мати справу з уже неіснуючими об'єктами, які не всі залишають сліди і відповідно задокументовані. Для одержання позитивних результатів використовувались комбіновані методи досліджень, без поділу їх на головні та другорядні.

На першому етапі особливе значення мало вивчення літератури по проблемі, залучення з неї матеріалів, що безпосередньо відносяться до Лівобережної України, пошуки і збір документів та матеріалів, які раніше зовсім не використовувались, або ж використовувалися неповністю.

Було здійснено перевірку точності і відповідності документів. Відбір матеріалу робився таким чином, щоб охопити всі сторони обраної проблеми в динаміці і, по можливості, в усіх губерніях Лівобережної України. При обробці документів автором використані методи опису, співставлення і аналогії при повторенні історичної ситуації. У залежності від характеру викладу матеріалу широко застосовувався аналіз статистики, тобто метод угруповань. Як допоміжні, залучені сприяти у вирішенні проблеми історичної науки, використовувались елементи математичного аналізу.

1.2. Джерельна база дослідження

Вибір методів дослідження залежав від характеру використаних **джерел і літератури**, наявності в них даних і дослідницьких завдань. Різноманітність джерел і коло окреслених проблем обумовили й методи, котрі були застосовані автором під час систематизації, обробітку і аналізу фактичного матеріалу.

Отже, вивчення проблеми кооперативного руху вимагає комплексного використання як опублікованих, так і архівних документів і матеріалів. В історичній літературі з питань кооперації особливістю джерельної бази є її нерозробленість, що потребує, з одного боку, збільшення обсягу джерел, які вводяться в науковий оборот, а з другого – вдосконалення їх аналітичного і синтетичного дослідження.

Прагнення авторів до розширення та нарощення джерельної бази пояснюється тим, що статистичні дані, від первинних на рівні кооперативних товариств до узагальнених, зведених у відповідні таблиці на рівні кооперативних союзів та центрів, велися в основному, починаючи від губернських та центральних, кооперативними органами. Державних організацій, які б виконували функції статистичних установ і мали безпосереднє відношення

до структур кооперації в дореволюційний період її історії, не було. Не проводилися в той час і статистичні обстеження у всеукраїнському масштабі.

Разом з тим для з'ясування процесів, що відбувалися в кооперативному русі, матеріали статистичного дослідження мають особливе значення. Вперше завдання по статистичному обстеженню були визначені видатним російським вченим О.Ф.Фортунатовим, який застосував при вивченні кооперації систему складання рядів. В основу побудови рядів кладались спостереження над дійсністю, з врахуванням "елементів кооперативної маси: людей, людських дій і речей, зроблених людьми"¹. Пізніше над системою кооперативної статистики працював С.П.Шевцов². У підготовлених зазначеними авторами системах основна увага приділялась розробці програми обстеження, яка дозволила б отримати повну і достовірну інформацію про діяльність кооперативів.

У 1900 р. на з'їзді представників позиково-ощадних товариств вперше була вироблена статистична картка, що містила як демографічні (стан, місце проживання, склад сім'ї, вік), так і господарські (вид кооперативу, характер діяльності, число членів, кількість робочих днів, склад майна, фінанси) питання. Картки були спочатку єдині, потім їх пристосували до кожного виду товариств. Але потреба в одержанні повної інформації привела у листопаді 1912 р. до утворення спеціальної комісії з питань статистики кооперативних товариств при статистичному відділі Товариства ім. О.І.Чупрова. Комісія підготувала узагальнену методику статистичного обстеження, яка включала не більше 15-20 запитань³.

Новий етап в розвитку кооперативної статистики розпочався після 20 березня 1917 р. з прийняттям Тимчасовим урядом закону про кооперацію, коли ця справа почала набувати державного значення.

До перших опублікованих джерел, що дають суттєвий приріст знань, належать відомості про кооперативні товариства і їх затверджені статuti, зібрані Міністерством внутрішніх справ і опубліковані в "Урядовому віснику". На підставі цих відомостей Петербурзький відділ Комітету в справах позиково-ощадних товариств уклав свої списки. Перший такий список, що нараховував 84 товариства, затверджених до 1875 року Міністерством внутрішніх справ при погодженні з Міністерством фінансів, був видрукований у додатку до опублікованого Комітетом збірника про артілі в Росії⁴. До 1897 року, коли було введено так званий примірний статут кооперативних товариств і надано право на їх заснування губернаторам (вони не тільки надовго затримували їх відкриття, а нерідко забороняли їх), вся кооперативна статистика велася Комітетом у справах позиково-ощадних товариств у формі звітів, де публікувалися списки як раніше діючих, так і відкритих нових кооперативів⁵.

---

¹ Фортунатов А.Ф. Об изучении кооперации. – М., 1912. – С.42.

² Шевцов С.П. Задачи и приёмы кооперативной статистики. – Пг., 1919. – С.11.

³ Голованова Н. Из истории статистического изучения кооперации // Вестник статистики. – 1990. – №11. – С.52.

⁴ Сборник материалов об артелях в России. – СПб., 1875 г.

⁵ Сборник материалов об артелях в России. – 1893 г. – Вып.18. – 1895 г. – Вып.19-24.

Всі списки, зібрані Комітетом у справах позиково-ощадних товариств до 1897 року узагальнив і опублікував М.О.Рейтлінгер¹. З наданням губернаторам права на затвердження статуту всі відомості про нові товариства надходили до губернського правління. Таким чином на місцях створювалась своя статистика, значним недоліком якої була відсутність даних про стан справ у товариствах за попередні роки. Кожна губернія надсилала відповідні відомості до Санкт-Петербурга. Вперше узагальнив і опублікував усі матеріали, що за цей час назбиралися в управлінні Комітету, В.Саполькін². Окремо за 1909 рік відомості, одержані Комітетом від губернаторів, опрацював і видрукував М.Л.Хейсін³.

Лише в 1912 році Комітетом у справах позиково-ощадних товариств було зібрано і опубліковано відомості про існуючі раніше та відкриті в губерніях споживчі товариства. Робота по збору матеріалу розпочалася в 1910 році і, в зв'язку з її надзвичайною складністю і чисельністю даних, проводилася на протязі двох років. Опубліковані списки охоплювали всі затвержені в Росії статuti кооперативних товариств в період з 1865 по 1912 рік. Характерною особливістю списків було те, що до них включались дві категорії товариств: як діючих, так і тих, що перестали існувати на 1 січня 1912 року⁴. Для дослідників кооперативного руху списки мають важливе значення тому, що в них повідомлялися не тільки конкретна адреса, назва та рік затвердження статуту, а й тип товариства, дата закриття, якщо воно перестало існувати.

Такий детальний перелік основних показників заснованих кооперативних товариств (за відсутністю кооперативних збірників) дає можливість для складання динамічних рядів, вирахування коефіцієнтних варіацій та встановлення конкретних оцінок показників, взятих з підсумків різних видів статистичних спостережень.

У науковий оборот історичної науки вводяться, таким чином, додаткові джерела, що відображають організацію та структуру кооперативного руху. На підставі "Списков всех потребительных обществ России как действующих, так и закрывшихся на 1 января 1912 года" автором складені таблиці, які дають можливість зробити принципово важливі висновки щодо характеру і особливостей кооперативного будівництва в цьому регіоні.

У світлі досліджуваної проблеми набуває особливого інтересу видана в 1914 році Комітетом у справах місцевого господарства таблиця про кооперативні товариства, що виникли з 1865 року по 1913 рік включно в губерніях і областях Росії, в якій на 1 січня 1914 року нараховувалося більше 10 тисяч існуючих та 1300 кооперативів, що вже не діяли.

---

¹ Рейтлінгер Н.А. Обзор положения деятельности потребительских обществ в России по данным 1897 года. – СПб., 1899.

² Саполькин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. – СПб., 1908.

³ Вестник кооперации. – 1909 г. – Кн. III.

⁴ Число потребительных кооперативов, возникших с 1865 по 1913 год включительно по губерниям и областям России. – СПб., 1914.

У 1916 році облік кооперативних товариств провів статистичний відділ Московської спілки споживчих товариств¹, уклавши та опублікувавши зібрані матеріали станом на 1 липня 1916 року. Останнім джерелом практично і вичерпуються узагальнені масиви видрукованих статистичних матеріалів дореволюційної Росії.

Значну частину групи опублікованих джерел складають губернські земські збірники та статистичні видання². У них розкривається ставлення земства до кооперації, різнобічна матеріальна та інструктивна допомога кооперативним товариствам, а також вміщені окремі публікації з історії кооперативного руху, звіти споживчої, кредитної і сільськогосподарської кооперації та їх установ. Щорічні статистичні збірники мають розділ, у якому характеризується кількісний та якісний склад кооперативів, що дає можливість зробити дослідження їх за видами та напрямками діяльності.

Комплексному, багатовимірному аналізу, встановленню причинно-наслідкових зв'язків у кооперативному русі сприяють також публікації матеріалів губернських кооперативних з'їздів, постанови та протоколи зборів Ради кооперативних з'їздів, в яких висвітлюються актуальні питання союзного будівництва³.

Архівні документи та матеріали. На відміну від опублікованих джерел в архівних документах та матеріалах містяться відомості про дрібніші підрозділи статистичного спостереження, обробіток яких – складний і трудомісткий процес, оскільки для одержання репрезентативних показників первинні дані вимагають значної попередньої підсумкової роботи. Архівні матеріали, а це, як правило, первинні, опрацьовані і зведені в комбіновані таблиці, значно полегшують справу. Залучені в дослідницьку практику, вони відкривають перед істориками шлях до нетрадиційного вирішення означеної проблеми. При цьому важливе значення має вивчення досвіду розробки принципів і методів наукового синтезу та аналізу джерел⁴.

Звернення дослідників до архівних документів і матеріалів – процес тривалий, не завжди ефективний і еквівалентний затраченому часові пошуку, що не в змозі, звичайно, компенсувати великий і змістовний обсяг матеріалу, який міститься в опублікованих джерелах. Більше того, звернення тільки до одного з видів джерельної бази приводить до різнобою абсолютних і відносних

---

¹ Списки Московского Союза потребителейных обществ на 1 января 1917 г. – М., 1917.

² Труды статистического отделения при Черниговском губернском земском управлении. – Чернигов, 1877. Труды статистического отделения при Полтавском губернском земском управлении. – Полтава, 1878. Труды статистического отделения при Харьковском губернском земском управлении. – Харьков, 1877.

³ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16 сентября 1907 г.) – Чернигов, 1908. Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда (4-7 декабря 1917 г.) – Чернигов, 1918 г.

⁴ Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. – 1982. – №3. – С.128.

показників з однієї і тієї ж проблеми, що нерідко приводить до їх абсолютизації, необґрунтованого розповсюдження даних на ширші часові відрізки або територіальні масиви. Вид джерела, як правило, впливає на характер дослідження, а лабораторія наукового аналізу не вельми багата різнобічними джерельними даними, що вимагає комплексного використання опублікованих та архівних матеріалів. З врахуванням зазначеного, вирішального значення в дослідженні проблеми кооперативного руху набуває вивчення документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів державної влади та державного управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, обласних державних архівів і їх філіалів, де зберігаються статистичні матеріали, що дозволяють не тільки значно поповнити опубліковані джерела, а й залучити їх для науково-обґрунтованої відповіді на питання, що складають мету науково-історичного дослідження. Останнім часом увага авторів у Центральному державному історичному архіві все більше привертається до фонду №1111 – Споживчого товариства півдня Росії, де зберігаються документи і матеріали, що носять загальний характер (про час відкриття товариств, статuti, закупівельні пункти, склад товариств по роках, губерніях і видах, про кооперативні союзи та їх членів, а також баланси, про капітали та товарні обороти, забор товарів, списки промислових підприємств та кооперативного апарату, тощо).

У фондах №1439 і №321 означеного архіву міститься переписка полтавського та чернігівського губернаторів про діяльність кооперативних організацій, їх політичну спрямованість та списки кооперативних товариств і їх організаторів. При вивченні історії кооперативного руху неможливо обійтися без детального дослідження фондів №320, №336, в яких зберігаються документи і матеріали полтавського та харківського, а також №1475 – чернігівського губернських жандармських управлінь.

У світлі дослідження проблеми кооперативного руху особливого значення набуває вивчення особистих фондів громадських, політичних та наукових діячів, організаторів кооперативного життя, до яких належать В.Б.Антонович (Ф.832), О.М.Анциферов (Ф.2019), Г.П.Галаган (Ф.1475), М.В.Довнар-Запольський (Ф.262), О.І.Левицький (Ф.1143), В.В.Тарновський (Ф.251). З-поміж них особливо виділяються Г.П.Галаган – засновник першого ощадно-позикового товариства в Сокиринцях на Чернігівщині та О.М.Анциферов – професор Харківського університету, організатор кооперативного руху на Харківщині, представники ліберально-буржуазного напрямку розвитку кооперативної теорії.

У Центральному державному архіві вищих органів державної влади та державного управління України (ЦДАВО України) заслуговує на увагу фонд №296 Всеукраїнської спілки споживчих товариств (Вукоопспілка), фонд №4049 – Вукоопрада та фонд №206 – Південного управління Центроспілки. Вивчення зазначених фондів дає можливість зробити ряд принципово важливих висновків щодо характеру і особливостей розвитку українського кооперативного руху. Надзвичайно трудомістку роботу, подолавши при цьому немало перешкод організаційного та методичного характеру, належить виконати дослідникам при вивченні фондів обласних державних архівів та їх філіалів. У Полтаві – це фонд

№120 (Канцелярія Полтавського губернатора), фонд №53 (Полтавський губернський статистичний комітет). У Харкові – фонд №3 (Канцелярія Харківського губернатора), фонд №4 (Харківська губернська управа), фонд №51 (Харківський губернський статистичний комітет). У Чернігові фонд №128 (Канцелярія Чернігівського губернатора), фонд №127 (Чернігівська губернська управа), фонд №49 (Чернігівський губернський статистичний комітет).

У ході ґрунтовної розвідки архівних масивів важливе значення має вивчення фондів філіалів обласних архівів. Так, на Сумщині заслуговують на увагу архівні документи Роменського філіалу Сумського обласного державного архіву: фонд №200 – про Підставське сільськогосподарське товариство, засноване в 1874 році, фонд №155 – Поділківське сільськогосподарське товариство, засноване в 1902 році, фонд №125 – Андріяшівське кредитне товариство 1909 року, фонд №214 – Голінське сільськогосподарське кооперативне товариство 1912 року.

Документи архівних фондів дають можливість шляхом ретроспекції організаційної роботи кооперативних товариств, фінансових операцій, господарської та посередницької діяльності відтворити характер та особливості кооперативного руху, його висхідні та низхідні етапи.

В цілому, за оцінкою автора, джерельну базу дослідження склали документи і матеріали 151 фонду державних архівів, фондосховищ музеїв і бібліотек України, переважна більшість яких маловідома або вперше увійшла в науковий обіг. З-поміж них особливо цінними є опрацьовані і використані 36 фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІА України).

Губернські земські статистичні описи, обстеження, анкети та звіти кооперативних організаторів. В Лівобережній Україні перші спроби обстеження споживчих товариств були зроблені відомими організаторами кооперативного руху М.Балліним та В.Козловим¹. З ініціативи М.Балліна рада Харківського споживчого товариства ухвалила видрукувати перший календар споживчих товариств. У зв'язку з цим в 1869 році було розіслано відповідну анкету на місця. Всі одержані матеріали рада передала М.Балліну, який у 1870 році видрукував їх зміст. Серед звітів споживчих товариств, надісланих у Харків, значний інтерес своєю змістовністю, напрямками роботи та кількістю членів викликають на Чернігівщині – Борзнянське "Бережливість", а на Харківщині – Харківське та Ізюмське товариства.

Відомий організатор кооперативного руху В.С.Козлов, член Харківського товариства "Сбережение", у 1870 році розіслав всім споживчим товариствам листа-анкету з проханням відповісти на його запитання, обіцяючи виготовити кооперативну карту з необхідними статистичними даними. Анкета охоплювала питання про власні кошти, оборот, прибуток, зміни в складі членів крамниці, видатки на утримання, організацію управління та число споживчих товариств. В анкеті передбачалось обстежити за період з 1866 року по 1870 рік включно 70 відомих на той час споживчих товариств, однак лише 21 з них надіслало

---

¹ Баллин Н.Н. Вказана праця.

відповідь. На підставі зібраного матеріалу В.С.Козлов уклав загальну таблицю та виготовив кооперативну карту¹.

Земські статистичні обстеження і описи проводилися в губерніях з 1902 по 1914 рік і стали масивами статистичних матеріалів, зведених у земські збірники і довідники. У них узагальнена пряма і побічна інформація, що вимагає трудомісткої аналітичної роботи з метою вивчення джерел як носія даних при дослідженні наукової проблеми в конкретно-історичному плані.

Негативний бік земських статистичних обслідувань та суцільних описів – розходження в абсолютних і відносних показниках з однієї і тієї ж проблеми, що свідчить про проведення кожним земством обліку своїми методами та в своєму часовому просторі.

Земські обслідування, якщо вони проводились консеквентно, давали можливість мати повну інформацію не тільки про кількість товариств та число їх членів, а й про наявність пайового капіталу, торговий оборот та розмір обігових коштів.

На Чернігівщині статистичне обстеження було започатковано в 1907 році перед першим кооперативним з'їздом, що відбувся у вересні². Кооперативний відділ Полтавського товариства сільського господарства перше статистичне обслідування провів у 1908 році, одержавши 32 відповіді на 150 розісланих анкет. Повний список кооперативних товариств Полтавщини губернське земство видрукувало лише в 1915 році³.

На Харківщині земські статистичні обслідування почали проводитися з 1916 року, що пояснюється незначним розвитком споживчих товариств у сільській місцевості губернії⁴. Лише з 1916 року матеріали статистичного обслідування взяло на себе і почало систематично узагальнювати Споживче товариство півдня Росії (ПОЮР). Ці матеріали значно доповнювалися звітами відділів та інструкторів кооперативних і сільськогосподарських організацій⁵.

Періодична преса. Найчисленішу групу опублікованих джерел складає періодична преса в цілому і кооперативна зокрема, де в повній мірі відображаються характер і особливості процесів, що відбувалися у кооперативному русі. Після скасування сумнозвісного Ємського 1876 р. указу про заборону українського друкованого слова, перед активістами кооперативного руху постало важливе завдання: створити такі національні

---

¹ Марков В.И. Пионеры Южно-Русской кооперации. – Харьков, 1919. – С.76. Союз потребителей. – 1915. – №29.

² Земский статистический сборник Черниговской губернии 1907 (сентябрь). Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии. – Чернигов, 1908 г.

³ Обзор Потребительных обществ Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава, 1915 г.

⁴ Южно-Русский потребитель. – Харьков, 1917. – №5-7.

⁵ Отчет инструктора по кооперации Пириятинского земства за 1914 г. Отчет инструктора по кооперации Хорольского земства за 1913-1915 годы. Кооперативы Лубенского уезда – отчет земского инструктора за 1913 год. Отчет кооперативного отдела Полтавского общества сельского хозяйства за 1914, 1915 гг. // Хуторянин. – 1914. – №38. – 1915. – №39.

органи друку, за допомогою яких можна було б поширити справу популяризації кооперативних знань серед широких верств населення, що мало сприяти пробудженню й розвитку їх національної свідомості. На сторінках газет і журналів почали широко висвітлюватися питання теорії та практики кооперативного будівництва, розкривалися ймовірні шляхи та перспективи побудови кооперативного соціалізму, виступали відомі організатори кооперації: М.І.Туган-Барановський, В.Ф.Тотоміанц, О.М.Анциферов, А.В.Меркулов, О.В.Чаянов, Л.М.Хінчук та інші.

Активну розробку кооперативного руху спричинив стрімкий розвиток кооперації в роки першої світової війни і після лютневої революції 1917 року. На сторінках газет і журналів друкувалась інформація про події в кооперативному житті окремих товариств, союзних об'єднань, матеріали звітного та узагальнюючого характеру.

Кооперативні центри публікували свої документи та інформацію в журналах "Вестник кооперации", "Кооперативная жизнь", "Союз потребителей", "Вестник кооперативного кредита", та інших. Форма звітності як для місцевих, так і для центральних кооперативних організацій була однаковою і включала час утворення та число кооперативів і їх членів, ріст оборотів капіталу, характер діяльності та взаємовідносини з місцевими органами влади. Підлягали публікації в обов'язковому порядку матеріали балансової статистики, які дозволяють визначити особливості соціально-економічного розвитку кооперації як об'єднання, що користувалось неабиякою популярністю з поміж інших громадських організацій.

Особливої уваги заслуговує кооперативна преса після лютневої революції 1917 року. З цього часу з'являються нові журнали та газети, в яких публікуються статті, інформації та повідомлення, присвячені розробці теоретичних основ кооперації. Саме в цей час у пресі розгортається жорстока боротьба між представниками різних політичних партій та рухів за використання кооперації в умовах бурхливого революційного піднесення в боротьбі за владу.

У журналах "Наша кооперация", "Українська кооперация", "Рілля", "Сільський господар", українські організатори кооперативного руху М.О.Анциферов, М.І.Туган-Барановський, А.В.Меркулов, Б.М.Мартос, П.В.Височанський, Л.М.Хінчук виступали проти участі кооперації в політичній боротьбі, проти гасла про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, проти насильного залучення кооперації до соціалістичного будівництва, вважаючи за необхідне відстоювати політичний нейтралітет кооперативних структур.

Практична діяльність різних видів кооперації всебічно висвітлювалася в широко розгалуженій на той час місцевій пресі. На Полтавщині, Харківщині та Чернігівщині виходили друком "Полтавський кооператор", "Харківський кооператор", "Кооператор Чернігівщини", "Селянин", "Хуторянин", "Бюлетень Споживчих товариств півдня Росії". Заслужують на увагу видання місцевих календарів-довідників по сільському господарству та кооперації, в яких публікувалися популярні статті та відомості з різних галузей сільського господарства та кооперації, розраховані на членів кооперативних товариств та широких верств населення.

Доречно зауважити, що певні складності при вивченні періодичної преси як історичного джерела становить аналіз статистичного матеріалу дослідження, навіть такого з найпростіших видів статистичних даних, як щорічне визначення кількості різних видів кооперативів і числа їх членів, що вимагає досить зваженого підходу. Це тому, що в різних періодичних виданнях одні і ті ж дані приводяться або на кінець, або на початок року, чи в одному й тому ж виданні кількість кооперативів подається на початок, а число членів у них – на кінець року. Все це викликало плутанину в звітності, що й позначилося в досить поширеному вигляді в дослідженнях з історії кооперативного руху. Всебічно виваженого підходу вимагає аналіз оборотів та балансів кооперативних товариств. Статистика того періоду подавала їх без врахування інфляції. Поправки на інфляцію почали друкувати лише з 1917 року¹.

Однак зазначені недоліки не применшують цінності газет і журналів як історичного джерела. Їх кількість і змістовність дають можливість вийти за рамки використання періодичної преси не тільки як ілюстративного матеріалу, а й утворення на її основі при додатковій перевірці базового масиву інформації.

Таким чином, у дослідженні проблеми кооперативного руху постає питання про недостатню розробленість джерельної бази та всебічну реалізацію її наявного потенціалу. Поряд з розширенням джерельної бази рівень сучасної історичної науки вимагає тісного зв'язку з пріоритетними напрямками конкретно-історичного дослідження, до якого і належить історія кооперативного руху як країни в цілому, так і окремих її регіонів. Вивчення досвіду розробки принципів і методів наукового аналізу джерел дозволяє подолати відокремлення джерелознавства від власне історичного дослідження, створити працю, в якій конкретно-історичний аналіз інтегрувався б з джерелознавством, що дає можливість вивчати як нову, так і переосмислити традиційну проблематику.

У процесі реалізації потенціалу джерел автор надавав переваги порівняльно-історичному методу. На його основі в процесі дослідження зроблена спроба не тільки вирішити проблему репрезентативності і зіставлення, а й створення таких динамічних рядів з існуючих первинних показників та аналітичних угруповань, які дають можливість підрахунку середніх і відносних величин. Складнощі, що виникали при цьому, авторові доводилося долати за допомогою відбіркового методу, підрахунків, які виявляли взаємодію ознак.

При дослідженні масивів джерел застосовувався також метод факторного аналізу для отримання необхідних динамічних показників. Позитивні результати при здійсненні системного аналізу дали також інші методи наукової розвідки, які дозволяють повніше характеризувати визначену для дослідження проблему. Різнобічний підхід до масиву джерел дав можливість отримати більш повну інформацію. Звичайно, на рівень і якість дослідження не могла не вплинути сьогоденна неможливість ознайомлення з географічно віддаленою джерельною базою. Це, в свою чергу, потребувало більш глибокого аналізу наявного комплексу статистичних показників. Автор виходив також з того положення, що з історіографії проблеми певний досвід наукового аналізу вже нагромаджений і в опублікованих працях робилася спроба визначити загальну джерелознавчу суть рівноцінних масових показників, прокладався шлях до

---

¹ Союз потребителей. – 1922. – №16.

залучення в сферу наукового вивчення широкого кола матеріалів статистики. Окремою групою залишався масив джерел, недоступний та незапитаний для наукового дослідження. До таких джерел належать фонди губернських жандармських управлінь, які в свій час були реквізовані з обласних державних архівів і зосереджені в окремих фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та фонди Центрального державного архіву вищих органів державної влади та державного управління України. Всі вони ретельно досліджені та використані в монографії.

Що стосується способів реалізації змісту наявних джерел, то автором застосовувалося, по-перше, використання інформації безпосередньо (прямий шлях аналізу таблиць) і, по-друге, в науковий оборот вводилася поряд з прямою непряма (закрита) інформація або здійснювалося таке їх перегруповання, яке відповідало меті дослідження.

Отже, на сучасному етапі вивчення проблеми розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні чітко виділяються два напрямки: вивчення історичного джерела як явища історичної реальності та вивчення його як носія інформації для вирішення конкретно-історичних завдань. Саме така постановка питання свідчить про перехід від епізодичного до системного аналізу джерел з конкретних питань вітчизняної історії.

Автор поділяє точку зору провідних українських істориків про необхідність проведення в конкретно-історичних дослідженнях попередньої джерелознавчої роботи, пов'язаної з визначенням об'єкту і предмету статистичного обслідування, вивчення відповідних програм і інструкцій, без яких неможливо виявити потрібні показники і оцінити їх достовірність, а також пошук і введення у науковий оборот нового статистичного масиву, який сприяє виробленню заходів і способів аналізу інформації, застосування яких забезпечує практичну реалізацію одержаних даних при вивченні конкретних проблем історії кооперативного руху¹.

Глибокий та всебічний аналіз джерел дає можливість з достатньою повнотою, точністю і вірогідністю висвітлити основні аспекти обраної теми, розширити вже складену уяву з окремих питань, зробити нові висновки по напрямках дослідження, з яких найважливіші для теорії і практики кооперативного руху виносяться на розгляд читача:

– Історія кооперативного руху Лівобережної України, написана автором на основі опублікованих і архівних джерел, об'єктивно і вперше в вітчизняній історичній науці.

– Соціально-економічними передумовами кооперативного руху були, з одного боку, наявність розвинутого товарно-грошового господарства і товарного ринку при розгалуженому приватно-торговому апараті, а з другого – маси споживачів, для яких був непосильний гніт торгового посередництва.

– Авторська концепція соціально-економічних передумов кооперативного руху, котра заперечує прийняту в радянській історіографії дефініцію про "кооперацію як передумову побудови соціалізму".

---

¹ Кульчицький С.В. Баланс як історичне джерело // Історичні дослідження. – К., 1984. Вип.10. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. – К.,1990.

Історико-теоретичний аспект загальноекономічних основ кооперації свідчить про її господарський, самодіяльний та добровільний характер.

– Першовитоки формування розвитку і особливостей кооперативного руху пов'язані з необхідністю дослідження основних етапів його становлення.

– Класифікація термінів "кооперація", "кооперативний рух", "кооперативне будівництво", "кооперативна власність" та їх взаємообумовленість вимагають аналізу всього комплексу джерел, утворених в процесі формування кооперативних структур.

– Національний аспект теорії і практики української кооперації в радянській історіографії підмінявся дослідженням історії її окремих видів та соціальних рухів.

– Структура, принципи та загальні основи кооперативного будівництва – непорушні організаційно-господарські підвалини кооперативного руху.

– Кооперативні організації перебували в безпосередньому зв'язку з земствами, як органами місцевого самоврядування під зверхністю дворян, отримуючи постійну допомогу в пропаганді та реалізації кооперативних ідей. З метою кращої організації справи кредитування земства активно розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на базі спільних інтересів.

– Розвиток кооперації, її роль і місце в економічному і соціальному житті суспільства визначилися характером державної політики в галузі кооперативного законодавства.

Методологічною основою дослідження слугувала система наукових методів і принципів пізнання, що ґрунтуються на здобутті вітчизняної і зарубіжної історичної науки, на неупередженій інтерпретації соціально-політичних процесів в Україні, зокрема, концепції національного відродження і етнічного ренесансу. Всебічне висвітлення подій, фактів і явищ здійснювалося на основі наукової об'єктивності і методологічного плюралізму в проблемно-хронологічній послідовності. Керуючись закономірностями економічного розвитку та науково-критичним використанням джерел, автор на конкретних прикладах кооперативного життя доводить, що історичний процес дозволяє, як наслідок взаємодії багатьох різнопланових векторів, у кінцевому підсумку правдиво відтворити реальне становище та співвідношення позитивного і негативного, уникнути, завдяки використанню різноманітних методів дослідження з широким застосуванням їх комбінованих структур, суб'єктивних оцінок та висновків.

Практичне значення монографії полягає в тому, що в ній поставлено ряд конкретних проблем для перспективних наукових розвідок. Результати дослідження можуть бути використані при підготовці синтезованих фундаментальних праць, монографій і навчальних посібників, лекцій і семінарських занять, спецкурсів по соціально-економічному розвитку України у 1861-1917 рр., а також при вивченні вітчизняної історії в школі, що частково вже здійснюється на історичному факультеті Чернігівського педуніверситету та вчителями області у середніх загальноосвітніх школах.

Крім того, матеріали монографії мають стати джерелом для використання: державними органами влади для вироблення відповідних законоположень і контролю за їх виконанням; кооперативними структурами – для вивчення своєї

історії з метою їх роздержавлення, поліпшення організаційної структури кооперативних товариств, відновлення принципів та загальних основ середспілкового будівництва в умовах відтворення і формування ринкових відносин; громадськими організаціями – для встановлення взаємозв'язку з кооперативними установами у вирішенні спільних завдань, а також для використання при утворенні експозицій у державних та громадських музеях і взагалі в історико-краєзнавчій роботі.

Основні положення монографії *впробовані*:

- на щорічних підсумкових та міжвузівських науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу на протязі 1990-1997 рр., та ювілейних конференціях, присвячених 80-ій та 85-ій річницям (1991-1996 рр.) Чернігівського державного педінституту ім.Т.Г.Шевченка ;
- в обласному науковому семінарі з актуальних питань історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини (1991, 1993, 1995 рр.);
- Другій Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції (1994 р.);
- Другій Запорізькій обласній науково-практичній конференції "Історія Запорізького краю" (1994 р.);
- Науково-практичній конференції до 140-річчя М.М.Аркаса. (Миколаїв, 1993 р.);
- Республіканській науково-практичній конференції "150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. (Київ, 1992 р.);
- Республіканській науковій конференції, присвяченій 160-річчю від дня народження В.Б.Антоновича (1834-1908 рр.). (Київ, 1994 р.);
- Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції "Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). (Київ-Миколаїв, 1992 р.);
- П'ятій та Сьомій Всеукраїнських наукових конференціях (історичне краєзнавство в Україні: традиції, сучасність). (Кам'янець-Подільський – 1991, Черкаси – 1995);
- Міжнародній науково-практичній конференції "Історія та культура Лівобережної України". (Ніжин, 1996).

Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

§ 1. Особливості народногосподарського розвитку регіону

Лівобережна Україна, історично визначена українська частина Російської імперії, пройшла тернистий шлях суспільно-політичного устрою і вступила в другу половину XIX ст. аграрно-розвинутою окраїною царської держави. На початку 60-х років її площа становила 100,3 тис. кв. верст або 10 453 тис. десятин, на якій розміщалося 34 повіти і 576 волостей (Додаток. Таблиця І). Перше місце (37 039 кв. верст території і 230 волостей) займала Харківська губернія*.

Аналіз динаміки росту населення свідчить: у 1863 році в Лівобережжі проживало 4 989,7 тис. чоловік, а в 1914 році тут уже мешкало понад 10 мільйонів населення, причому в Харкові воно виросло з 52 тис. до 244,7

тис. чоловік, у Полтаві – з 31,3 тис. до 65,1 тис., у Чернігові – з 10,6 тис. до 36,3 тис. чоловік, що збільшилося відповідно – в 4,7; 3, 4 і 2,1 разів. В цілому кількість населення виросла за цей період у Лівобережній Україні вдвічі, а в містах – у 2,4 разів. (Додаток. Таблиця II).

За переписом 1897 року в Україні нараховувалося 23,4 млн чоловік, з них сільського – 20,3 млн, у тому числі в Лівобережній Україні відповідно – 7,6 і 6,2 млн чоловік. Більшість населення губерній становили українці. Так, в Полтавській губернії їх проживало 97, Харківській – 85,9, Чернігівській – 68,1 відсотків. Особливості росту населення полягали втім, що в пореформений період темпи його приросту в значній мірі різнилися між губерніями і ще більше – між губернськими центрами. Якщо з 1863 року по 1914 рік кількість населення в губерніях виросла вдвічі, то в губернських центрах – у 10,2 разів.

Зміни в щільності населення регіону показують, що на одну квадратну версту в 1863 р. припадало 36,4 мешканців, а в 1914 р. – 75,2, причому найбільше заселеною була Полтавщина, де щільність мешканців виросла вдвічі і в 1914 р. становила 86,5 чоловік. Як наголошував І.Витанович, на сто осіб серед селян припадало: українців – 76,7, росіян – 12,1, євреїв – 1,8, поляків – 5, німців – 1,4, інших національностей – 3, що дає підставу вважати основною соціальною базою регіону українське селянство.

З другої половини 60-х років розвиток народного господарства супроводжувався поступовим зростанням його товарності, про що свідчать статистичні дані. Звернемося до аналізу зернових, озимий та яровий клин яких у 1860 р. становив біля 4,5 млн десятин, у тому числі – 2,6 млн десятин ярових. Якщо в Чернігівській губернії озимі і ярові склали 1 102,8 тисяч десятин і були майже однаковими по площі, то в Полтавській губернії вони дорівнювали 1 945,6 тисяч десятин, причому ярових вирощувалося майже на 345 тисяч десятин більше озимих, а в Харківській – 1 410,7 тисяч десятин, з перевагою ярових на 418,7 тисяч десятин. Така структура зернових регіону визначалася природно-кліматичними умовами і формувала відповідні потреби та рівень матеріальної забезпеченості селянського господарства.

Поряд з зерновими неухильно зростала питома вага технічних культур, серед яких широкого застосування набули тютюн, цукрові буряки, льон, коноплі та картопля. Введення в сівоборот технічних культур прискорювало підвищення товарності сільського господарства, розвиток капіталістичних відносин на селі. Інтенсивно культивувалося тютюнництво. За площею посіву і кількістю виробленої продукції Україна займала перше місце в Російській імперії, а Лівобережна Україна, приміром, у 1888 році виробляла 83 відсотки, або понад 2,5 млн пудів тютюну, зібраного в Україні.

У пореформений період в один з найбільших центрів по вирощуванню тютюну, в якому з року в рік зростали посівні площі, перетворилася Чернігівська губернія. Лише з 1862 по 1867 рік, як підкреслює Н.С.Петлін, вони збільшилися з 4 456 до 11 622 десятин, а з другої половини 80-х рр. щорічно в середньому засівалося по 113,7 тисяч десятин. Зросло вирощування тютюну і в селянських господарствах. Так, із загальної кількості 3 802 десятин, засіяних тютюном у 80-х рр. в Ніжинському повіті, зазначав у "Статистическом описании Нежинского уезда" О.Русов, лише 853 десятини належали поміщикам, а решта 2 949 десятин – сільським господарям. В цілому в Чернігівській губернії

поміщицька частка посівів становила в цей час 27 відсотків, тоді як селянська перевищувала 68 відсотків. Одночасно зростав і товарний збір тютюну. У другій половині 80-х рр. щорічно пересічно в країні збиралося по 4 252,3 тисяч пудів, з них Чернігівщина давала по 1 329,1 тисяч пудів, що становило 31,3 відсотків загальноросійської продукції.

Важливу роль на шляху втягування поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини з другої половини 60-х років відіграло вирощування цукрових буряків. Лівобережна Україна входила до складу Центрального району Російської імперії, посіви цукрових буряків у якому у 1887-88 рр. становили 56,9 тисяч десятин, а в 1911-12 рр. – 214,4 тисячі, або збільшилися на 276 відсотків.

В пореформений період у регіоні значно розширилося вирощування картоплі – головної сировини для винокурень та інших галузей харчової промисловості. Вже в 60-х рр. її посіви становили 65,3 тисяч десятин, або 43 відсотки від загальної кількості в Україні. Швидко збільшувалися посівні площі. З 1861 по 1884 рік орна земля по відношенню до загальної площі в цілому зросла з 48,3 до 61,9 відсотків.

Пристосовуючись до умов зростаючого товарного землеробства, поміщики, змінюючи структуру посівних площ, зокрема, технічних культур, відкривали в своїх маєтках підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Особливо прибутковим було вирощування цукрових буряків, на основі якого влаштовувалися цукроварні. У 1860 р. на території Лівобережної України налічувалося 115 заводів, що виробляли 617 225 пудів цукру. Великі прибутки давали поміщикам винокурні заводи. Важливу галузь становило виробництво сукна, яке концентрувалося головним чином у Чернігівській губернії, де в 1860 році діяло 13 суконних фабрик, на яких, стверджує відомий дослідник первісного нагромадження капіталу в Україні І.С.Слабеев, працювало 4 233 робітники. Це були підприємства капіталістичного типу, що ґрунтувалися на найманій праці.

У наступні роки промисловість продовжувала розвиватися такими темпами, що вже на 1869 рік у регіоні діяло 1 381 підприємство, де вироблялося продукції на 21 291,3 крб. Половину загальної суми становила продукція харківських фабрик і заводів, а решту поділяли між собою Полтавська і Чернігівська губернії з різницею в 1,4 млн крб на користь першої. (Додаток. Таблиця VII). Значна частина поміщиків почала перебудовувати своє господарство на капіталістичних засадах. Вони поступово перетворювалися на власників винокурень, цукрових заводів, входили до правлінь акціонерних товариств. Такими організованими економіями, на думку М.Н.Лещенко, в Лівобережній Україні стали маєтки Харитоненків, Терещенків та Кочубея.

У сільське господарство впроваджувалися машини і удосконалені знаряддя праці, парові машини і млини, віялки, сортувальні, зерноочисні машини, зерносушарки, льоном'ялки та ін. Запроваджувався перехід від трипільної до багатопільної системи землеробства. Розпочиналася спеціалізація у вирощуванні технічних і сільськогосподарських культур. Великі господарства ставали на капіталістичний шлях розвитку.

Однак, подальшому росту продуктивних сил і більш прогресивних капіталістичних відносин заважала феодално-кріпосна система

господарювання. Кріпосний лад, заснований на феодальній власності на землю, з вузьким внутрішнім ринком і закріпленням виробників матеріальних благ за окремими феодалами, не відповідав характеру продуктивних сил. Переважна кількість земель, як монополярна власність дворян, підкреслює більшість дослідників, не могла бути використана для купецького і селянського підприємництва. Промислові підприємства відчували гострий нестаток у робочій силі і ринках збуту своїх товарів. Сковувалася розвиток продуктивних сил у промисловості і сільському господарстві, гальмувалося формування нового капіталістичного укладу.

Кульмінаційним моментом суспільного розвитку став конфлікт продуктивних сил з панівними феодальними відносинами, що спричинило кризу кріпосної системи. Криза проявилася в підриві основ феодального способу виробництва – феодальної земельної власності, в розоренні і занепаді поміщицьких господарств, у рості заборгованості поміщиків, обезземеленні і розшаруванні селянства, скороченні поміщицьких мануфактур, зменшенні виробленої ними продукції, рості капіталістичних підприємств, заснованих на машинній техніці і вільнонайманій праці.

Під тиском необхідності подальшого економічного розвитку країни, із-за поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. та зростання числа селянських заворушень царський уряд змушений був стати на шлях скасування кріпосного права. Проголошене "Маніфестом" і "Положеннями 19 лютого 1861 року про селян, які вийшли з кріпацької залежності", воно не вирішило гострих соціально-економічних проблем. У "Вступі" до "Загального положення", яке складалося з 22 окремих законів, були висвітлені основи реформи. Відміна кріпацтва проголошувалася добровільним пожертвуванням дворян. При вирішенні селянського питання в кожному окремому маєтку, наголошувалося в "Загальному положенні", переваги надавалися "полюбовній згоді" між поміщиком і його кріпаками, при цьому селяни одержували свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном, а поміщики, зберігаючи власність на всю землю, що їм належала, повинні були надати в постійне користування селянам "присадибну осілість, а також польовий наділ для забезпечення їх побуту і для виконання обов'язків перед урядом і поміщиками".

Розміри земельних наділів, плата і повинність визначалися "Місцевими положеннями", яких було чотири. Три місцеві положення – про поземельне улаштування селян, поселених на поміщицьких землях 29 великоросійських, новоросійських і білоруських губерній, в тому числі Херсонської, Таврійської та частини Харківської губерній, в яких існувало общинне землекористування. Четверте "Малоросійське місцеве положення" поширювалося на Лівобережну частину України – Чернігівську, Полтавську і решту території Харківської губерній. Необхідність окремого "Положення" для Лівобережної України визначалося тим, що в Україні общин не існувало і наділ землі проводився подвійно, в залежності від наявності тяглової сили.

Дослідженню соціально-економічних процесів у російському селі пореформеного періоду зазначених 29 губерній присвятили свої глибокі наукові розвідки М.М.Дружинін, П.А.Зайончковський, П.Г.Ридзюнський, що ж стосується Лівобережної України, то, як дія самого "Малоросійського місцевого

положення", так і процеси, що відбувалися в цьому регіоні, досі окремо не досліджувалися.

Правда, відомі українські історики І.О.Гуржій, М.Н.Лещенко, О.А.Парасунько, розглядаючи проблеми класової боротьби в Україні в другій половині XIX ст., а також розвиток всеросійського ринку, зверталися до окремих процесів пореформеного Лівобережжя, однак в цілому питання залишається малодослідженим.

Отож, "Малоросійське місцеве положення" проголошувало, що кожна губернія поділялася на декілька місцевостей (від двох до чотирьох), в яких встановлювався певний розмір душевого наділу.

Для Чернігівської губернії, наприклад, вищий душевий наділ встановлювався від 2,7 до 4,5 десятин, Полтавської – від 2,7 до 3,5 десятин, Харківської – від 3 до 4,5 десятин.

Нижчий розмір душевого наділу рівнявся половині вищого. Кількість землі, що відводилася для селян, становила величину наділу помноженому на величину числа ревських душ. Поміщикам, як і по "Великоросійському положенню", надавалося право зменшувати селянські наділи, якщо у них залишалося після розподілу менше третини придатних земель. Коли ж селянський наділ був менший нижчого розміру, то поміщик зобов'язаний був прибавити невідстачаючу кількість землі, за виключенням випадку, коли у нього залишалося менше третини приватних земель. Розподіл землі серед селян здійснювався шляхом виділення спадкоємних "піших" ділянок, що склалися з садиби і польового наділу або з однієї садиби. В цілому в Лівобережній Україні норми селянського наділу на ревську душу становили від 3 до 4,5 десятин. Законодавчі акти про реформи надавали поміщикам широкі можливості зменшувати площі селянських земель, виділяючи їм неповні, нижчі або дарчі душеві наділи. Так, зміни, що відбулися в результаті реалізації "Положення 19 лютого 1861 р." свідчать про зменшення розмірів селянського землеволодіння в Чернігівській губернії на 21,9, Харківській – на 28,3, Полтавській – 37,4 відсотків. Якщо в цілому в регіоні скорочення селянських наділів становило біля 40 відсотків, то в окремих селах та повітах вони були ще більшими. В Зміївському повіті Полтавської губернії скорочення наділів становило 51 відсоток, в с.Гучному Лебединського повіту на Харківщині селянський наділ скоротився з 3 000 до 1 086, або майже на 64 відсотки, а в с.Лукашівці Золотоніського повіту – на 92 відсотки. Слід зауважити, що в історичній літературі про зміни в розмірах селянських наділів зустрічаються і інші показники.

Наданий селянам земельний наділ розглядався як джерело, що мало забезпечити виконання ними повинностей та оплати викупних платежів і численних податків державі та поміщику. У третій статті "Загального положення" підкреслювалося, що "поміщики надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість... і для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиками... наділ польової землі". Розміри польового наділу і повинностей мали бути зафіксовані в уставних грамотах, для введення яких надавався дворічний строк. Укладення уставних грамот доручалося поміщикам, а їх перевірка – мировим посередникам, які призначалися з числа місцевих дворян-поміщиків. Уставні грамоти

підписувалися не з кожним селянином окремо, а з "миром", всім сільським людом, який належав тому чи іншому поміщику, але в кожній з таких грамот визначалися розміри землі і плата за неї індивідуально по домогосподарствах.

За користування поміщицькою землею селяни повинні були відбувати панщину або платити оброк, не маючи права протягом дев'яти років відмовлятися від польового наділу. Ця заборона досить яскраво характеризувала поміщицький характер реформи: умови "звільнення" були такими, що селянину не вигідно було брати землю, а відмова від неї позбавляла поміщика або робочої сили, або ж прибутку, що він отримував у формі оброку. Законодавство про реформу зберігало на весь період тимчасово зобов'язаного стану (а він тривав від 2 до 9 років, а в окремих маєтках до 20 років) 51 виконання селянами грошової (оброк) та іздельної (панщина) повинностей. За своєчасне і якісне виконання повинностей відповідали в селах з обшинною формою землекористування – община, а з подвірною – кожен селянин окремо.

В Лівобережній Україні, де основний прибуток поміщик отримував з землі, а не від особи селянина, оброк був дещо нижчий від російських губерній. Згідно "Малоросійського положення" в Чернігівській губернії він становив від 1 крб 40 коп. до 2 крб 50 коп. за одну десятину наділу, Полтавській – від 2 крб до 2 крб 50 коп., Харківській – від 1 крб 80 коп. до 2 крб 80 коп. Цей оброк міг бути збільшений або зменшений на суму не більше 10 відсотків згідно рішення губернського в селянських справах присутствія. Щорічний оброк за десятину присадибної землі визначався в 5 крб 10 коп., що становило 5 відсотків від суми оцінки її по викупу в 102 крб. Якщо в окремих випадках ціна землі підвищувалася, то відповідно збільшувався і оброк. Різниці між сплатою оброку і відбуттям панщини не вводилося. Барщина встановлювалася з розрахунку чоловічих піших днів. Для Чернігівської губернії вона становила від 12 до 21 дня, для Полтавської – від 16 до 21 дня, для Харківської – від 12 до 19 днів за одну десятину польової землі.

Уряд намагався якнайшвидше ліквідувати панщину, яка не могла бути ефективною в умовах особистої свободи селян. Тому селянським общинам і окремим домогосподарям дозволялося переходити на оброк, попередивши про це поміщика за рік і внісши наперед належну піврокову суму. Такими були основні принципи, які в залежності від місцевих умов, застосовувалися і в інших регіонах.

У "Малоросійському місцевому положенні" завбачався викуп землі селянами. Процедура викупу здійснювалася шляхом капіталізації установленого оброку, для чого розмір річного оброку помножували на 100 і ділили на 6 відсотків. Такий розрахунок забезпечував поміщикові капітал, рівний дореформеному оброку селян. Держава виступала як посередник між селянином і поміщиком, надаючи позику в розмірі 80 відсотків при отриманні повного наділу і 75 відсотків, якщо наділ був неповний. Після відрахування з цієї суми боргу, що числився за маєтком, вона видавалася поміщикові 5-відсотковими банковими квитками і викупними свідоцтвами. Викупну позику разом з великим процентом селянин мусив сплачувати державі протягом 49 років, вносячи щорічно 6 відсотків загальної суми позики.

Що дає нам аналіз впровадження земельної реформи 1861 року в Лівобережній Україні та який вплив вона мала на подальший розвиток

народного господарства? Вивчення законодавчих актів, друкованих та архівних джерел показує, що, незважаючи на обмеження та недоліки, аграрна реформа сколихнула соціально-економічні підвалини патріархального укладу життя селян. Натуральне, як правило, за способом виробництва селянське господарство ставало дрібнотоварним. Розвивалося приватновласницьке землекористування – давня мрія українського селянина. Викупна система гальмувала швидку приватизацію землі, але в умовах виключно подвірного землекористування селянин мав сам розраховуватися по викупних зобов'язаннях та повинностях.

Після скасування кріпосного права швидкими темпами розвивалася промисловість, будувалися залізниці, фабрики, заводи, засновані на вільнонайманій праці і машинній техніці, завершувався промисловий переворот. У 1879 році на терені Лівобережної України діяло 1 586 заводів і фабрик, на яких працювало 32 148 робітників та вироблялося продукції на суму 65 774 тис. крб, що в порівнянні з загальноукраїнськими показниками становить відповідно – 36,6 та 36,5 і 29,7 відсотків. Аналіз (Додаток. Таблиця VI) показує, що за десять років загальна кількість підприємств у регіоні збільшилася на 205, в тому числі в Харківській – на 149, у Чернігівській – на 310. За цей же період у Полтавській губернії кількість підприємств скоротилася на 29, однак це скорочення не вплинуло на загальний обсяг виробництва. Сума виробництва виросла з 21 291 до 65 777 тис. крб, що становило понад 300 відсотків, в тому числі в Харківській губернії – в 3,6 разів, Чернігівській – 3,3 разів, Полтавській – вдвічі. Відсутність статистичних даних про кількість робітників за 1869 рік не дозволяє, на жаль, встановити, на скільки збільшилась їх чисельність в Лівобережжі, але загальний ріст в Україні, на думку О.А.Парасунька, становив 127,7 відсотків.

Швидкими темпами розвивалася промисловість Харківської губернії, яка за даними 1865 року по виробництву промислової продукції посідала одне з перших місць в Україні, маючи 893 підприємства, в тому числі 360 фабрично-заводського типу, де працювало понад 25 тисяч робітників. З 1875 по 1895 рік провідною галуззю в губернії було цукроваріння, що зросло з 3 800 тис. до 34 400 тис. крб. З 80-х рр. у Харкові почала розвиватися металообробна і машинобудівна галузі промисловості. У 1894 р. тут діяло 6 заводів сільськогосподарського машинобудування, на яких працювало 568 робітників. У 1891 р. відкрився механічний завод у Сумах, на якому в 1902 р. вже нараховувалось 492 робітники.

У пореформений період розвивалась промисловість Чернігівської губернії, де відбувалася, як підкреслює А.Погожев, концентрація виробництва. В 1895 р. тут працювало 243 підприємства, обсяг промислової продукції на яких зріс у порівнянні з 1860 р. майже в 3,5 разів. Про концентрацію виробництва свідчить той факт, що кількість цукрових заводів скоротилася з 65 в 1860 р. до 12 в 1895 р., а випуск цукру зріс більше як у 13 разів. Цукровій промисловості належало провідне місце в губернії. У два рази збільшили випуск продукції шкіряні заводи, хоча кількість цих підприємств зменшилася з 63 в 1860 р. до 13 в 1895 р. Розвиток промисловості особливо інтенсивно відбувався в останньому десятиріччі XIX ст. Так, з 1861 по 1900 рр. в губернії стало до ладу 129 нових підприємств. У результаті концентрації виробництва в 1901 р. на 293

підприємствах працювало 17 888 робітників, всього ж на 2 004 підприємствах губернії працювало 36 982 робітники. Примітну рису подальшого розвитку губернії становили кустарні промисли. У 1900 р. тут налічувалося 85 520 кустарів, а 61 876 чоловік займалися відхожими промислами.

Після реформи помітно посилювався розвиток промислових підприємств Полтавської губернії, важливим резервом для яких були кустарні промисли і ремесла, пов'язані з виготовленням одягу, взуття, тканини, деревообробною та ковальською справами, переробкою продуктів тваринництва. На 1900 рік у селах Полтавщини налічувалося 77,5 тис. ремісників, за кількістю яких губернія посідала одне з перших місць у Росії. Під натиском машинного виробництва дрібні кустарні промисли занепадали. Ремісники, що дуже потерпали від дорожньої сировини і постійного безгрошів'я, потрапляли в кабалу до оптових скупників. За період з 1862 по 1896 рік загальна вартість промислових виробів у губернії, за підрахунками П.Бодяньського, зросла з 4,1 до 23,6 млн крб, або в 5,9 разів.

На Полтавщині переважали харчова, борошномельна, цукрова, горілчана, тютюнова та шкіряна промисловості. Особливо швидко зростало промислове виробництво в останньому десятиріччі XIX ст. Саме в цей час було побудовано, за дослідженням Ф.Є.Лося, більшість крупних промислових підприємств губернії (117 з 215). Тільки в 1896 р. найбільші борошномельні заводи губернії (зосереджені переважно в Полтаві і Кременчуці) змолоти зерна на 9,3 млн крб, що становило близько 60 відсотків всієї промислової продукції Полтавщини. Разом з тим за загальним обсягом крупної фабрично-заводської промисловості Полтавська губернія залишалася аграрною. Навіть наприкінці XIX ст. в промисловості та ремеслах тут було зайнято всього 5,6 відсотків населення, а в сільському господарстві – 81,6 відсотків. У губернії налічувалося 841 промислове підприємство, де працювало 9 211 робітників, які виробляли продукції на 23,6 млн крб. Як зазначав М.Ф.Коломієць, промислові підприємства були зосереджені головним чином у Полтаві і Кременчуці, а в повітах переважали дрібні підприємства кустарного типу – олійниці, кузні, цегельні, млини, крупорушки, тощо. Промислові підприємства, на яких працювало до 15 робітників, у губернії становили 99,2 відсотків, від 16 до 100 – 0,7, а понад 100 – 0,1 відсотка.

В економічному розвитку губернії велику роль відігравав залізничний транспорт, що зв'язував міста і села регіону з важливими промисловими центрами країни. Як свідчить В.І.Верховський, у 1869 р. відкрився рух поїздів по Курсько-Харківсько-Азовській залізниці. Наприкінці століття тут було прокладено магістраль Москва-Харків-Севастополь. З Харкова йшли залізничні колії до Миколаєва і Балашова. Великими залізничними центрами стали Куп'янськ, Лозова, Люботин. У 1867-1870 рр. була збудована залізниця Київ-Курськ. 1877 року проклали залізницю Мерефа-Люботин-Суми-Ворожба. На Ліваво-Роменській залізниці розпочався рух у 1884 році. В 90-х рр. стала до ладу залізниця Москва-Брянськ-Конотоп. Прискоренню економічного розвитку значно сприяло відкриття в 1868 р. Московсько-Воронезької, та в 1873 р. – Ліваво-Роменської залізниць, а в 1887 р. – Полтавської залізниці, як тоді називали, що перетинала територію Чернігівської губернії. У 1893 р. почався рух на залізничній лінії Чернігів-Крути-Пирятин, у 1901 р. – на залізниці

Новгород-Сіверський-Новозибків та Бахмач-Прилуки. Всього через територію Чернігівщини було прокладено 1 243 версти залізничної колії, яка зв'язала її райони з промисловими центрами країни.

Будівництво залізниць спричинило ріст економічного потенціалу Полтавщини. У 1869 р. Кременчук було з'єднано з Одесою, а в наступному – введено в експлуатацію залізничну магістраль Харків-Полтава-Кременчук, яка сполучила східну, південно-східну частини Полтавської губернії з центральними промисловими районами. Велике економічне значення мала залізниця Ромни-Лібава, споруджена в 1874 р. У першій половині 90-х рр. побудували залізницю Полтава-Ромни-Київ, яка перетнула магістраль Кременчук-Лібава і багаті сировинні повіти губернії. На 1901 р. загальна протяжність залізничної колії в Полтавській губернії становила 1 052 версти, тобто 24,2 верст на 1 тис. кв. верст. Будівництво залізниць викликало утворення пристанційних промислових установ, залізничних майстерень, паровозних депо, парових млинів, олійниць, складів та магазинів.

Концентрація та спеціалізація виробництва, розвиток залізничного транспорту сприяли розширенню внутрішнього ринку Лівобережної України. Після земельної реформи 1861 р. швидко почала розвиватися стаціонарна торгівля, про що свідчить кількість одержаних у казенній палаті свідоцтв на право її ведення. В кінці 70-х – початку 80-х років у Чернігівській губернії купці щорічно отримували, згідно опису О.О.Русова, від 21 до 25 тисяч таких свідоцтв. У 1896 р. в губернії нараховувалося 16 140 купців, з них 2 074 – першої і другої гільдій.

Торгівля велась головним чином сільськогосподарськими продуктами і ремісничими виробами. Поряд з постійною торгівлею не втратила свого значення і ярмаркова. Щорічно 16 великих ярмарків влаштовувалося в Ніжинському повіті, 18 – у Сосницькому, 10 – у Новгород-Сіверському. В кінці XIX ст. з 549 ярмарків кустарними виробами торгували на 437, худобою – на 424, сільськогосподарськими продуктами – на 314, галантерейними і бакалійними товарами на 238 ярмарках.

У 1861 р. в Харківщині відбулося 323 ярмарки, на яких було продано товарів на суму 21 644 тис. крб, у 1909 р. – 669 ярмарків, із значним зростанням торгового обігу. На кінець XIX ст. в Полтавській губернії щорічно проводилося 374 ярмарки.

Зростало виробництво товарного зерна. В зв'язку з спеціалізацією сільськогосподарського виробництва збільшилися площі на посіви технічних культур та посадки картоплі. В 60-80-х рр. вивіз зерна за межі тільки Чернігівської губернії виріс з 711 тисяч пудів до 13,4 млн пудів. У 1886 р. з губернії вивезено 640 тисяч пудів конопель, у три рази збільшилася площа під картоплею, що займала в 1900 р. – 98,9 тисяч десятин. Засів цукрових буряків перевищував 15 тисяч десятин. Заміна в 1875-1887 рр. подушних податків поземельними сприяла зміцненню зв'язків селянських господарств з ринком. Залучення селянських господарств у товарно-грошові відносини супроводжувалося розшаруванням селянства та формуванням сільської буржуазії.

Характерною ознакою процесу диференціації селянства, як і його виробничо-господарської спроможності, стали дані про розподіл робочої худоби

між різними групами селянських дворів (Додаток. Таблиця VII). Згідно відомостей військово-кінських переписів 1888 і 1891 рр., в Лівобережній Україні налічувалося 903 884 селянських дворів, з яких 388 144, або 42,5 відсотків від загальної кількості були безкінними. Причому найбільший відсоток безкінних господарств був у Полтавській губернії, де він становив понад 57 від загальної кількості сільських дворів. Кінних господарств було 515 740, що становило 57,5 відсотків загального числа, причому господарства з одним конем перевищували дещо 231 тисячу дворів, або понад 25 відсотків їх загальної кількості, з двома кіньми відповідно 150 284 двори, або 16,6 відсотків, з трьома – 69 763 двори, або 8 відсотків, з чотирма і більше – 64 657 дворів, або 7,7 відсотків. Аналізуючи перелічені групи господарів по окремих губерніях, необхідно підкреслити, що дві третини загального числа дворів становили бідняцькі, до яких відносилися безкінні та з одним конем, за питомою вагою серед яких виділялася Полтавська, де ці господарства становили 80 та Харківська – 75 відсотків. Питома вага багатокінних господарств була найбільшою в Чернігівській губернії – 17,2 відсотків.

Ряд істориків дотримуються думки, що така різниця в забезпеченні кіньми різних груп селянських господарств в окремих губерніях пояснюється неоднаковим рівнем розвитку капіталістичних відносин та різним станом забезпечення селян землею. В Лівобережній Україні найбільша питома вага багатокінних господарств, на нашу думку, залежала від кількості дрібних поміщицьких господарств, де тільки на Чернігівщині їх нараховувалося біля 80 відсотків.

Звичайно, основним джерелом розорення і збіднення селянства була низька забезпеченість їх землею, яка з кожним роком наростала. Так, середній наділ на рев'язьку душу в 1860 р. становив у Полтавській губернії 2,8 десятин, Харківській – 3,8, у Чернігівській – 3,9 десятин. В 1880 р. середній наділ на наявну душу чоловічої статі дорівнював відповідно – 2,2 десятин, 2,6 і 2,9 десятин, а в 1900 р. – 1,5 десятин, 1,9 і 2,0 десятин. З наведених прикладів видно, що з 1860 р. до 1900 р. середній селянський наділ в Лівобережжі зменшився з 3,6 до 1,7 десятин, або вдвічі.

Підрахунки показують: в Лівобережній Україні було обезземелено біля 90 тисяч рев'язьких душ, що разом з сім'ями становили понад 270 тисяч чоловік. Коли до цього додати значну частину селян з недостатньою нормою для самостійного ведення господарства, то стане зрозуміло вся ситуація, яка склалася з дешевою робочою силою – резервом для промисловості та великих землеробських господарств, заснованих на капіталістичних засадах. Так, у Полтавській губернії на 1899 р. налічувалося 75,1 відсотків господарств без засіву і таких, що засівали всього до 6 десятин.

По всій губернії понад 15 десятин засівало лише 5,1 відсотків господарств. За 40 пореформених років селянські наділи в губернії зменшилися на третину.

На кінець XIX ст. селянство, як основна пригнічена маса населення феодального суспільства перестало існувати. В результаті земельної реформи з'явилися типи населення – сільська буржуазія і сільська біднота, яка стала основним джерелом формування загонів промислових і сільськогосподарських робітників. У 1897 році в Лівобережній Україні нараховувалося 145 663

найманих робітники, в тому числі у Полтавській губернії – 73 902, Харківській – 25 931, Чернігівській – 45 830 чоловік.

Разом з тим розвивалося приватновласницьке землеволодіння: скорочувалися земельні наділи дворян та збільшувалися сільської буржуазії. Якщо до реформи приватновласницьке землеволодіння було майже повністю дворянським, то в пореформений час неухильно зростає площа значної частини селянства. Позбавлення монопольного права дворян на землю за рахунок зменшення особистого землекористування та викупу її селянами мало вирішальне значення в заміні характеру старих феодально-кріпосницьких на нові, необхідні для подальшого розвитку суспільства, капіталістичні відносини. За період з 1877 р. по 1905 р. дворяни регіону втратили 1,7 млн десятин землі з 4,2 млн десятин загальної площі їх землекористування. Питома вага дворянського землеволодіння становила в цей час 20,4 відсотків, тоді як, селянського – 68,5 відсотків. Значні втрати дворянської землі в умовах, де панувала змішана і відробіткова системи, зумовлювалися переважанням тут дрібнопомісних, економічно слабких господарств, які не могли встояти перед зростаючими капіталістичними господарствами і передавали свої маєтки іншим станам. Підірив монополій дворянського землеволодіння, знищення особистої залежності селян від поміщиків, одержання останніми значних викупних сум за втрачене право на особу кріпосного селянина, як і ряд інших змін, що відбулися в соціально-економічному ладі країни внаслідок проведення реформи, супроводжувалися радикальними виступами українського селянства проти існуючого режиму.

Причиною цього стало малоземелля, як особливість українського селянського землекористування, злиденне життя, поміщицькі повинності, свавілля та лихварство, що буйно почали розквітати після реформи. Тяжкі умови хліборобського життя штовхали до самозахисту власних економічних інтересів, змушували вдаватися до таких форм опору, як відмова від сплати податків та виконання викупних зобов'язань, підпалювання поміщицьких маєтків і сутичок з поліцією та військами. Обнародування Маніфесту та "Положень" зразу ж викликали значне піднесення селянського руху. Зберігаючи віру в царя, селяни відмовлялися вірити дворянам та поміщикам, стверджуючи, що вони підмінили царську волю в своїх корисливих цілях. Масовими виступами на реформи відповіли селяни Полтавської губернії. У 1862 р. тут було 173 виступи селян з 902 – по всій Україні. Уже в березні 1861 року в Ніжинському повіті виступило понад 700 селян с.Безуглівки, до яких приєдналося 3 600 жителів сіл Вертіївки, Бакаївки, Томашівки, Дорогинки, Пашківки. Після ніжинських почалися заворушення у 25 селах Новгород-Сіверського повіту. Контр-адмірал Унковський, який очолював війська для придушення селянських виступів на Чернігівщині весною 1861 року доповідав Олександрю II, що йому протягом трьох тижнів довелося у чотирьох повітах приборкати з допомогою військ до 19 тисяч душ. Всього у 60-х рр. у губернії сталося 149 заворушень. Вони мали місце в 301 селі з населенням 152 тисячі чоловік, що становило 27,5 відсотків колишніх поміщицьких селян.

Проти непосильних викупних платежів виступили селяни Харківського, Куп'янського та Ізюмського повітів, відмовляючись відбувати панщину. Тільки протягом квітня-травня 1861 р. в Харківській губернії відбулося 96 селянських

виступів, що охопили 140 сіл з населенням 76 584 чоловіки. В 1870 р. 268 душ сіл Валуїці та Ширяєвка вимагали від місцевого поміщика обов'язкового для себе викупу, відмовляючись відбувати іздельну повинність. Туди було направлено дві роти піхотного полку, зачинщиків заарештовано, селян покарано різками.

Впродовж 80-х – 90-х років суперечності в селах регіону загострювалися. На Полтавщині, приміром, у 1881-1890 рр. відбулося 27 значних виступів селян, під час яких витолочувались посіви, сінокоси, захоплювалася земля поміщиків. Тільки у 1888 р. в губернії сталося 175 випадків підпалювання. Селянський рух особливо розгорнувся на Полтавщині та Харківщині з початку березня 1902 року, в якому брали участь близько 16 тисяч чоловік, які розгромили 74 поміщицькі економії.

Жорстока боротьба за землю і волю точилася у роки першої народної революції 1905-1907 рр., коли селянські маси вимагали скасування залишків кріпацтва та справедливого розв'язання селянського питання. І хоча революція зазнала поразки, уряд ще в 1903 р. змушений був проголосити право виходу з общини, у 1904 р. – скасувати тілесні покарання, а в 1905 р. – проголосити грошові стягнення за викупні платежі.

Малоземелля та безземелля, господарська скрута та бажання селян захити на своїй власній землі зумовили масове переселення до Сибіру. Переселенський рух, стихійний спочатку, а з 80-х років організований урядом, набув широкого розмаху. Динаміка переселення з Лівобережної України в 1906-1912 рр. свідчить, що на сто душ щорічного приросту населення припадало в середньому в Полтавській губернії – 50,7, Чернігівській – 43,2, Харківській – 37,1 чоловік, що становило разом по регіону – 45,3, або виїздила майже половина середньорічного приросту. Межі коливань переселення за 1906-1912 рр. показують, що від'їзд селян з регіону неухильно зростає. Так, в Полтавській губернії у 1906 р. виїжджало 13,8, а в 1912 р. – вже 94,3 чоловік, в Чернігівській і Харківській відповідно від'їзд збільшився в 12,7 і 5 разів. В цілому по губерніях за цей час переселення з українських земель тільки до Сибіру збільшилося в 7,5 разів (Додаток. Таблиця IV).

У зазначений період, як підкреслює Є.Галицинська, до Сибіру переїхало з Лівобережної України 572,3 тисяч мігрантів. Про їх наміри та відношення до землі в нових умовах свідчать звіти урядових чиновників, які відвідували місця поселення. Міністр землеробства О.Єрмолов в одному з своїх повідомлень про поїздку до Сибіру писав, що "найкращий колонізаторський елемент становлять малороси, особливо полтавці та чернігівці, яких мені довелося бачити під час моєї поїздки". Багато українців, як зазначає М.Якименко, переселялися в кінці XIX на початку XX ст. на Далекий Схід, де основним їх місцем зосередження був так званий "Зелений клин", з такими характерними для Лівобережної України назвами сіл як Глухівка, Кролевець, Чернігівка, Харківка, Брацлавка, Звенигородка та інші. Всього українці становили 66,7 відсотків від загальної кількості переселенців. Пошуки землі на чужині, бажання врятуватися від злиднів не завжди давали позитивні наслідки. Не всім переселенцям вдавалося пристосуватися в нових умовах, значна частина з них поверталася до рідних місць, йшла в найми та поповнювала ряди промислових робітників. Однією з причин такого становища було незнання широкими селянськими масами (або ж

нехтування ними) форм кооперативного господарювання, невміння поєднати свої зусилля в організації співпраці, відсутність достатньої кількості організаторів кооперативної справи та незнайомі соціальній селянській психології принципи кооперативного будівництва.

Разом з тим брак землі, дрібне товарне виробництво, низька кредитоспроможність селянських господарств торували кожному селянинові шлях до кооперації. Головною перешкодою в такому складному суспільному процесі залишалася поземельна община – осередок патріархального укладу життя на селі. Характерною особливістю Лівобережної України було поєднання в одному регіоні як общини з її фінансово-поліцейськими функціями, так і подвірро-спадкового землекористування з приватною власністю на землю. Для значної частини Харківської губернії (Харківський, Богодухівський, Ізюмський, Вовчанський, Зміївський, Сумський, Охтирський, Лебединський повіти) та в основному північної частини Чернігівської губернії (Новозибківський, Новгород-Сіверський, Мглинський, Кролевецький повіти), історично визначилося в основному общинне землекористування, що формувало відношення селянина до землі та стримувало його підприємницьку ініціативу. Земля в процесі сільськогосподарського виробництва тут, як зазначає К.С.Кононенко, не могла стати елементом капіталу, а "була лише засобом задоволення споживчих потреб селянських господарств".

На решті території Лівобережжя існувала подвірро-спадкоємна форма землекористування з приватною власністю на землю. Вразливою стороною цієї форми було прагнення дорослих дітей отримати батьківський наділ, що призводило до розпорошення селянських земель. Реформа 1861 року покляла початок руйнації общини в українському селі, але не справилася з її адміністративно-регулюючими функціями. Згідно Малоросійського місцевого положення сільська община мала право збиратися на сход для самостійного вирішення місцевих господарських питань, обрання на три роки виконавчих органів – сільського старости та збирача податків. Суміжні сільські общини об'єднувалися у волості, що співпадало в основному з межами церковних парафій. У кожній волості на сходи збиралися вже сільські старости і виборні від усіх по одному з кожних десяти домогосподарств. На волосному сході обирався волосний старшина, який управляв волостю з допомогою сільських старост і волосних суддів для вирішення справ про провини та позиви селян. Як бачимо, незважаючи на зовнішню демократичну форму виборів виконавчих органів, волость в Лівобережній Україні була переважно поліцейсько-адміністративним органом, який стежив за порядком, оголошував і вживав чинні законодавчі акти. Староста і волосний старшина мав право накласти на селян арешти і призначити на громадську роботу до двох днів або штрафу 1 крб.

Земельна реформа 1961 року, таким чином, зміцнила адміністративно-фінансові функції общини, стримувала поступальний розвиток нового способу виробництва в сільському господарстві. Особливо вони позначилися на земельно-регуляційних функціях общини, де кожний селянин був співвласником надільної землі. Сім'я, яка збільшувалася, розраховувала на прирізку землі за рахунок малосімейних. Сільський сход відправляв селянина до міста, щоб він міг заробити гроші і розрахуватися за свої борги, а після повернення знову наділяв його землею. Община не тільки перерозподіляла землю між

своїми членами, а й встановлювала правила і порядок її обробітку. На основі принципу кругової поруки вони були колективними податкоплатниками. Недоліки общинного землекористування ставали все більше очевидними: рятуючи слабких, вона гальмувала діяльність міцних, хазяйських селян, сприяла зрівнялівці, але перешкоджала підвищенню загального добробуту села, в якому чисельність населення росла значно швидше, ніж прибутки надільних земель, що, врешті-решт, привело до зниження ефективності сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на таке становище, царський уряд продовжував розглядати общину як опору самодержавної монархії. С.Ю.Вітте напередодні революційних виступів 1902-1903 рр. писав: "сумніваюся в тому, що знайдеться людина, яка відважиться провести необхідний для економічного піднесення перехід від общинного володіння до подвірного". Більше того, як зазначає історик-аграрник В.П.Данилов, у кінці XIX ст. уряд вдався до контрреформ, спочатку посиливши роль кругової поруки, а потім взагалі заборонивши вихід селян з общини. Ці заходи були спрямовані на забезпечення політичного панування поміщиків.

Перші аграрні законопроекти: указ від 6 листопада 1906 р. про селянське землекористування, закон від 16 липня 1910 р. про селянське землеволодіння та землекористування і закон від 29 травня 1911 року про землеустрій, спрямовані на зруйнування общинного ладу, запропонував П.А.Століпін. Базою для них слугували виступи прем'єр-міністра перед депутатами Державної думи упродовж 1907-1910 рр. про необхідність виходу селян з общини, економічну доцільність приватної власності у формі подвірного землекористування за принципом спадковості. Саме недоторканість приватної власності на землю та активізація підприємницької ініціативи селянина як дрібного товаровиробника були покладені в основу столипінської реформи.

Відомий історик С.О.Степанов – дослідник життя і діяльності П.А.Століпіна, характеризує стан общини на початку XX ст., яка все більше ставала анахронізмом, що сковувала особисту ініціативу селянина та підривав у нього стимули до праці, наводить типову на той час скаргу селянина-общинника: "Я або інший господар на свої паї поклав як слід гною і зерно стало родити. Дивишся, переділ землі, дісталася знову неугноєна смуга. В покосах теж саме. Повиризував купину, розчистив, вивів якось щотину, а як переділ знову вперли куди-небудь в болото". А тому, коли з 1906 року столипінські законопроекти почали набувати форму чинного законодавства, вихід селян з поземельної общини у формі подвірної-посмужного землекористування набув масового характеру. Можливість купувати та продавати власний земельний наділ, отримуючи кредити в Селянському поземельному банку, спричинила скорочення в Лівобережній Україні кількості дворів з переважаючим общинним землекористуванням майже на 20 відсотків, а станом на 1910 рік общинне землекористування в Полтавській і Чернігівській губерніях було ліквідовано. Типовими формами землеволодіння та землекористування для регіону стали хутори та відруби. Новоутворені індивідуальні селянські господарства, поставлені в умови малоземелля, недостатнього забезпечення сільськогосподарським інвентарем та низькою кредитоспроможністю продовжували залишатися важким тягарем на плечах селянських мас і

наклали відбиток на процес подальшого економічного розвитку, вимагаючи поєднання зусиль у подоланні наростаючих труднощів.

Таким чином, особливості народногосподарського розвитку регіону полягали в тому, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у соціально-економічному житті відбувалися складні демографічні та десцендентні взагалі для суспільства процеси. Значне зростання населення та його щільності, соціальне розшарування на ґрунті малоземелля привели до різкого збільшення бідняцьких дворів. Конфлікт продуктивних сил з виробничими відносинами, що скінчився кризою феодального способу виробництва, розвиток капіталізму об'єктивно торували шлях кооперативним відносинам. Разом з тим перехід від натурального до дрібнотоварного за способом виробництва господарювання для селянина був пов'язаний з давно вимріяною подвірною формою землекористування. Сталося так, що кооперативна ідея, спрямована на поєднання матеріальних і духовних інтересів та поліпшення спільного добробуту товаровиробників, залишалася поза їх увагою. Причиною такого становища була невідповідність українського селянина, який феодально-кріпосною системою, на відміну від західноєвропейської, закріплювався не за землею, а за поміщиком, від якого повністю залежав і котрий мав право поводитися з ним як з рабом, до сприйняття кооперації, як соціально спрямованої і економічно обґрунтованої структури.

Запізнілий розвиток товарно-грошових і ринкових відносин, неподільне панування дворян і поміщиків при підтримці централізованої державної влади дозволяли старому феодально-кріпосному ладу не тільки міцно утримувати свої позиції, а й всіляко перешкоджати кооперативним формам господарювання. Та незважаючи на всі заборони і обмеження, низький рівень соціальної організації, брак матеріальних можливостей, населення Лівобережної України, вдаючись дорадикальних форм самозахисту, вишукувало доцільні форми об'єднання товаровиробників. Саме така констеляція і визначила необхідність виникнення українських кооперативних товариств.

§2. Загально-економічний характер кооперації як добровільної господарської самодіяльної організації. Історико-теоретичний аспект:

а) Домарксистські кооперативні теорії

Проблеми історії кооперативного руху хронологічно і тематично зачіпають не тільки концептуальні підвалини і першовитоки формування кооперації, а й потребують, як соціальне спрямування, що виникло на ґрунті соціалістичної ідеї і залишилося господарською організацією, виваженого та змістовного підходу до існуючих концепцій. Перед дослідниками цієї теми в історико-теоретичному аспекті завжди стояло питання про те, звідки розпочиналися її витоки: з глибини віків і форм взаємодопомоги людей у повсякденному житті, чи з соціалістів-утопістів, які проголосили буржуазний лад несправедливим і конструювали моделі нового суспільства.

Про існування кооперації з прадавніх часів писали такі дослідники її історії як О.Г.Тернер, А.Прейфер, М.Зібер, В.Ф.Тотоміанц, І.Витанович, С.М.Герасимов та інші.

Вони вважали, що прадавні форми людського співжиття і співпраці були передумовою сучасного кооперативного руху і розглядали кооперацію як форму зв'язку між індивідуумами, які приймали участь в одному або в різних, але пов'язаних між собою, процесах праці. У такому підході авторами розглядалася не зовнішня, а внутрішня форма, що об'єктивно розкривала усталені структурні зв'язки і відносини людей під час трудового процесу, їх взаємодію і взаємообумовленість.

У радянській історіографії типовим визначенням поняття "кооперація" вважалася дефініція про "добровільне масове об'єднання дрібних виробників і робітників, які внесли матеріальні або грошові кошти (пай) для спільної господарської діяльності".

В сучасній науковій літературі, як це слушно підкреслює український дослідник кооперації С.М.Герасимов, останнім часом відбулося "змішання її понять як форми спільної праці, форми організації виробництва та як форми суспільно-корисної діяльності". Поряд з визначенням поняття про кооперацію як форму спільної праці та суспільно-корисної діяльності, автор виділяє третє її поняття, як форму організації виробництва, де проявляється не внутрішня, а зовнішня сторона співпраці, зокрема, об'єднання, заснованого на простих взаємодіях багатьох індивідуумів, або на поділі праці чи системі машин. У даному випадку, на нашу думку, кооперацію доцільно розглядати як форму організації виробництва і праці.

У загальноприйнятому визначенні поняття кооперації, з яким в основному погоджується більшість представників усіх напрямків розвитку кооперативної теорії, вона походить "від лат. *cooperatio* – співробітництво [від *coo* (*cum*) – спільно, заодно і *opus*, род. відмінок *operis* – праця, труд] і має дві форми: перша – організація праці, при якій значна кількість людей спільно беруть участь в одному й тому ж або в різних, пов'язаних між собою, трудових процесах, і друга – організаційно оформлені добровільні колективні об'єднання робітників, службовців, дрібних виробників (в т.ч. селян), утворені для досягнення спільної мети в різних галузях економічної діяльності".

У даному визначенні кооперація як форма спільної праці і форма організації виробництва теж розглядається сукупно.

І це цілком імовірно, адже, якщо співпраця є засіб існування кооперативних відносин, засіб взаємодії людей у процесі виробництва, то організація праці – цілеспрямоване упорядкування цих зв'язків і відносин, що в цілому дає підстави розглядати кооперацію як форму взаємодії і співпраці в організації виробництва і споживання.

Разом з тим слід відмітити, що загальновизнаного і закінченого окреслення поняття про кооперацію немає, як відсутнє і визначення теорії кооперації. О.В.Чаянов, формування "кооперативних поглядів" якого проходило під впливом не тільки перших кроків вітчизняної і західної кооперації, а й традицією народницьких поглядів на суспільний прогрес, вважав, що поняття "кооперація" належить до самих розпливчатих і нез'ясованих. Він особисто увиразнював: основна риса кооперативного товариства полягає в тому, що воно

"ніколи не може бути самодостатнім підприємством, яке має власні інтереси, що лежать поза інтересами членів, які його утворили; це підприємство, яке обслуговує своїх клієнтів, які і є його господарями, і будують своє управління так, щоб бути безпосередньо відповідальними перед ними і тільки перед ними".

Розмірковуючи над тим, як краще збагнути поняття "кооперація", і який організаційний і економічний зміст у нього вкласти, за якими ознаками відмежувати її від усіх інших громадських утворень, О.В.Чаянов звертався до концепції таких провідних теоретиків кооперативної думки як М.І.Туган-Барановський та К.А.Пажитнов. Якщо у першого він виділяв основною ознакою кооперативних товариств "не отримання невеликого баришу на затрачений капітал, а збільшення, завдяки загальному веденню господарства, трудових доходів його членів або скорочення витрат останніх", то у другого – боротьбу з "експлуатацією з боку капіталу і поліпшення становища своїх членів і процесу виробництва, обміну і розподілу господарських благ, тобто як виробників, споживачів чи продавців робочої сили".

Вважаючи ці дефініції найбільш "змістовними" і "протилежними", О.В.Чаянов дотримувався точки зору, що всі інші (а їх він проаналізував не один десяток) або повторюють і розвивають ідеї Туган-Барановського М.І. і Пажитнова К.А., або намагаються об'єднати їх в одне формулювання.

На нашу думку, тут О.В.Чаянов недооцінив визначення кооперації О.М.Анциферовим, котрий розглядав її як "об'єднання необмеженої кількості осіб для досягнення спільної їм господарської мети, заснованого на принципах повної рівності прав учасників і самоврядування, в якому кожен з членів приймає безпосередню участь і несе матеріальну відповідальність".

Заслугове на увагу також і концепція кооперації С.Л.Маслова, згідно якої "це не механічне співробітництво чи співпраця для досягнення тимчасової мети, а зовсім нова форма суспільно-господарської організації".

У контексті загального аналізу визначення кооперації має бути таке, що об'єднує вищевказані структурні елементи самого поняття. Кооперація – це господарська, добровільна, самодіяльна організація, яка ставить за мету поліпшення матеріального становища (добробуту) своїх членів, процесу виробництва, обміну, розподілу і споживання у відповідності з організаційними принципами та загальними основами середспілкового життя.

Таке формулювання дає підстави враховувати найважливіші організаційно-господарські та соціально-культурні складові діяльності кооперативних товариств, до яких належать, по-перше, форми управління, роль капіталу, паювання та розподіл прибутків, а, по-друге, заходи, спрямовані на задоволення соціальних і культурних потреб їх членів, що визначаються фінансовими можливостями кожного кооперативу зокрема.

Далі. Приймаючи до відома, що в центрі уваги нашого дослідження поставленого поняття "рух" як поєднання кооперативної ідеї з її втіленням у реалії повсякденного життя різних верств населення, а також відсутність належної класифікації терміну "кооперативний рух", на що слушно вперше в науковій літературі наголошує В.І.Марочко, як і відмінності його від поняття "кооперація" та "кооперативне будівництво", розглянемо проблему у визначеному напрямку.

У загальну канву наукової розвідки логічно вплітається питання про початок визначення поняття "кооперативного руху". З опрацьованої історичної літератури видно, що вперше формулювання "кооперативного руху" як частини загального робітничого руху зроблене К.Марксом в "Інструкції делегатам Тимчасової Центральної Ради", в 1866 році, де він писав: "кооперативний рух – це одна з сил, які перетворюють сучасне суспільство, основане на класовому антагонізмі. Велика заслуга цього руху в тому, що він на ділі показує можливість заміни сучасної деспотичної і породжує пауперизм системи підлеглих праці капіталові – республіканською і благотворною системою асоціації вільних і рівних виробників".

Як бачимо, класовий підхід К.Маркса до кооперації не тільки домінує над сутністю її організаційних принципів і загальних основ, а й дає підстави до політизації всього процесу кооперування населення в подальшому розвитку кооперативної ідеї пролетарським напрямком історіографії проблеми.

У конкретно-історичному плані нас цікавлять дослідження кооперативного руху як процесу матеріалізації ідеї, його автори та відтворення ними характерних особливостей розвитку, конкретизація теоретичних узагальнень і висновків. З цією метою звернемося до спадщини провідних теоретиків кооперативної думки і простежимо, як вони визначилися по відношенню до порушеної проблеми.

Харківський вчений О.М.Анциферов писав, що "переконливим надбанням кооперативного руху були основні ідеї Р.Оуена, суть яких полягала у "формуванні людського характеру з метою заміни суспільного ладу". Здавалось би, що після такого імперативу він повинен був окреслити коло питань, пов'язаних з визначенням поняття "кооперативний рух". На жаль, цього не відбулося. У наступному розділі монографії "Очерки по кооперации", присвяченому статистиці кооперативного руху, автор, аналізуючи дані про розвиток кооперативних товариств на початку ХХ ст. в Росії, робить узагальнюючі висновки про кооперацію як громадську організацію взагалі.

Майже водночас з О.М.Анциферовим німецький професор Едуард Якоб у монографії "Хозяйственная теория кооперации", яка вийшла друком у Петрограді під редакцією В.Ф.Тотоміанця, в третій частині "Принципи нейтралітету в кооперативному русі" розглядає принципи нейтралітету в кооперації, що свідчить про ідентичний підхід до інтерпретації понять.

Серед представників непролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії лише О.В.Чаянов, розглядаючи кооперативний рух як потік, що розкинувся перед нами, пропонував "спробувати об'єднати все розмаїття, яке спостерігаємо, в які-небудь однорідні групи, щоб мати можливість з більшою легкістю усвідомити всю різноманітну масу видів і форм досліджуваного явища". "Досліджуванім явищем" для О.В.Чаянова була характеристика кооперації як соціального феномену, який з ідеї перетворюється в рушійну силу і стає однією з складових загального робітничого чи селянського руху.

По-різному відносилися до з'ясування поняття "кооперативний рух" дослідники кооперації радянського періоду розвитку історіографії в 20-х роках. Якщо в монографіях П.Пожарського такого словосполучення взагалі не зустрічається, а П.Височанський, Є.Дешко, В.Целларіус використовували його як синонім до слова "кооперація", то Павло Мохор зробив спробу дати своє

тлумачення поняття. "Це передовсім, – наголошує він, – рух соціально-реформований. Основа його – колективна праця, об'єднання всіх на ґрунті економічної і духовної взаємодопомоги, інтеграції всіх і всього, незалежно од класових ознак, класової боротьби, національних рис, і праця як господарська, так і розумово-культурна".

Звичайно, в такому визначенні не важко встановити змішування характерних ознак кооперації як господарської організації і як соціального руху за подальшу інтеграцію та взаємодопомогу, але разом з тим це вже було прагнення теоретичного обґрунтування проблеми. У наступні роки, в зв'язку з політикою одержавлення та скорочення кооперативних структур, особливого наукового інтересу до форми та змісту кооперативного руху серед істориків і економістів не спостерігалось. Належить лише уточнити, що в радянській монографічній літературі про кооперацію, яка з'явилася після 60-х років, питання про визначення кооперативного руху конкретно не ставилося, а коли й заходила про нього мова, то лише в плані тотожності з поняттям "кооперація". Виняток на загальному тлі становив хіба-що І.А.Фарутін, автор великої і цікавої публікації про характер і особливості кооперативного руху в дореволюційній Росії. "Кооперативний рух, – підкреслював він, – є однією з форм, громадського руху, що виник і розвивався в умовах і на основі капіталізму. Це – рух дрібних товаровиробників і споживачів, які в боротьбі проти різних проявів капіталістичної експлуатації створюють господарські (комерційні, а інколи і виробничі) організації-кооперативи. Мета цих організацій – відстояти і поліпшити економічне становище дрібного виробника і споживача в рамках існуючого буржуазного суспільства".

Таким чином, те, що кооперативний рух як складне соціальне явище виник і розвивався в умовах і на основі капіталізму – це безперечно, як і те, що він структурно – частина загального громадського руху у суспільстві взагалі. Що ж стосується наступної частини дефініції І.А.Фарутіна, то вона ідентифікується з ознаками кооперації як господарської організації, покликаної "відстояти і покращити економічне становище дрібного власника". Отже, і в такому контексті відмінності у визначенні "кооперативного руху" та "кооперації" нівелюються кореляцією на користь останньої.

Тоді слушно постає питання про те, як, враховуючи певні досягнення попередників, визначитися з основними рисами такого поширеного в науковій літературі поняття як "кооперативний рух". У конкретно-історичному плані автор, відтворюючи характерні особливості означеного явища, ми вважаємо, що *кооперативний рух* – це взаємообумовлена матеріалізація кооперативної ідеї, спрямована на поширення форм і видів кооперації, в якій беруть участь широкі верстви трудящого населення і загальною метою якої є здійснення соціально-економічних перетворень в інтересах членів кожного товариства.

У контексті теми дослідження нас цікавить, власне, корпоративний характер кооперативного товариства як форми суспільно-економічної діяльності, його детермінанта та генезис. В історіографії проблеми в цьому плані визначилися три напрямки розвитку кооперативної теорії: дрібнобуржуазний, ліберально-буржуазний та пролетарський (марксистський). Розглянемо окремо кожен з них, зупинившись на найбільш характерних представниках та їх внеску в розвиток і поширення кооперативної теорії.

Дрібнобуржуазний напрямок. Як соціальне спрямування, що виникло на ґрунті соціалістичної ідеї, кооперація зародилась в кінці XVIII і на початку XIX ст., на терені суспільно-політичного життя в Англії і Франції, де з'явилися великі мислителі, соціалісти-утопісти, котрі, спираючись тільки на переваги кооперативних товариств як форми організації господарства, мріяли побудувати соціалістичне суспільство.

Виникнення та розвиток кооперативної теорії дрібнобуржуазного напрямку перш за все пов'язують з іменем англійського соціаліста-утопіста Роберта Оуена (1771-1858 рр.). Дійсно, сама біографія Р.Оуена, його наукові ідеї, праці, учні та послідовники сприяли пошукам кооперативних форм діяльності.

Народившись у малозабезпеченій сім'ї шорника, Р.Оуен, працюючи з 15 років прикажчиком, набував досвід та власних коштів і незабаром перетворився в багатого фабриканта. Не отримавши систематичної освіти, він, як самоучка з великими здібностями і талантом, став власником крупних підприємств. Це дало йому змогу на початку 1810 р. розробити філантропічний план поліпшення життя робітників, здійснення якого розпочалося на прядильній фабриці в Нью-Ламарку (Шотландія), де він був управителем.

Перш за все схарактеризуємо програму філантропічного плану, в основі якого лежало утворення асоціацій (кооперативів) з метою поліпшення умов та побуту робітників. У відповідності з складеною програмою, Р.Оуен скоротив робочий день на своїх підприємствах, підвищив заробітну плату, розробив заходи матеріальної зацікавленості працюючих в діяльності підприємств, відмінив штрафи, що були на той час лихом на виробництві, обмежив застосування праці дітей, організував громадські магазини, їдальні, бібліотеки, чим заслужив авторитет і повагу в суспільстві.

Водночас підкреслимо, що в Англії, де раніше інших країн стали проявлятися економічні кризи, виникла гостра проблема безробіття, в зв'язку з чим парламентом була утворена комісія по її ліквідації. У роботі комісії брав участь вже видатний на той час діяч Р.Оуен – прихильник об'єднання безробітних в асоціації. Він підготував і подав у парламент доповідь по боротьбі з масовим звільненням робітників, основним змістом якої було утворення "землеробських і мануфактурних поселень спільності і взаємодії кооперації", позбавлених приватної власності, класів, експлуатації, протиріч між розумовою і фізичною працею.

Далі необхідно відмітити, що Р.Оуен запропонував ввести податок на майно багатих людей, а на ці кошти організувати виробничі кооперативи, які займались би одночасно землеробством і промисловим будівництвом. У кооперативи, вважав він, повинні залучатися безробітні, малозабезпечені люди, які б таким чином заробляли собі на життя, збільшуючи виробництво. На жаль, пропозиція Р.Оуена була відхилена парламентом.

У здійсненні своїх ідей Р.Оуен проявив велику настирливість.

"Він сподівався, – як пише про це В.П.Волгін, – що перехід від несправедливого до справедливого суспільства може бути здійснений зверху, правителями держави, а тому звертався до короля та конгресу, правителів". У 1818 р. в м.Аахені проходив конгрес глав держав, до якого Р.Оуен направив послання, намагаючись переконати їх у необхідності створення умов життя

трудящого люду, рекомендуючи з цією метою утворення виробничих кооперативів, але і королі не відгукнулися на заклик основоположника кооперативної справи.

Слід тільки уточнити, що Р.Оуен мріяв про створення такої системи кооперації, яка "шляхом об'єднання своїх членів з допомогою правильно задуманих заходів вела б до перетворення людського характеру з поганого в хороший, завдяки виникненню достатку, поваги до розумного спрямування трудолюбства і об'єднання зусиль всіх людей в інтересах кожного".

Зазначимо, що, розчарувавшись у парламентах і королях, які не прислухалися до його закликів, Р.Оуен звернувся безпосередньо до робітників, роз'яснюючи їм свої плани перебудови капіталістичного суспільства шляхом створення виробничих кооперативів, їх поступового розвитку та організації виробництва сільськогосподарських та промислових товарів. Коли ж і на цей раз звернення залишилося поза увагою суспільства, Р.Оуен вирішив діяти власним прикладом, створивши кооперативну комуну на свої кошти в штаті Індіана (США), де на купленій землі в 1824 р. влаштував колонію "Нова гармонія", статут якої (він тоді називався "конституцією") передбачав "кооперативне об'єднання в роботі і дозвіллі" та "господарську практику, виробництво і споживання всього кращого найблагочиннішими засобами".

Організаційні основи, покладені Р.Оуеном як наріжний камінь у пропагованих ним виробничих кооперативах, передбачали господарський характер їх структурних принципів. По-перше, – це обов'язок кожного члена товариства працювати у відповідності з бажанням, здібностями та досвідом, причому праця повинна бути корисною для суспільства. По-друге, все нерухоме майно ставало спільною власністю, а предмети споживання видавалися з кооперативних магазинів. По-третє, управляли товариствами самі колективи, або їх уповноважені, які час від часу мінялися. До порушників встановленого порядку застосовувався "єдиний захід впливу виключення з членів товариства".

Як видно з організаційних принципів, достатніх стимулів до активної участі у виробництві в "Новій гармонії" не було, в результаті чого колонія (так називалось товариство) через два роки розпалася, а особистий досвід Р.Оуена в пропаганді власних ідей позитивних наслідків не дав. Повернувшись до Англії 1829 року майже шестидесятирічною людиною, він продовжив свою діяльність, "спрямовану на побудову суспільства мирним шляхом". З цією метою він заснував журнал "Криза", присвятивши його пропаганді ідей кооперації і "мінових базарів", які повинні були, згідно його планів, звільнити трудящих від посередництва торговців. Кооперативи і "мінові базари" були для Р.Оуена шляхом руху до суспільного ідеалу.

На англійському конгресі кооператорів 9 жовтня 1833 р. Р.Оуен в своїй промові звернув увагу на "кращі засоби виробництва і розподілу багатства та формування нового, більш удосконаленого характеру у кожного члена товариства". Переконавшись, що реальна практика не співпадає з його ідеалами, Р.Оуен після 1834 р. знову повернувся до безпосередньої пропаганди ідей "загального мирного соціального перетворення".

Дослідження життєвого та творчого шляху Р.Оуена свідчать, що з 1834 р. по 1858 р., тобто останні 24 роки життя він редагував кілька журналів, писав книги і брошури, виголошував промови і читав лекції серед населення,

використовуючи кожен нагоду, щоб протиставити лиху і злиденному життю переваги "нового кооперативного морального світу". Повсякденне життя та наукова діяльність Р.Оуена сприяли тому, щоб його ім'я ввійшло в історію кооперативного руху, як переконаного прихильника виробничих кооперативів і, в першу чергу, їх господарської діяльності, що поклали початок розвитку і інших видів кооперативних товариств.

До соціалістів-утопістів, які, спираючись тільки на переваги кооперації як форми організації господарства, мріяли побудувати соціалістичне суспільство, належить також великий французький мислитель, граф *Сен-Сімон де Ревруа Анрі Клод* (1760-1825 рр.). На жаль, у радянській історіографії дослідники кооперативної думки, як правило, обминали його ім'я. Пояснюється це тим, що Сен-Сімон, як прихильник приватної власності, на відміну від Р.Оуена, розглядав пролетаріат і буржуазію, як представників єдиного класу індустріалів. Русійними силами історичного розвитку він вважав прогрес наукових знань, мораль і релігію, а тому основні риси майбутньої соціальної системи Сен-Сімон поєднував з обов'язковою працею, синтезом науки і виробництва, перспективним плануванням господарства, розподілом членів суспільства по здібностях.

Наголошуючи на необхідності впровадження нової релігії (всі люди – брати), він саме в цьому вбачав шлях звільнення робітників від експлуатації капіталу, об'єднання їх в асоціації виробників. Разом з тим асоціації Сен-Сімона були зовсім не схожі на ті дрібні самодостатні господарські одиниці, які знаходимо у виробничих кооперативах Р.Оуена. Сен-Сімон та його учні не визнавали господарської роздрібності промислових асоціацій, "ім уявляється з господарської точки зору, недостатньо широкими навіть існуючі держави". Їх ідеал – "організація єдиного кооперативного господарства на території земної кулі.

На розвиток кооперативного руху великий вплив мав французький утопічний соціаліст *Шарль Фур'є* (1772-1837 рр.). Піддавши критиці буржуазний лад "цивілізації", він розробив план майбутнього суспільства – лад "гармонії", в якому повинні розвиватися всі людські здібності, первинним осередком нового суспільства він вважав "фалангу". "Фалангою" Фур'є називав асоціацію (кооперативне товариство), яке, поєднуючи промислове і сільськогосподарське виробництво, "охоплювало своїм впливом територію одного кантону (виборчого округу)".

Ш.Фур'є був переконаний, що нове суспільство може бути побудоване лише шляхом пропаганди та практичного втілення в життя кооперативної асоціації – фаланги, для якої потрібен був "кандидат", котрий би виділив необхідну суму для організації дослідного фаланстера з метою практичного доведення вартості цієї теорії". Загальнодоступний виклад соціального вчення Ш.Фур'є, розроблений в "Трактаті про асоціації", де стверджується, що проблема асоціації – це проблема високої економії і вирішення її об'єднаною окрім численних вигод і економії найцінніші поліпшення в галузі моралі і політики, в справі встановлення клімату і у відношенні оздоровчих гарантій".

Як бачимо, асоціація представлена тут не як просте пайове підприємство, а як товариство, об'єднане в трудовому колективі людей, нерівних в усіх відношеннях, з розподілом між ними доходів відповідно трьом "виробничим

данам" – капіталу, праці і таланту, що, за словами автора, принесе задоволення всім учасникам.

Розвиваючи свої погляди на асоціацію як виробничий колектив і вказуючи на фактори, що сприяли їх здійсненню, Шарль Фур'є був переконаний, що перша ж дослідна перевірка його ідей ліпше всього могла справдитися в промисловій Англії, де наяву необхідність матеріальних передумов, яка дала б можливість уже навесні 1823 року здійснити "закриття ладу цивілізації і перехід до щасливого призначення, до поступового росту достатку, до істини і єдності".

Варто уваги, що Фур'є говорив виключно про переваги соціально-економічних аспектів свого вчення в формі фаланстерів і лише побіжно згадував про придумані ним "нові науки", такі як "теорія всесвітньої аналогії" і іншу суспільну фантастику, називаючи їх "витонченими і вельми романтичними новинками".

Підсумуємо розглянуте. Аналіз теоретичної діяльності соціалістів-утопістів свідчить, що ідея кооперації, як громадської самодіяльної господарської організації, була започаткована великими мислителями апріорно як альтернатива існуючому суспільному ладу в формі кооперативних товариств, здатних, при належних умовах, перебудувати суспільство на соціалістичних засадах. І, незважаючи на те, що форми виробничих асоціацій (кооперативних товариств) у кожного з соціалістів-утопістів були різними (від комуністичної общини до фаланстерів), вони стали результатом впливу на капіталістичний лад соціалістичної ідеї. Таким чином, кооперація, як громадська господарська організація, була започаткована соціалістами-утопістами як засіб перебудови існуючого соціально-економічного ладу і лише в зв'язку з цим творчим задумом стала перетворюватися в реальну соціальну силу.

Продовжив справу розвитку форм кооперативних об'єднань після соціалістів-утопістів французький християнський соціаліст *Філіп Жозеф Бюше* (1796-1865 рр.), який був послідовником Сен-Сімона. Ф.Бюше стверджував, що історичний розвиток – суть реалізації божественного визначення. Майбутнє суспільство він уявляв у вигляді християнської держави, в якій соціальні антагонізми будуть подолані співробітництвом "робітників різних професій". Ф.Бюше особисто створив біля ста асоціацій (кооперативів) ремісників і робітників.

Як представник дрібнобуржуазного напрямку розвитку кооперативної теорії Ф.Бюше висунув такі важливі положення будівництва асоціацій, як демократичний принцип виборності керівників, їх відрядну та почасову оплату в залежності від кваліфікації, про відрахунок прибутків на збільшення громадського капіталу та розподіл їх пропорційно виконаній роботі, про неподільність капіталу і використання його тільки на громадські потреби на випадок ліквідації кооперативу. Ф.Бюше був переконаний, що по найму робітники могли бути залучені не більше одного року, після чого повинні прийматися в члени кооперативу, а держава мусила надавати постійної допомоги в роботі виробничих асоціацій.

Значний вклад у розвиток кооперативної думки вніс французький соціаліст *П'єр Жозеф Прудон* (1809-1865 рр.). Як теоретик анархізму він був переконаний, що дрібне товарне виробництво і обмін товарів – довічні і неперушні основи суспільства.

Корінними засобами вирішення суспільних суперечностей він вважав реформи обігу і кредиту, висунувши з цією метою ідею утворення народного банку для надання "справедливого безгрошового і дармового кредиту" дрібним виробникам. У своїй програмі перебудови суспільства П.Прудон, критикуючи велике капіталістичне виробництво та заперечуючи політичну боротьбу, партії, страйки і профспілки, завбачав утворення широкої мережі виробничих і споживчих об'єднань, які називав "товариствами взаємодопомоги". Висунувши теорію економічного співробітництва класів і "ліквідації держави" з метою увічнення дрібнотоварного виробництва, П.Прудон пропагував створення виробничих кредитних і споживчих асоціацій, безгрошового товарообігу, для чого робітники повинні були придбати акції на відкриття майстерень кооперативних товариств.

Водночас підкреслимо, що кооперативні товариства, на думку П.Прудона, мали зростати за рахунок внесків своїх членів і прибутків доти, доки вони закуплять всі виробничі сили країни. Капітал, як джерело прибутку та його панування, буде усунено, а державу, в якій зосереджена першопричина соціальної несправедливості, – ліквідовано мирним шляхом.

Впродовж 1845-1847 років П.Прудон висунув проект "прогресивної асоціації", що об'єднувалась на принципах "мютюлізму" (взаємодопомоги) ремісників, торговців, робітників і власників дрібних підприємств для "еквівалентного обміну". Теоретичною основою реформаторства П.Прудона стала його праця "Система економічних протиріч, або філософія убогості", написана в 1846 р., за яку автор як "ідеаліст і еkleктик" був звинувачений К.Марксом в науковій неспроможності поставлених теоретичних і політичних ідей.

Послідовником П.Прудона, який сприйняв принципи про соціалістичне суспільство, засноване на вільних асоціаціях, був російський революціонер, теоретик анархізму і один з ідеологів революційного народництва Михайло Олександрович Бакунін (1814-1876 рр.).

"Кооперація, – вважав він, в усіх її видах є, безумовно, раціональна і справедлива форма майбутнього виробництва. Але для того, щоб вона могла досягти своєї мети – звільнення всіх працюючих мас і повного винагородження і задоволення їх, необхідно, щоб земля і капітал, в усіх видах, зробились колективною власністю. До тих пір, доки цього не буде, кооперація в більшості випадків буде роздавлена всемогутньою конкуренцією крупного капіталу і великої поземельної власності".

Тому замість поступової, по П.Прудону, ліквідації держави і заміни її виробничими кооперативами, М.Бакунін був прихильником негайного знищення її шляхом збройного повстання, визнаючи лише профспілкову боротьбу як єдину форму боротьби проти капіталу, здатну захистити кооперацію.

Розвитком теорії про майбутнє суспільство, засноване на вільних виробничих асоціаціях, займався німецький соціаліст *Фердинанд Ласаль* (1825-1864 рр.). На думку Ф.Ласалю, пруську державу необхідно було поступово перетворити в "вільну народну державу" шляхом введення загального виборчого права та здійснення програми соціалістичної перебудови суспільства організацією виробничих асоціацій з допомогою субсидій держави. Програма

Ласаль містила "вимоги вільної асоціації робітників, організованої з допомогою державних кредитів при умові наявності в країні загального виборчого права".

Таку модель Ф.Ласаль називав соціалістичним втручанням пруської держави у вирішення соціального питання. Свої погляди на соціалістичну перебудову суспільства Ф.Ласаль виклав в "Програмі робітників" та "Гласній відповіді", в яких, розвиваючи ідею кооперативного будівництва, виступав за незалежність робітників від буржуазії, відмову від класової боротьби, соціалістичної революції, а також утворення політичних партій.

Соціалістами-утопістами були О.І.Герцен, В.Г.Белінський, М.Г.Чернишевський, М.О.Добролюбов, а також російські революційні народники 60-х – 70-х років, які заснували свою політичну організацію "Земля і воля" і як революціонери-демократи, ставили питання про повалення царизму – попередньої умови для побудови соціалізму.

Російські революційні народники були соціалістами-утопістами тому, що, як підкреслював відомий теоретик кооперації С.Маслов, ставили питання "про будівництво соціалізму на базі сільської общини, тісно пов'язаної з найпоширенішою формою кооперації артільною, що існувало вже понад 150 років".

Отже, як свідчить розглянутий матеріал, вчення соціалістів-утопістів, християнських соціалістів та революційних народників про перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне шляхом запровадження виробничих асоціацій (кооперативів), що стало активно поширюватися з середини XIX ст., носило реформістський характер і ввійшло в історію кооперативного руху як дрібнобуржуазний напрямок розвитку кооперативної теорії тому, що в основу соціалістичної перебудови суспільства була запропонована кооперативна ідея об'єднання робітників, ремісників, торговців, дрібних підприємців у товариства з метою задоволення їх повсякденних потреб у боротьбі проти всемогутньої конкуренції крупного капіталу і великої поземельної власності.

В історичній науці цей напрямок дістав назву "кооперативного соціалізму", як однієї з домарксистських теорій соціалізму, що відносили кооперацію до головних засобів мирної і поступової трансформації капіталізму в соціалізм. Тільки виробничі асоціації, на думку теоретиків "кооперативного соціалізму", здобувши повсюдну підтримку, поступово оволодіють всіма галузями виробництва і мирним шляхом звільнять трудящих від експлуатації крупного капіталу.

Широкого розвитку теорія "кооперативного соціалізму" здобула на початку XX ст. у працях представників Німьської школи, заснованої у Франції професором *Шарлем Жидом* (1847-1933 рр.), який мав багато послідовників.

У своєму широко відомому творі "Дванадцять заповідей кооперації" Шарль Жид поєднав і узагальнив організаційні принципи і загальні основи, умови і мету розвитку кооперативних товариств, наголосивши особливо на природі приватної та колективної власності. Розвиваючи ідею "гегемонії споживача", "споживчого соціалізму", "кооперативної республіки, Шарль Жид стверджував, що в економічному житті повинен панувати споживач. Основною силою, що перетворює капіталізм у соціалізм, на його думку, повинні стати споживчі кооперативи, які завдяки своєму поширенню спочатку оволодіють

торгівлею, а потім, по мірі нагромадження коштів, будуть здатні закупити промислові і, нарешті, придбати сільськогосподарські землі, щоб організувати на них кооперативні господарства.

Представники Німської школи (Б.Лавернь, Є.Пуасон), розвиваючи теорію "кооперативного соціалізму", висунули ідею "кооператизму", при якому, в умовах відсутності класової боротьби, в результаті поширення споживчої кооперації досягається повна заміна капіталістичного господарства новим суспільним ладом, котрий вони називали соціалістичним або "кооперативною республікою". У 1912 р. в "Пакеті єдності кооперативів Франції" підкреслювалось колективне і поступове привласнення споживачами коштів обміну і виробництва. "У той день, коли повністю ствердиться кооперативна республіка, – писав Є.Пуасон, – кожен виробник буде службовцем республіки і в той же час як виробник буде приймати участь у керівництві і управлінні державою".

Таким чином, представники Німської школи, як послідовники дрібнобуржуазного напрямку кооперативної думки, прийнявши за основу теорію "кооперативного соціалізму", що дісталася у спадщину від соціалістів-утопістів, розвиваючи ідею пріоритету споживача в економічному житті суспільства і захищаючи принципи нейтралітету кооперації, а також заперечуючи класову боротьбу, розглядали активне поширення споживчих товариств як засіб мирного подолання капіталізму і побудови шляхом поступового охоплення всього виробництва "кооператизму", або "кооперативної республіки".

Ліберально-буржуазний напрямок розвитку кооперативної теорії пов'язаний з діяльністю ліберально настроєних економістів і політичних діячів, які з допомогою виробничих асоціацій (товариств) обстоювали мирний, реформістський шлях здійснення соціальних перетворень. Вважаючи кооперацію основним засобом захисту дрібного виробництва від експлуатації крупного капіталу, представники ліберально-буржуазного напрямку сподівалися, що створення кооперації саме серед цих верств населення допоможе запобігти розвитку і загостренню соціальних суперечностей та революційних вибухів у капіталістичній системі господарювання.

Цей напрямок розвитку кооперативної думки пов'язаний з історією німецького кооперативного руху. Започаткував його політичний діяч, економіст і ліберал *Герман Шульце* (1808-1883 рр.) з м. Деліч, який після революції 1848 року розробив план врятування дрібних товаровиробників від розорення, запропонувавши організувати кредитні і споживчі кооперативи з наступним переходом до товариств по спільній закупівлі товарів виробничого призначення і збуту готових виробів. Пропагандистська і практична діяльність Шульце-Деліча (а саме під таким іменем він увійшов до історії кооперативного руху) сприяла в основному розвитку міської кредитної кооперації.

Як свідчив німецький теоретик кооперації Едуард Якоб, "коли Шульце-Деліч вирос в геніального організатора товариської взаємодопомоги, він перебував під враженням від безпорадних джерел тієї бідності, яка охоплювала ремісничий люд". У своєму рідному місті йому доводилося бачити, як самостійні ремісники витіснялися конкуренцією фабричних промисловців, які виготовляли дешеві товари і яка важка, в більшості безнадійна боротьба за

існування випадала на їх долю. В його розпорядженні був тільки один засіб затримати падіння ремесла – організація його в кооперативних товариствах. Товариство повинно було, по можливості, забезпечити окремим своїм членам вигідні сторони крупного виробництва, що не могли створити кожен з них поодино. На думку Шульце, товариство повинно було стати на службу не тільки ремісників, але і до "маленьких людей взагалі" і допомагати цим останнім не тільки як виробникам, а й як споживачам.

Узагальнюючи свої думки щодо кооперативного кредиту, Шульце-Деліч робив таке визначення: "задоволення потреб дрібної і середньої промисловості, рівно як і трудящих класів в кредиті є мета, що покликана до життя позиково-ощадні товариства; для цього вони організуються, для цього достатньо коштів, що надходять до них у нормальних умовах, для цього достатньо звичайної здібності їх адміністраторів".

У такому контексті визначення кредитних товариств Шульце-Деліча заслуговують на увагу дослідників умови та мета утворення, категорії населення, які входять до їх складу, та відповідна підготовка організаторів кооперативної справи. Тим більше, що саме ними були започатковані кредитні товариства, які об'єднували переважно селянські господарства в Німеччині – батьківщині сільськогосподарської кооперації, де вони вперше виникли і отримали широке розповсюдження. Це стало новим явищем у світовому кооперативному русі і поширилось потім в усі країни Європи. Кредитні сільськогосподарські кооперативи пов'язані з іменем *Фрідріха Райфайзена* (1818-1888 рр.) волосного старшини, ліберала за переконаннями, який у своєму селі Геддерсдорфі створив перше товариство.

Принагідно зауважимо: по мірі поширення цієї нової кооперативної форми відбувалася спеціалізація кооперативних об'єднань, що обслуговували різні галузі господарства: кредитні товариства, кооперативи по переробці сировини, закупівлі і збуту продуктів. Як зазначав С.Маслов, в кінці минулого століття в Німеччині нараховувалося більше трьох тисяч сільськогосподарських кооперативів, а в 1903 р. – 27 675. На початок першої світової війни сільськогосподарські кооперативи Німеччини об'єднували вже до $\frac{3}{5}$ всіх сільських господарств країни.

Характерною рисою німецької сільськогосподарської кооперації стала струнка, організована знизу доверху структура управління і господарювання.

Відмовившись від пайових внесків та розподілу прибутків між членами кооперативу, Фр.Райфайзен особливу увагу звертав на здійснення необмеженої відповідальності членів кооперативу за результати своєї господарської діяльності і пропагував обмежені райони охоплення товариством населення в межах одного приходу.

Пропаганда і практичний досвід Шульце-Деліча та Райфайзена привернули увагу громадських діячів інших країн. У Російській імперії перше кредитне товариство було створене в с.Рождественське Костромської губернії, організатором його був поміщик Лугінін, який перебуваючи в Німеччині на навчання, ознайомився з кредитними товариствами, запозичивши у них і примірний проект статуту. Однак кредитні сільськогосподарські кооперативи не отримали тоді помітного розвитку, визначившись як кооперативний рух лише після першої російської революції і особливо в роки першої світової війни.

В Лівобережній Україні активним прихильником кооперативного кредиту, його теоретиком і практиком-організатором був професор О.М.Анциферов. Глибоко ознайомившись із системою кредитних сільськогосподарських товариств в Німеччині, він писав: "система кооперативного кредиту в Німеччині складається з такого роду установ: 1) місцевих або установ першого ступеня; 2) установ другого ступеня або союзних; 3) установ центральних".

Приймаючи до уваги визначену О.М.Анциферовим систему кооперативного кредиту ліберально-буржуазного напрямку розвитку кооперативної теорії, зупинимося на особливостях організаційних принципів установ першого ступеня, що дають можливість більш чітко зрозуміти структуру та загальні основи означеного напрямку. Кооперативні установи першого ступеня поділялися на дві основні групи по іменах їх засновників: Г.Шульце-Деліча і Фр.Райфайзена. Різниця між групами полягала, по-перше, в тому, що Шульце-Делічка каса діяла в середовищі змішаного за своїм професійним складом, переважно міського населення; а по-друге – перша мала значно більший район дій, тоді як друга базувалася на суворому принципі "локалізації", обмежуючи свою діяльність головним чином сільським приходом і, по-третє, каса Шульце-Деліча утворювала власний основний капітал, в зв'язку з чим вимагала значних пайових внесків, в той час, як каса Райфайзена мала працювати зовсім без пайового капіталу. У касах райфейзенівського типу особливу роль відігравав установчий фонд. На випадок ліквідації товариства він повинен був служити основою для утворення нового кооперативу.

Таким чином, розглянутий нами другий напрямок розвитку кооперативної теорії дає можливість глибше зрозуміти складові загально-економічного характеру кооперації як господарської організації, утвореної на статутних ("конституційних") засадах, що передбачали самодіяльність в управлінні та добровільність при визначенні питання про членство. Представники цього напрямку формування кооперативної думки вважали, що дрібні товаровиробники селяни і кустарі виготовляли свою продукцію (в сільському господарстві і промисловості) в значній мірі для ринку, де в умовах гострої конкуренції знаходилися, у порівнянні з крупними підприємцями і монополіями, у надзвичайно не вигідному становищі, вихід з якого вбачали в організації кредиту та об'єднанні в збутово-постачальні товариства.

Ліберально-буржуазні діячі кооперативного руху розглядали можливість об'єднання товаровиробників як силу протидіючу тиску монополій, вивчали і узагальнювали практичний досвід діяльності перших кооперативних організацій і готували пропозиції для вдосконалення і розширення ділової активності, об'єднання людей з метою зміцнення їх позицій у конкурентній боротьбі з приватними компаніями, підтримували форми співробітництва з державними та громадськими установами.

2б) Марксистська концепція кооперації.

Третій, пролетарський (марксистський) напрямок розвитку кооперативної теорії пов'язаний з марксистсько-ленінською концепцією кооперації, суть якої полягає в формаційному, класовому підході до кооперації. Автори цієї концепції різко розмежовують кооперацію в умовах капіталізму від кооперації при соціалізмі, як кооперацію буржуазну від кооперації соціалістичної. На відміну від соціалістів-утопістів і представників ліберально-буржуазного напрямку

розвитку кооперативної теорії, основоположники наукового комунізму заперечували можливість переходу від капіталізму до соціалізму шляхом кількісного росту кооперативів, утворення "кооперативної республіки" та мирного переходу до "кооперативного соціалізму".

У програмних документах I Інтернаціоналу К.Маркс підкреслював, що кооперація сама по собі ніколи не зможе перебудувати капіталістичне суспільство. В інструкції делегатам Тимчасової Центральної Ради він писав: "Для того, щоб перетворити суспільне виробництво в єдину, широку і гармонійну систему вільної праці, необхідні загальні соціальні зміни, зміни основ суспільного ладу, яких можна досягти тільки шляхом переходу організованих сил суспільства, тобто державної влади, від капіталістів і землевласників до самих виробників".

У розумінні Маркса перебудовча роль кооперації можлива лише при умові розвитку її виробничих форм. "Рекомендуємо робітникам братися краще за кооперативне виробництво, ніж за кооперативну торгівлю. Остання зачіпає тільки поверхню сучасного економічного ладу, перша підриває його основи".

При всьому цьому він визначав той позитивний факт, що кооперація зайняла своє місце в історичному розвитку суспільства. Як масова організація і як суспільна форма господарювання, вона показала немало прикладів переваги колективного ведення і управління господарством, справедливого розподілу суспільного продукту.

В "Установчому Маніфесті Міжнародного Товариства Робітників" Маркс схвально відгукнувся про перші кооперативні фабрики. "Значення цих великих соціальних спроб не можна переоцінити. Не на словах, а на ділі робітники довели, що виробництво у великих розмірах і проваджене відповідно до вимог сучасної науки здійснимо при відсутності класу хазяїв, які користуються працею класу найманих робітників; вони довели, що для успішного виробництва знаряддя праці зовсім не повинні бути монополізовані як знаряддя панування над робітником і для його пограбування і що, подібно до рабської і кріпосної праці, наймана праця – тільки минуща і нижча форма, яка повинна поступитися місцем асоційованій праці, виконуваній добровільно, з охотою і піднесенням".

Підкреслюючи значення кооперації як одного із засобів перебудови суспільства Маркс був далекий від думки, що при допомозі простого росту кооперації можна перейти від капіталізму до соціалізму. І, "яка б не була кооперативна праця чудова в принципі і корисна на практиці, – писав Маркс, – вона ніколи не буде спроможна ні затримати росту монополій, який відбувається в геометричній прогресії, ні визволити маси, ні навіть помітно полегшити тягар їх злиднів...".

Ідеологи пролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії критикували соціалістів-утопістів за їх концепцію перебудови капіталістичного суспільства на соціалістичне без переходу влади до рук трудящих. У своїй праці "Розвиток соціалізму від утопії до науки" Ф.Енгельс писав, що загальним для всіх утопістів-соціалістів було, по-перше, переконання, що капіталістичний лад повинен бути викинутий на звалище як феодалізм і всі попередні суспільні порядки, по-друге, причину тривалого існування цього несправедливого ладу вони бачили в запізненні з появою "тієї геніальної людини, яка з'явилась тепер і

яка пізнала істину", по-третє, "вони хочуть відразу ж визволити все людство, а не який-небудь певний суспільний клас у першу чергу", по-четверте, вони хочуть встановити царство розуму і вічної справедливості".

Ф.Енгельс підкреслював, що соціалісти-утопісти були вимушені конструювати елементи нового суспільства з своєї голови, бо в самому старому суспільстві ці елементи ще не виступали так, щоб бути для всіх очевидними. Розмірковуючи над своїми загальними планами "нової будови, вони вимушені були обмежуватися апеляцією до розуму саме тому, що не могли апелювати до сучасної історії".

Представники пролетарського напрямку виходили з того, що "кооперативні фабрики самих робітників є в межах старої форми першим видом у цій формі, хоч вони всюди, в своїй дійсній організації, звичайно, відтворюють і повинні відтворювати всі недоліки існуючої системи".

Вони вважали, що для перетворення суспільного виробництва у рушійну і гармонійну силу вільної і кооперативної праці, необхідні загальносоціальні переміни і в першу чергу – основ суспільного ладу, а також зміни, котрі приведуть до переходу органів державної влади від капіталістів і землевласників до самих виробників.

К.Маркс і Ф.Енгельс були переконані, що кооперативна система без класової боротьби, без повалення буржуазії ніколи не зможе перетворити капіталістичне суспільство в соціалістичне, побудувати новий суспільний лад. Для того, щоб кооперація могла перебудувати суспільство, потрібні, вважали вони, корінні соціальні зміни, в результаті яких державна влада повинна перейти від капіталістів і землевласників до трудящих, до пролетаріату. Коли ж буде встановлено диктатуру пролетаріату, тоді кооперація має бути використана з метою побудови нового суспільного ладу.

Розвиваючи марксистську концепцію В.І.Ленін, у нових історичних умовах, вів непримириму боротьбу з непролетарськими напрямками кооперативного руху, головним чином у відповідності з обставинами російської дійсності. Вже в 90-х роках минулого століття він виступив проти ліберальних народників, у тому числі і проти одного з відомих їх представників, "артільного батька", талановитого популяризатора кооперативної ідеї в Україні Миколи Левитського.

У 1897 році Левитський у статті "Про деякі питання стосовно народного життя" запропонував створити новий тип сільських селянських кас (одну з форм кооперації), в яких селяни отримували б позику через одного скарбничого для всього товариства. Враховуючи той факт, що в Російській імперії артіль отримали широке розповсюдження, автор статті пропонував організувати товариство для сприяння землеробським артілям, вважаючи, що створення землеробських артілей, кредитних товариств на селі докорінно сприятиме зміцненню селянського господарства.

В.І.Ленін різко розкритикував погляди Миколи Левитського на артіль як форму зміцнення селянського господарства в статті "З приводу однієї газетної замітки", називаючи його "мрійливим Маніловим", котрий "занадто захоплюється, говорячи про велике розповсюдження в Росії всякого роду артілей". "Всякого роду артілі, – пише Ленін, – приносять користь тим класам

населення, які їх створюють", підкреслюючи таким чином класовий характер кооперативних об'єднань.

У статті "Капіталізм у сільському господарстві", написаній у 1899 р., Ленін виступив проти захоплення кооперативним рухом відомого професора М.О.Каблукова в його книзі про кооперативні товариства в сільському господарстві. "Відомо, – писав він, – як носяться з товариствами дрібних землеробів ідеологи міщанства взагалі і російські народники зокрема".

Відношення Леніна до ідеї народників про перехід землі до селян по схемі: община – кооперація – колективні форми володіння землею (соціалізм) видно з його праці "Революційний авантюризм", в якій він звинувачує відомих кооперативних діячів Сазонова, Тотоміанця, Юзова в тому, що "У цій схемі бракує зовсім невеликої дрібниці. В ній нема ні зростаючого капіталізму, ні класової боротьби". За нерозуміння, або небажання вдаватися до класової боротьби ленінська критика до опонентів переростає у гнівну образу людської гідності, про що свідчать наступні рядки: "Та й звідки було взятися цій дрібниці у головах людей, весь ідейний багаж яких складається з лахміття народництва і пишних латок модної критики".

Коли в 1905 р. меншовики на чолі з Плехановим висунули лозунг про розвиток споживчих товариств, як засобу боротьби робітничого класу за мирне переростання капіталізму в соціалістичне суспільство, Ленін писав: "опортуністи висувують на перший план лозунг: споживчі товариства, а революціонери – лозунг: завоювання політичної влади пролетаріатом". Плеханов, на відміну від Леніна, був переконаний, що в умовах Росії, при її соціальному розвитку суспільства, політичній зрілості робітничого класу, його кількісному складі, вдаватися до збройного перевороту – необачний і історично безвідповідальний крок. Ленін, не визнаючи ролі споживчої кооперації для трудящих мас, доки влада знаходиться в руках буржуазії, писав: "поки влада залишається в руках буржуазії, доти споживчі товариства – жалюгідний кусочок, який жодних серйозних змін не гарантує, ніякої рішучої зміни не вносить, іноді навіть відвертає від серйозної боротьби за переворот".

У своїх працях Ленін неодноразово звертався до оцінки значення кооперації в умовах капіталізму і вів непримириму боротьбу з непролетарськими теоріями кооперативного соціалізму, які, на його погляд, перешкоджали революційній боротьбі робітничого класу.

В узагальненому, сконцентрованому вигляді марксистська концепція кооперації розроблена Леніним в проекті резолюції про кооперативи російської соціал-демократичної делегації Копенгагенського конгресу, який відбувся в 1910 році.

Рекомендації та пропозиції проекту полягали в тому, що кооперативи не повинні існувати ізольовано від інших організацій робітничого класу. По мірі росту пролетарської свідомості і посилення впливу революційних елементів у кооперативному русі кооперативи повинні встановлювати і всіляко зміцнювати свої зв'язки з соціалістичними партіями і з професійними спілками. Спільні дії професійних спілок і кооперативних організацій на чолі з революційними партіями робітничого класу повинні забезпечити перемогу робітничого класу в його боротьбі з буржуазією.

Ленінський проект резолюції про кооперації на Копенгагенському конгресі був покладений в основу діяльності більшовицької партії в дожовтневий період. До оцінки кооперативного руху Ленін неодноразово звертався і після Жовтневої революції, намагаючись консеквентно пристосувати її до нових умов суспільного розвитку. Найповніше марксистське визначення дрібнобуржуазних і ліберально-буржуазних кооперативних теорій зроблене ним у статті "Про кооперацію". "У чому полягає, – запитує вождь, – фантастичність планів старих кооператорів, починаючи з Роберта Оуена ? У тому, що вони мріяли про мирне перетворення соціалізмом сучасного суспільства без врахування такого питання, як питання про класову боротьбу, про завоювання політичної влади робітничим класом, про повалення панування класу експлуататорів". Такого визначення, контрверсійність якого не викликає сумніву при уважному ознайомленні з принципами та основами кооперативного будівництва, було достатньо для того, щоб у радянській історіографії назавжди винесли негативний вердикт іншим немарксистським напрямкам розвитку кооперативної теорії.

Аналіз розглянутих нами праць показує, що Ленін вважав кооперацію організацією корисною лише при умові завоювання влади пролетаріатом, повалення буржуазії та усупільнення засобів виробництва. Тільки за таких обставин, наголошував він, кооперативний рух здатний сприяти перетворенню суспільства на соціалістичних засадах.

Таким чином, між теоретиками кооперативного руху існували значні протиріччя у визначенні *змісту і характеру кооперації* в умовах капіталізму. Прихильники "кооперативного соціалізму" (представники дрібнобуржуазного і ліберально-буржуазного напрямків) визнавали кооперативні товариства "елементами соціалізму в капіталістичних умовах". Вони були переконані, а їх послідовники і досі вважають, що кожна кооперативна організація в умовах капіталізму виступає як соціалістичне підприємство, як "кусочок соціалізму".

Теоретики і практики непролетарських напрямків кооперативного руху не визнавали в товариствах капіталістичних підприємств, вважали, що кооператив – не капіталістичне підприємство, що кожне кооперативне підприємство для капіталізму – чужерідне тіло, прообраз нових соціалістичних підприємств.

Правда, представники ліберально-буржуазного напрямку кооперативного руху, як правило, не наважувались стверджувати, що кооператив у капіталістичних умовах – це вже соціалізм. Вони дотримувалися проміжної лінії в характеристиці соціальної природи кооперації і стверджували, що кооператив – це вже не капіталізм, але ще й не соціалізм – це щось проміжне, середнє між ними. Відомий теоретик і практик російської непролетарської кооперативної думки .

М.Л.Хейсін вважав, що товариства створюють новий тип некапіталістичної форми господарювання, де торгівля і виробництво підпорядковані певному колу споживачів.

Не визнавав природу кооперації капіталістичною і теоретик української кооперативної думки М.І.Туган-Барановський, виходячи з того, що кооперативи обмежують прибуток на паї і основну його частину розподіляють пропорційно забору товарів, як це робиться у споживчих товариствах, або пропорційно зданій продукції у збутових товариствах. Він неодноразово писав, що

кооператив не є капіталістичне підприємство, підкреслюючи: "Якщо тіло кооперативу створене капіталізмом, то душа кооперативу вдихнута соціалістичним ідеалом". З цього Туган-Барановський і робив висновок, що кооперативи не можна відносити до капіталістичних підприємств.

На відміну від непролетарських напрямків, Ленін, узагальнюючи точки зору теоретиків-марксистів, писав: "При приватному капіталізмі підприємства кооперативні відрізняються від підприємств капіталістичних, як підприємства колективні від підприємств приватних". Згідно ленінської концепції кооперативні підприємства в умовах капіталізму відрізняються від приватно-капіталістичних, оскільки вони – колективні підприємства, але це ще не означає, що вони – соціалістичні.

Отже, по Леніну, кооперативні підприємства в умовах капіталізму – один з різновидів колективних капіталістичних підприємств. Кооперативи своїми принципами та загальними основами відрізняються від трестів, синдикатів та акціонерних товариств, але за своєю сутністю, економічною природою вони – підприємства капіталістичні. "Безперечно, що кооперація в обстановці капіталістичної держави є колективною капіталістичною установою", писав він. Розвиваючи положення Маркса і Енгельса, Ленін розглядав кооперативні організації і підприємства як складову єдиної капіталістичної системи господарства. Він категорично заперечував немарксистські погляди на кооперацію в умовах капіталістичної держави як такі, що не враховували класової природи кооперації і її суспільної ролі, яка визначалася характером суспільного ладу та політичної влади в країні, і вважав, що, доки основні засоби виробництва належать буржуазії і влада знаходиться в її руках, кооперація буде залишатися придатком капіталістичної системи господарства.

Марксистсько-ленінська концепція про кооперацію, як складову капіталістичної системи господарства, полягає в тому, що робітничий клас не повинен сподіватися на мирне переростання капіталізму в соціалізм при допомозі кооперації, а тому вона закликала до революційної боротьби з капіталізмом, до повалення існуючого державного ладу шляхом захоплення пролетаріатом влади і тільки після цього – приступити до будівництва нового, соціалістичного суспільства, в умовах якого і можливий всебічний розвиток кооперації.

На наш погляд, до питання про господарську природу кооперації відноситься також визначення характеру прибутку та власності кооперативних організацій і підприємств.

Як свідчить попередній розгляд, прихильники "кооперативного соціалізму", вбачаючи в кооперації соціалістичні елементи, відносили її до підприємств соціалістичних і всіляко доводили, що *прибуток кооперативних організацій* суттєво відрізняється від звичайного прибутку капіталістичних підприємств саме тим, що він, як соціалістична додаткова вартість, є надбанням всіх членів товариства і використовується у відповідності з дією кооперативних принципів.

Представники пролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії, і в першу чергу К.Маркс, наділяли кооперацію всіма ознаками капіталістичної системи. Вони заперечували відмежування кооперативних підприємств від підприємств капіталістичних, як на цьому наполягали теоретики

"кооперативного соціалізму". Прибуток в умовах капіталізму, по Марксу, – додаткова вартість, привласнення в результаті експлуатації. Отже, та доля прибутку, яка утворюється в кооперативних підприємствах і організаціях, за своєю економічною суттю є не що інше, як частина капіталістичної вартості, що дістається членам кооперації.

Ленін, в свою чергу, чітко і категорично пояснював, що в капіталістичній державі кооперація – колективне капіталістичне підприємство. Якщо ж кооперативи є колективними капіталістичними підприємствами та організаціями, то й прибуток їх носить капіталістичний характер.

Коли члени кооперативу, підкреслював він на Копенгагенському соціалістичному конгресі в 1910 р., через споживче товариство купують товари кращої якості, а інколи навіть дешевше, ніж вони платили б приватному торговцю, то ступінь їх експлуатації дійсно зменшується, вони звільняються в певній мірі від залежності з боку торгового капіталу. Але той прибуток, що залишається в кооперативних організаціях і який виникає в результаті господарської діяльності, – є не що інше, як "дещо зменшена доля додаткової вартості, утвореної в процесі матеріального виробництва на основі експлуатації робітників капіталістичних підприємств".

Незважаючи на те, що ленінське формулювання питань про роль кооперації в класовій боротьбі пролетаріату і про відношення між кооперацією і робітничими партіями було відхилено представниками "кооперативного соціалізму", які вважали кооперацію засобом "соціалізації" суспільства і дотримувалися політичного нейтралітету, у подальшому в основу пролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії було покладено концепцію прибутку як зменшеної долі додаткової вартості, утвореної на капіталістичному підприємстві з його характерними ознаками.

Більшість радянських дослідників кооперації, до яких належить і Г.Я.Бланк твердили, що прибуток кооперативних організацій в умовах капіталізму має капіталістичний характер, що "розглядаючи питання про характер прибутку кооперативних організацій, підприємств при капіталізмі, ніяким чином не можна погодитися з твердженням про те, що прибуток кооперативних організацій нібито принципово відрізняється від капіталістичного прибутку взагалі". У такому контексті різниця між теоретиками непролетарських і пролетарського напрямків розвитку кооперації полягали в тому, що перші доводили, опираючись на дію кооперативних принципів, соціалістичний характер додаткової вартості, останні ж наголошували на капіталістичних ознаках кооперативного прибутку як частки додаткової вартості.

Для подальшого з'ясування господарського характеру кооперації, звернемося до визначення *кооперативної форми власності*. Власність, взагалі, як система історично змінних об'єктивних відносин між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, визначається формою залучення засобів виробництва і предметів ужитку.

З переростанням капіталізму в імперіалізм і особливо в умовах державно-монополістичного капіталу, відношення власності зазнали суттєвих змін. Акціонерні компанії перетворилися в панівну форму капіталістичного виробництва і обумовили виникнення і розвиток асоційованої або

корпоративної форми буржуазної власності. Ці форми одержали можливість подальшого розвитку в зв'язку з утворенням імперіалістичних монополій.

У визначених радянською історіографією усталених п'яти формах власності (первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної і соціалістичної), основу суспільно-економічних відносин започаткувала приватна власність, з якої стали розвиватись інші форми: колективна, державна, муніципальна і кооперативна. Головним критерієм визначення форми власності виступає суб'єкт засобів виробництва і предметів споживання.

На відміну від представників непролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії історики-марксисты вважали, що "всім приватно експлуаторським формам приватної власності протистоїть якісно відмінна від них суспільна соціалістична власність".

Якщо за основу визначення форм власності брати суб'єкт засобів виробництва і предметів споживання, то при державній та муніципальній власності її безпосереднім суб'єктом виступають держава чи муніципальна влада, а при кооперативній – кооперативне товариство або підприємство.

Отже, *кооперативна власність* не є державною і відрізняється від колективної, на думку автора, тим, що, утворившись як і остання, на базі добровільного усупільнення членами товариства всіх або частини засобів виробництва, які їм належать, доповнюється обов'язковими грошовими внесками (паями), з наступним їх розвитком за рахунок внутрішніх нагромаджень у результаті діяльності цих кооперативів на засадах організаційних принципів та загальних основ кооперації.

У марксистській історіографії поширена концепція про колективний характер кооперативної власності. Ленін підкреслював, що в умовах капіталістичної держави – колективна капіталістична установа, а раз так, то і прибуток кооперативних підприємств носить капіталістичний характер, що дає підстави вважати її саме такою.

Чи можна погодитися з таким твердженням? Не можна. По-перше, не кожен колектив є кооперативне товариство з відповідним статутом і усталеними принципами середспільчанського життя. А, по-друге, не можна кооперативне товариство обмежити (уніфікувати) поняттям "колективу", як суспільної форми об'єднання людей, що виникає на основі їхньої спільної праці та громадських спільних інтересів", хоча головною умовою його виникнення і функціонування є, як і в кооперативі, суспільна власність на засоби виробництва, і він виконує виробничі, соціально-виховні й управлінські функції.

У той час, як колектив – "відносно компактна соціальна група, що об'єднує людей, зайнятих вирішенням конкретних суспільних завдань", кооперативне товариство – це, насамперед, добровільна господарська організація з своїми специфічними функціональними обов'язками, яка керується відповідними принципами та економічними законами.

Разом з тим не можна погодитися з марксистським положенням про те, що тільки "в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода". Якраз у кооперативному товаристві кожен його член має значно більші можливості для розвитку своїх задатків і особистої свободи, визначених відповідними статутними положеннями матеріального характеру.

Далі, при організації колективу капіталістичного підприємства власник зацікавлений у тому, щоб була меншою кількість осіб, між якими буде розподілятися прибуток, бо це позначиться на частці кожного з них і, в першу чергу, власника. В кооперативі ж, навпаки, поліпшення умов праці на основі співробітництва досягається тоді, коли більше членів об'єднуються в товариство. В той час як підприємницька діяльність спрямована на монополізацію всієї роботи в руках обмеженої кількості осіб, коло яких постійно звужується, кооперативні товариства залучають в свої ряди якомога більше членів, бо від цього залежить їх існування і розвиток. Від кількості членів, які об'єднуються в товаристві, залежить розмір товарообороту, що зміцнює його матеріальну базу і реальний рівень життя.

Кооперативні товариства характером своєї власності відрізняються також від підприємницьких союзів, синдикатів, трестів, комерційних організацій, акціонерних компаній, асоціацій, які переслідуючи господарські цілі, мають свої організаційні принципи діяльності.

Робота кооперативів ґрунтується на співробітництві, а не на тому, як їх учасники постачають його капіталами, на тому, що господарська участь кожного члена безпосередньо пов'язана з товариством, бо, як уже наголошувалося, кооперативні товариства завжди об'єднували не капітали, вони виступали як союзи односторонців, спільчанців, союзи необмеженої кількості членів. Якщо кожна комерційна справа, кожна підприємницька діяльність ґрунтуються на прагненні одержати найбільший прибуток, то кооперативні товариства намагаються всією своєю діяльністю поставити в можливо кращі умови працю.

Приймаючи до уваги, що наше дослідження являє собою історико-теоретичний аспект загально-економічного розвитку кооперації, перенесемо акцент на господарський характер діяльності кооперативних товариств. Вирішальною ознакою кооперативів, як зазначали представники всіх напрямків розвитку кооперативної теорії, починаючи від соціалістів-утопістів, і в першу чергу Р.Оуена, було те, що кооперативні товариства вели *господарську діяльність*. Саме цим кооперативи, як самодіяльні масові організації, що виникли в умовах товарного виробництва, відрізняються від інших громадських об'єднань, в тому числі і від профспілок, які господарськими справами не займалися.

Розроблений Р.Оуеном перший філантропічний план створення комуністичної общини з метою поліпшення матеріального становища робітників прядильної фабрики передніше передбачав влаштування господарської діяльності певної групи людей, покликаних ідеєю "кооперативного соціалізму". Планом завбачалися заходи матеріальної зацікавленості в праці, скасування штрафів, обмеження в застосуванні дитячої праці та боротьба з безробіттям. Коли ж ідея створення кооперативної комуні зазнала поразки, Р.Оуен організував виробничу кооперативну комуну, в основу якої була покладена знову ж таки "суспільно-корисна праця і спільна власність на нерухоме майно".

Як видно з попереднього розгляду, запозятим прибічником "приватної власності і єдиної господарської системи, заснованої на обов'язковій праці як основній рушійній силі історичного розвитку" був Сен-Сімон та його

послідовники. Шарль Фур'є в основу плану майбутнього суспільства, побудованого на базі кооперативних асоціацій, ставив фаланги – господарські організації, в яких "праця мала виховувати всі кращі людські здібності".

На господарській діяльності кооперативів наголошували французькі християнський соціаліст Ф.Бюше та теоретик анархізму П.Прудон, ідеолог революційного народництва М.Бакунін та німецький соціаліст Ф.Ласаль.

На відміну від соціалістів-утопістів та їх послідовників (християнських соціалістів, анархістів і ідеологів революційного народництва), які в основному розробляли філософсько-економічні підвалини розвитку держави кооперативного соціалізму, представники ліберально-буржуазного напрямку розвитку кооперативної теорії Шульце-Деліч та Фр.Райфейзен – засновники кредитної як промислової, так і сільськогосподарської кооперації, а також їх прихильники обґрунтували апріорно і довели аспостеріорно переваги господарських засад "кооперативного соціалізму", суть яких популярно виклав німецький вчений Едуард Якоб у науковій розвідці "Хозяйственная теория кооперации".

Розвиваючи ідею пріоритету господарської діяльності кооперативних товариств харківський професор О.М.Анциферов в "Нарисах по кооперації" підкреслював, що "кожна кооперативна установа – організація господарська, і тому внесення філантропічних принципів, політичних тенденцій і т.п. здатні лише завадити справі і згубити".

К.Маркс, а за ним і інші представники пролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії, підкреслювали, що "кооперація як форма господарської самодіяльності трудящих – це дитя капіталістичного ладу. Її виникнення відноситься до тієї стадії розвитку капіталізму, коли класовий поділ суспільства настільки просунувся вперед, що воно повинно було покликати трудящих до кооперативного об'єднання". Як бачимо, будучи неперевершеним прихильником класової боротьби, основоположник наукового комунізму перш за все визнавав в кооперації форму господарської самодіяльності.

Великого значення господарському характеру діяльності кооперативних товариств надавав М.І.Туган-Барановський. В "Соціальних основах кооперації" він писав, що кооперація є господарською організацією бо, як і кожне інше господарське підприємство, "кооператив перш за все звертається до господарського інтересу людини, і в цьому суттєва схожість кооперативу з усіма іншими господарськими організаціями капіталістичної системи. В цьому ж і його величезна сила".

В той час як теоретики "кооперативного соціалізму", котрі або ототожнювали кооперацію з соціалізмом, або ж представляли їх, розглядаючи кооперацію як альтернативу не тільки капіталістичного, а й соціалістичного ладу, а кооперативи, що функціонували в умовах капіталістичного господарства, подавались ними як готові "острівки" майбутнього суспільства, здатні подолати капіталізм розповсюдженням кооперації горизонтально, М.І.Туган-Барановський мав особисту точку зору на характер кооперативного господарства та в тлумаченні питання про співвідношення кооперації і соціалізму.

Професор Туган-Барановський підкреслював, що "Кооперація сама по собі не тільки не є соціалізм, а, навпаки, припускає як свою природну основу

капіталізм; кооперація є своєрідна господарська організація, що заснована на ґрунті приватної власності і переслідує приватногосподарські вигоди для своїх членів", "є своєрідний орган організму капіталістичного господарства". Як витвір капіталістичного господарства проявляється вона в наявності пайового капіталу, що належить членам кооперативу на правах приватної власності та в широкому застосуванні найманої праці всіма видами кооперативів.

Слід лише уточнити, що кооперація, по М.І.Туган-Барановському, при капіталізмі є некапіталістичною господарською організацією і, що прибуток кооперативів не можна ототожнювати з капіталістичним прибутком. "З точки зору кооперативістів, підкреслював він, – безперечно, що саме кооперативи повинні скласти основу майбутнього господарського ладу". Та, на відміну від теоретиків "кооперативного соціалізму", М.І.Туган-Барановський бачив переваги усуспільненого виробництва, визнавав необхідність централізованого керівництва всією національною економікою, вважав, що саме "державна повинна стати найважливішою господарською організацією соціалістичного суспільства. Однак поряд з достоїнствами, він бачив іманентну небезпеку одержавлення кооперації і пригноблення свободи окремих осіб: "Примноження багатства за рахунок приниження гідності працюючої людини не тільки не може вважатись суспільним благом, а є безперечним злом". М.І.Туган-Барановський вважав, що в системі "централістського соціалізму повинні бути висунуті елементи федералістичного соціалізму, які б зберігали підпорядковане становище і не порушували загального плану суспільного господарства (в чому полягає сила централістичного соціалізму), але в той же час послабляли елемент примушення, і звільняли суспільну ініціативу і самодіяльність". Такими елементами, на думку вченого, були кооперація та місцеве самоврядування.

Досліджене нами ще одне важливе питання, яке входить в поняття загально-економічного розвитку кооперації – господарський характер діяльності кооперативних товариств, свідчить, що на відміну від теоретиків "кооперативного соціалізму", які розглядали кооперативний рух як єдине, головне знаряддя переходу від капіталістичного до соціалістичного ладу, представники пролетарського напрямку розвитку кооперативної теорії, концепцію яких поділяв М.І.Туган-Барановський (за виключенням класової боротьби) вбачали обмеженість потенціалу кооперації в тому, що кооперативи боролися з капіталізмом "його ж зброєю". Вони не заперечували ні ролі політичної боротьби за соціалізм аж до соціальної революції, ні значення професійного руху робітників.

Таким чином, розглянутий матеріал дає підстави зробити висновки про особливості історико-теоретичного аспекту загально-економічного характеру кооперації як добровільної господарської самодіяльної організації. Ці особливості перш за все полягали в тому, що в історії розвитку теорії кооперативного руху існувало три напрямки, кожен з яких, як соціальне спрямування, виникав на основі соціалістичної ідеї і визначався певним складом її авторів (носіїв), котрі мріяли, спираючись на кооперативні товариства як форму організації господарства, побудувати соціалізм.

До першого з них, дрібнобуржуазного напрямку, належали соціалістичні утопісти і їх послідовники, які розробили теоретичні і практичні основи "кооперативного соціалізму" – вчення про перетворення суспільства в

соціалістичне шляхом запровадження виробничих асоціацій (кооперативів), котрі, завдяки широкій популярності серед населення, поступово оволодіють всіма галузями виробництва. Представники Німської школи, розвиваючи теорію "кооперативного соціалізму" і всебічно обґрунтовуючи ідею пріоритету споживача в економічному житті суспільства, пропагували необхідність утворення кооперативної республіки, побудованої на засадах "кооперативізму", або поширення кооперативних товариств з допомогою державних органів на всі галузі народного господарства.

Другий, ліберально-буржуазний напрямок розвитку кооперативної теорії був заснований німецькими діячами кооперативного руху та їх послідовниками, ліберально настроєними економістами і чиновниками, які з допомогою кредитних та збутово-постачальних товариств обстоювали реформістський, кооперативний шлях соціальних перетворень, уникаючи загострення соціальних суперечностей і революційних вибухів. Засновники першого і другого напрямків проповідували еволюційний шлях переходу до соціалізму та класовий мир і тому ввійшли в історію кооперативного руху як діячі пролетарського керунку розвитку кооперативної теорії.

І, нарешті, третій, пролетарський, напрямок започаткували класики марксизму, які взагалі заперечували можливість мирного переростання капіталізму в соціалізм за допомогою кооперації. Проголосивши диктатуру пролетаріату і класову боротьбу домінантою суспільного життя, вони вважали, що лише після соціалістичної революції можливий розвиток кооперації як добровільної господарської і самодіяльної громадської організації.

В залежності від напрямку розвивались концепції кооперативного будівництва, які стосувалися додаткової вартості та прибутку, кооперативної власності та господарської діяльності товариств як самодіяльних, добровільних, громадських угруповань.

Відтак, історична детермінанта, дослідження соціально-економічних особливостей розвитку кооперативного руху в його історико-теоретичному аспекті дозволяють узагальнити, що впродовж всього періоду практичної реалізації кооперативної думки теоретики і практики різних напрямків ділили кооперацію між системами, в той час, як за своїм господарським характером діяльності та загальнополітичним змістом ні до капіталістичного, ні до соціалістичного суспільства, як структурного елементу тієї чи іншої системи, відносити її не можна. Як тільки порушувались організаційні принципи і загальні основи кооперативного будівництва і кооперація зазнавала державного етатизму, вона набувала відповідних їй характерних соціальних рис, декларованих панівними виробничими відносинами власності, втрачаючи закладені в неї головні ознаки добровільності та господарського характеру розвитку.

Розділ 3. ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТОК І ОСОБЛИВОСТІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

§1. Основні етапи кооперативного руху

Поділ українського кооперативного руху на основні, якісно відмінні один від одного, етапи, у відповідності до закономірностей історичного розвитку суспільного життя, продовжує залишатися однією з малодосліджених проблем. Особливості, характеристика та тривалість етапів формування кооперативних товариств залежали від соціально-економічних та політичних умов у країні, що склалися після 1861 року, коли царизм, під тиском економічної необхідності та революційної ситуації, змушений був піти на скасування кріпосного права. Падіння кріпацтва поклало початок утворенню нового капіталістичного ладу, розвитку його продуктивних сил, які гальмувалися віджилими виробничими відносинами.

З того часу соціально-економічне життя в Лівобережній Україні, яка перебувала у складі Російської імперії і господарство якої становило частку єдиного економічного цілого та було інтегроване у всеросійський ринок, почало докорінно змінюватися. Виник вільний ринок найманої праці – основна умова розвитку капіталізму. З другої половини 60-х років почалось швидке зростання фабрично-заводської промисловості, яке поглинуло дрібнотоварне і мануфактурне виробництво, а розлад натурального господарства створив ринок збуту для капіталістичного виробництва.

Капіталістичний спосіб виробництва, поширення експлуатації робітничого класу і селянства сприяли розвитку кооперативного руху як однієї з форм суспільних організацій, покликаних забезпечувати населення товарами широкого ужитку, організацією кредитування, позиково-ощадною та виробничою діяльністю. Об'єднання населення у кооперативні товариства було зумовлене необхідністю захистити свої інтереси від посередницької експлуатації, якої воно зазнавало у сфері товарообігу. Формування кооперативного руху відбувалося поступово, в міру розвитку капіталізму, розширення товарно-грошових відносин, зниження життєвого рівня трудящих та усвідомлення ними безумовної переваги кооперативного життя.

В українській історіографії кооперативного руху більшість дослідників вважали, що перший етап у розвитку кооперації розпочався з 60-х років минулого століття і закінчувався серединою 70-х років, коли українська кооперативна думка з сфери мрій перейшла в сферу реального життя. П.Мохор, П.Пожарський та П.Височанський цілком вірно констатували, що гостре малоземелля і малограмотність українського селянства, ріст міського населення взагалі і робітників зокрема привели кооперацію тієї доби головним чином у міста, де її очолили голови земських управ, міські голови, мирові посередники та справники, а членами товариств були в більшості урядові службовці.

Е.Дешко та В.Целларіус підкреслювали, що до складу перших товариств входили не тільки нужденні верстви населення, яким кооперація поставляла товари широкого ужитку, а й люди, котрі вбачали в ній засіб для забезпечення та поліпшення свого грошового достатку.

Один з провідних дослідників кооперативного руху в дожовтневий період А.В.Меркулов в "Историческом очерке потребительской кооперации в России" до першого етапу відносив товариства, які виникли з 1865 року по 1870 рік, або за перші шість років їх існування. На думку автора, більшість кооперативних товариств виникла в містах та губернських центрах, у середовищі міського чиновництва та інтелігенції, ні селян, ні робітників у них не було.

У зв'язку з тим, що в той час кооперативний рух розвивався згори і був проявом захоплення інтелігенції соціально-економічними реформами, М.Хейсін в "Историческом очерке кооперации в России" називає цей етап "барським".

Укладаючи систематичний покажчик літератури по кооперації за 1856-1924 роки, І.Гриценко та А.Меркулов дійшли висновку, що початком розвитку кооперативного руху слід вважати 1856 рік, з якого, на їх думку, розпочалось проникнення кооперативних ідей у суспільство та поширення їх у пресі, що цілком збігається з піднесенням громадського руху і посиленою пропагандою соціалістичного вчення серед інтелігенції.

Отже, при розгляді концепцій авторів щодо першого етапу розвитку кооперативного руху, який окремі дослідники вважають початком формування кооперації, звертає на себе увагу той факт, що основні прошарки населення, найбільше зацікавлені в успіху кооперативної справи, активної участі в утворенні товариств не брали. Саме у цьому полягала основна причина нестійкості кооперативних товариств і їх неминучого розпаду.

Серед організаторів перших товариств була невелика група переважно молодих людей, ентузіастів кооперативної ідеї, натхнених її перспективами і особливістю завдань, які, на їх думку, повинна була вирішити кооперація у побудові нових суспільних відносин. Саме у цей час домінуючою стає ідея про те, що "асоціація (кооперація), а не революція" допоможе побудувати нове суспільство не тільки серед кооператорів, а й ідейно організованих реформаторів взагалі. З цією думкою була пов'язана вся романтика перших українських кооператорів.

Водночас підкреслимо, що протилежного погляду дотримувались люди, які не тільки не погоджувались з ідейною стороною руху, а навіть вбачали в кооперації засіб швидкого і вельми значного, без особливих затрат і зусиль, збагачення. Та найбільш багаточисленною була та частина членів товариства, для яких кооперація не мала якогось особливого значення, і які йшли до неї за модою, з бажанням взяти участь у новій справі, не перевантажуючи себе громадськими обов'язками.

З другої половини 70-х років, ліберально-реформаційні настрої царського уряду змінилися жорстокою реакцією. Вільна думка та лібералізм посадових осіб почали зникати. В усьому новому і прогресивному вбачалась загроза існуючому ладу, а все, що здавалося підозрілим, негайно знищувалось. Кооперація потрапила під підозру, як рух небезпечний для царського режиму, а тому для відкриття нових товариств було запроваджено систему "височайшого" дозволу, чекати якого доводилося роками.

Змінилося ставлення до кооперації і на місцях. Органи державної влади в губерніях та повітах ревно пильнували за нею, забороняли існування кооперативних об'єднань, закривали товариства, вживали інших репресивних заходів з метою гальмування кооперативного розвитку. У таких умовах настав *другий етап* становлення кооперативного руху, що охоплював товариства, утворені до кінця 80-х років. Як зазначали П.Мохор та П.Височанський, у ті роки міщани, чиновники та крамарі встановлювали у товариствах такі високі паї (в окремих випадках до 50-ти карбованців), з надією отримати значні раптові вигоди, що основною причиною їх швидкого розпаду був соціальний склад перших кооперативів.

А.В.Меркулов називав етап 80-х років ліквідаційним, коли пульс кооперативного життя зовсім завмер, число членів товариств значно зменшилося, а засідання правлінь та загальні збори або зовсім не проводилися, або проходили за низької активності присутніх.

На становищі кооперативного руху позначилось вкрай негативне ставлення органів державної влади, котрі вбачали в організації кооперативних товариств вияв соціалістичного вчення, покликаного знищити капіталістичні порядки та приватну власність, що й спричинило ще триваліші строки затвердження статутів.

Разом з тим немає підстав погоджуватись з авторами, які вважали, що перший етап розвитку кооперації в Лівобережній Україні тривав до 1905 року, що він включає розвиток промислового капіталізму, появу промислового пролетаріату, втягнення сільського господаря, насамперед селянина, у ринковий товарообіг, внаслідок чого відбувалась повільна диференціація українського селянства. Згідно такої концепції диференціація селянства відбувалась водночас з появою на кооперативній ниві таких яскравих постатей, ідеологів і провідників кооперативного руху, як соціаліст-утопіст М.Баллін, народник В.Козлов, український демократ Григорій Галаган.

Дійсно, в міру сил і можливостей кожен робив все від нього залежне для популяризації і розвитку української кооперативної думки, але кожен по-своєму розумів і роль та значення кооперації в задоволенні потреб широких мас населення. Що ж стосується "диференціації українського селянства", то вона, як свідчить розвиток соціально-економічних процесів в Лівобережній Україні, активізувалась після 1905 року.

Узагальнюючи різні точки зору на розвиток кооперативного руху в 80-ті – 90-ті роки, можна зробити висновок, що третій етап становлення української кооперації припадає саме на цей час. Правда, полярність концепцій полягає в тому, що дехто з авторів, наприклад, А.В.Меркулов, В.Ф.Тотоміанц, розглядали третій етап, починаючи з 1881 року, з його особливостями, характерними для цих років, у той час, як П.Мохор та Г.А.Дихтяр відносять ці процеси до 90-х років.

Це був найбільш тривалий етап поступового розвитку і зміцнення кооперативних товариств впродовж наступних двадцяти років, тому що всі дослідники (і з такою точкою зору не можна не погодитись) вважають кінцевим рік 1905, на якому завершаються процеси, що мали місце в житті суспільства протягом всього третього етапу.

Якщо у попередні роки кооперація відчувала державну опіку, яка на другому етапі зіткнулась з нехиттю до кооперативного руху, то з 80-х років розпочались процеси, що сприяли його розвитку. Народні хвилювання, селянські повстання і студентські виступи вимагали від влади енергійних заходів, щоб запобігти небезпеці, що загрожувала урядові. Змінилось ставлення і до кооперації, була ліквідована стара система дозволу на відкриття кооперативів від центральних органів та надане право губернаторам затверджувати статuti при умові, що в основу їх будуть покладені примірні тексти, розроблені у канцеляріях міністерств.

Саме у цей час було засновано кредитну кооперацію, її новий тип, де замість паїв впроваджувалася необмежена відповідальність членів кооперативу.

Такі товариства кредитувалися державним капіталом під особливим контролем заснованого інституту інспекторів. Згодом кооперативи набули значного поширення, не тільки зростаючи кількісно, а й удосконалюючись у внутрішньому спілковому будівництві. Виникли кооперативні організації другого ступеня, утворились кооперативні центри, почали скликатись кооперативні з'їзди, змінювався поступово соціальний склад членів товариств, розпочалась, як підкреслював М.Хейсін, боротьба за кооперативне законодавство.

Таким чином, для третього етапу розвитку кооперативного руху характерні такі особливості: по-перше, у 80-х роках був помітний ріст фабрично-заводських товариств, їх правління не дотримувалися принципу самодіяльності та незалежності, повністю працюючи на адміністрацію заводів і фабрик, представництва яких разом з службовцями були основними пайовиками товариств. Прибуток у фабрично-заводських товариствах розподілявся по вкладених коштах, що робило кооперацію вигідною справою для вміщення капіталу. По-друге, починаючи з 1892-го і протягом наступних шести років відбувалось значне поживлення кооперативного руху та перебудова його на принципах внутрішнього кооперативного життя. По-третє, товариства, створені протягом наступних восьми років (з 1898 по 1905), були у переважній більшості своїй споживчими. Разом з тим кооперативні товариства ще не були організаційно стабільними настільки, щоб поряд з утворенням нових не розпадались раніше створені.

Отже, якщо на першому етапі кооперація поширювалась головним чином у містах, на другому – у містечках та на підприємствах, то на третьому етапі кооперативний рух охопив сільську місцевість, розростаючись за рахунок ощадно-позикових та кредитно-збутових товариств. П.Височанський називав ці роки розвитку кооперації "новою добою піднесення кооперативного руху в Україні, яка закінчилася переходом господарства у капіталістичну систему виробничих відносин та породила нове співвідношення суспільних сил".

Стосовно наступного *четвертого етапу* розвитку кооперативного руху в дожовтневу добу, є всі підстави погодитись з А.В.Меркуловим, який вважав, що 1905 рік започаткував новітній етап кооперації, коли вона перетворилась у могутній народний рух. Революція 1905 року для кооперації, як і для всього життя у суспільстві, мала важливе значення, тому що змінила об'єктивні умови для розвитку громадських організацій, їх самостійності та самодіяльності. Слід мати на увазі, що до 1905 року кооперативний рух, як правило, будувався згори і перебував під постійним контролем органів державної влади. У кооперативах того часу, яких нараховувалось вже немало, все ще мало було кооперованого населення.

Після 1905 року особливістю кооперативного будівництва була організація його знизу, значне збільшення учасників руху за рахунок кооперованого трудового населення. У 1908 році на першому Всеросійському з'їзді кооперація "визнається за громадську організацію працюючих мас, яка мусить бути незалежною і демократичною. Зокрема, споживча кооперація має проїняти рочдельськими принципами; кредитова – шукати свої сили в самопомозі і самодіяльності, а не в державній допомозі; виробнича – мусить бути справді

трудовою і сполучатись з іншими галузями кооперації; сільськогосподарська – повинна служити селянській бідноті".

Відомий дослідник та організатор кооперативної справи в Україні П.Пожарський поділяв розвиток кооперативного руху з 1905 року по 1917 рік на два окремі етапи, причому перший з них (1905-1914 рр.) вважав "добом розвитку фінансового капіталізму та імперіалізму, коли промислові підприємства об'єднувались, щоб монополізувати як продукцію, так і збут", другий (1914-1917 рр.) як період "нечуваної руїни, викликаной імперіалістичною війною".

Дійсно, в 1905-1914 роках значну активізацію кооперативного руху спричинив розвиток фабрично-заводських підприємств, банків та великих акціонерних товариств, характерний для фінансового капіталу. В 1914-1917 роках, з початком війни, виникненням голоду, дорожнечі, загального зубожіння народних мас, на соціально-економічну і політичну ситуацію у країні впливали нові фактори, котрі негайно позначились і на характері кооперації, привели до диференціації та збільшення інтересів окремих соціальних груп серед її членів.

На доцільності виділення в окремих етап розвитку кооперації в роки першої світової війни наполягав Г.А.Дихтяр. Він підкреслював, що війна мала неабияке значення для розвитку кооперації, хоча з самого початку кількість її товариств дещо зменшилась, але вже з 1915 року, під впливом регулювання товарно-грошового ринку і росту цін, кооперативні товариства всіх видів почали різко збільшуватися. Особливо швидко розвивалася споживча кооперація. За роки війни число споживчих товариств зросло у 2,5 рази, а членів у них – майже у п'ять разів. Збільшення числа пайовиків, набутий досвід роботи сприяли росту швидкими темпами товарообігу споживчої кооперації в цілому, який за роки війни примножився втричі.

Крім споживчої, розвивалась також загальностанова кооперація, яка об'єднувала різні верстви міського населення, в тому числі і робітників. Під впливом військового стану значно змінилась роль кредитної та збутової кооперації. Війна, позначившись на умовах збуту сільськогосподарської продукції, спричинила розвиток закупівельної і збутової кооперації. Поставка продовольства для армії змінила географію товаропотоку, скоротила експорт сільськогосподарської продукції.

Таким чином, аналіз джерел та історичної літератури з питань періодизації кооперативного руху засвідчує, що визначення основних етапів та їх розмежування залежали від соціально-економічних і політичних умов, які склалися після скасування кріпосного права, утворення нового капіталістичного ладу та розвитку продуктивних сил. Перший етап розвитку кооперативних товариств, розпочавшись з 60-х років XIX століття, тривав до середини 70-х років, охопивши, у зв'язку з безземеллям, малограмотністю та обездоленим становищем селян, головним чином міське населення. Поширенню кооперації сприяли ліберально-реформаторські настрої царського уряду та лібералізм посадових осіб. Другий етап розвитку кооперативного руху розпочався з середини 70-х років і обмежувався 80-ми роками. Це був час, коли кооперація, як громадська організація, звинувачена царизмом у розповсюдженні соціалістичних ідей, зазнала найжорстокішого утиску з боку уряду та репресивних заходів від місцевої влади.

Третій етап становлення української кооперації припадає на 80-ті – 1905-тий роки, коли відбулося її фактичне відродження, заснування кредитних кооперативних товариств та формування кооперативних організацій другого ступеня, почали скликатися з'їзди та проводитися інші кооперативні заходи. Нарешті, четвертий, новітній етап розвитку дожовтневої кооперативної мережі розпочався з 1905 року, коли вона, народжена новими капіталістичними відносинами, немовби отямившись після народної революції, стала, у відповідності з особливостями економічної природи імперіалізму, перетворюватися у масову організацію народного руху і з 1915 року, під впливом товарно-грошового ринку та росту цін, започаткувалося створення кооперативних організацій у масовому порядку.

З викладеного вище можна зробити висновок про те, що історія кооперативного руху дореволюційної доби в Лівобережній Україні умовно поділяється на чотири етапи, кожен з яких має свої хронологічні рамки. Тривалість, зміст та особливості етапів його формування визначались соціально-економічними та політичними чинниками суспільства: падіння кріпацтва, утворення нового капіталістичного ладу започаткували кооперативну систему, а розвиток продуктивних сил та виробничі відносини сприяли структуруванню мережі товариств та їх інтегруванню в умовах дії економічних законів єдиного всеросійського ринку.

3.2. Організаційні принципи та загальні основи кооперативного будівництва

В історіографії "кооперативне будівництво" залишається однією з малодосліджуваних проблем. Пов'язане це, на наш погляд, з невизначеністю як самого поняття та з'ясуванням його суті, так і розумінням структурних елементів внутрішньої організації. Без вивчення "кооперативного будівництва" досить важко збагнути суть самої кооперації, її справді соціально-економічну природу.

Разом з тим провідні теоретики і практики дорадянського періоду кооперативного руху і в першу чергу В.М.Доманицький, М.В.Левитський, О.М.Анциферов, А.Є.Кулижний, С.Л.Маслов, М.І.Туган-Барановський, В.Ф.Тотоміанц, О.В.Чаянов та інші, досліджуючи його історико-теоретичний аспект, не залишили нам (торкаючись здебільшого самого поняття "кооперація", її принципів та загальнотеоретичних питань) визначення та свого бачення означеної проблеми.

Науково обгрунтованої і виваженої відповіді на поставлене запитання не знаходимо також і в історіографії радянського періоду, тим більше, що офіційні державні кола того часу, вирішуючи проблеми одержавлення кооперації, взагалі не звертали уваги на економічні закономірності та принципи внутрішнього спілкового життя.

Отож, виходячи з визначення понять "кооперація" і "кооперативний рух", зроблених автором вище, можна констатувати, що кооперативне будівництво – це особлива галузь кооперації, котра ставить за мету поширення видів і форм кооперування населення шляхом вдосконалення організаційних принципів та

загальних основ, визначених державним законодавством та відповідними статутами.

У світлі цієї дефініції імперативного характеру набувають категорії кооперативного життя. Організаційні принципи та загальні основи або норми життєдіяльності, як категорії кооперативного будівництва – це найбільш усталені і загальні науково обгрунтовані положення, що визначають внутрішні відносини та характер діяльності і в першу чергу внутрішньої спільчанської організації. Це, так би мовити, основні положення, які закріплені у статутах кооперативних товариств, що визначають форми, організацію та методи їх роботи, які були засновані піонерами англійської кооперації у м.Рочделі в 1844 році.

Водночас підкреслимо, що рочдельські споживчі товариства далеко не перші організації. Історії розвитку кооперації відома не одна спроба здійснення задуму громадського продажу продуктів широкого ужитку, яка закінчувалася невдачею. Лише рочдельським ткачам вдалося знайти такі організаційні принципи та загальні основи поліпшення життя трудящих, які сприяли виникненню масового кооперативного руху.

Усі рочдельські товариства створювалися на принципах продажу товарів по собівартості, внаслідок чого вони не могли збільшувати свої капітали. Оборотні кошти, що склалися з мізерних пайових внесків, були незначними, а кооперативи, не маючи грошей для закупівлі дешевого і потрібного товару, розпадалися.

Рочдельські ткачі зробили з цього висновок про те, що товари треба продавати не по собівартості, а за ринковими цінами, щоб мати певний пожиток, який поповнив би оборотні кошти і надав можливості вистояти у конкуренції з приватним крамарем. Ось так було встановлено один з головних принципів кооперації – принцип продажу товарів за ринковими цінами. Якщо у приватній крамниці вигоди від продажу товарів були власністю тільки крамаря, то у кооперативі вони у кінці року поверталися споживачу. У цьому й полягає суть другого принципу, встановленого рочдельцями. Крамниця кооперативу стала ще й ошадною касою для кожного її члена. Отже, другий принцип рочдельців полягав у тому, щоб споживачам обов'язково повертались одержані пожитки, кожному відповідно величині його забору товарів.

Рочдельці також обов'язково дотримувались принципу продажу товарів тільки за гроші. Вони особливо наполягали на готівці, бо так виключався продаж членам товариства неякісного товару. Кожен член споживчого товариства вносив свій пай в однаковій сумі (у рочдельців вона становила один фунт стерлінгів), на який нараховувався відповідний відсоток загального прибутку. Певна доля прибутку відраховувалась також на підвищення культурного рівня членів споживчого товариства, кооператив зобов'язувався зберігати політичний та релігійний нейтралітет.

Варто зазначити, що О.В.Чаянов, глибокий дослідник діяльності рочдельських ткачів, готуючи до друку рукопис свого відомого курсу про кооперацію в 1925 році, саме у той період, коли в умовах непу розпочалось відродження суті кооперативної справи, вимушений був писати про те, що рочдельські принципи, залишаючись вірними у своїй основі, повинні бути частково змінені і доповнені "новими формами організації, що складаються у

нашій Радянській державі". Більше того, про принцип політичного і релігійного нейтралітету він взагалі нічого не пише, у той час, як з початку використання більшовиками кооперативних організацій як легальних форм боротьби з царизмом і до встановлення радянської влади, на це постійно звертали увагу всі західні теоретики кооперативної думки, особливо у період активного поширення її в Європі.

Так, відомий німецький теоретик кооперації Ганс Мюллер, секретар Міжнародної кооперативної спілки, у монографії "Теорія класової боротьби і принципи нейтралітету" писав про те, що споживчі товариства не повинні брати участі ні в політичній, ні в релігійній боротьбі, бо як господарські організації, що діють за економічними законами, вони не повинні ставати на жодну з сторін, що борються за владу. Як тільки члени кооперативу вступали у боротьбу за політичні чи релігійні інтереси, результати негайно позначалися на діяльності самого товариства. "У свій час в Англії порозпадались всі товариства, які підтримували чартиський рух. У Німеччині, Данії, Швейцарії та інших країнах, де споживчі товариства дотримувались нейтралітету, кооперація набула широкого розвитку. Лише у Бельгії та Франції сталося так, що споживчі товариства формувались за належністю до певних політичних партій. Але й тут виявилось, що зневажання принципу нейтралітету шкідливо позначилося на розвитку споживчих товариств, згуртуванні їх сил і навіть сприяло неминучому роздробленню". З того часу, як була опублікована книга Ганса Мюллера, минуло близько 90 років, але у Західній Європі, як свідчать дослідження, досі вважається, що основою економічної стабільності кожного кооперативного товариства є дотримання ним принципу нейтралітету.

Далі необхідно відмітити, що через чверть століття після виникнення першого діючого рочдельського товариства (окремі з них в Англії існують до цього часу) під німецьким містечком Нейвид, у невеличкому селі Геддесдорф, місцевий волосний старшина Райфайзен у квітні 1869 року заснував перше кредитне товариство, поклавши в його основу засади взаємодопомоги самого трудового селянства.

Довгі роки перебуваючи на посаді волосного старшини у своєму селі, він добре знав причини селянської злиденності і, щоб звільнити селян від лихварів, у 1866 році написав книгу "Кредитні товариства як засіб знищення злигоднів".

Основні принципи організації кредитної кооперації, за Райфайзеном, полягали у круговій відповідальності членів майном за борги товариства, виробничому призначенні кредитів, надання позики тільки своїм членам, обмеженому районі діяльності товариства та роботі його правління на громадських засадах.

Щодо основ кооперативного будівництва, то доречно зазначити, що кожен вид кооперації, незважаючи на характерні тільки для його розвитку особливості, має загальні ознаки. До таких ознак належать задоволення потреб об'єднаних пайовиків та поліпшення умов їх життя, добровільний вступ і вихід із складу товариства, участь членів кооперативу в утворенні його коштів за рахунок вступних і пайових внесків, матеріальна, як обмежена, так і необмежена, відповідальність пайовиків за справи кооперативу, здійснення управління на демократичних засадах.

Відтак, організаційні принципи діяльності кооперативів, незалежно від їх суспільної форми, мають загальні риси. Діяльність кооперативів регулюється статутами та іншими нормативними положеннями, які визначають, у залежності від виду кооперативу, права і обов'язки його членів, утворення і розподіл прибутків, організацію і оплату праці, управління, використання засобів виробництва. Статути як збірники основних засад, положень та зведених правил про організацію кооперативного життя були запозичені разом з основними ідеями у представників класичної англійської та німецької кооперації. У місцевих умовах вони пристосовувались до нагальних потреб пайовиків, господарської діяльності державних організацій та громадських формувань. Останні, особливо державні установи, нерідко всіляко перешкоджали розвитку кооперації. Скажімо, в умовах Лівобережної України поширенню кооперативної думки особливо заважав царський уряд. З метою гальмування організації кооперативних товариств, були здійснені досить-такі складні заходи видачі дозволу на їх заснування. До 1897 року кожне кооперативне товариство затверджувалося Міністерством внутрішніх справ за погодженням з Міністерством фінансів, що зводило затвердження статутів на кілька років.

Врешті-решт, лише з 1897 року був введений так званий примірний статут кооперативного товариства і право дозволу на його заснування було передано губернаторам, які теж нерідко затягували затвердження товариств, а то й зовсім забороняли їх створення. До перших опублікованих статутів в Лівобережній Україні належить статут Харківського споживчого товариства, затверджений у жовтні 1866 року. Він привертає увагу дослідників тим, що у споживчому товаристві регламентувалась різнобічна діяльність, починаючи від організації кооперативної їдальні, пекарні, артілі кооперативних службовців, торгівлі одягом, кам'яним вугіллям, дровами і закінчуючи створенням заводу фруктових вод та ідеєю об'єднання споживчих товариств. Організаційні принципи статуту розробляли професори Харківського університету М.М.Бекетов, О.О.Бриліантов, Е.С.Гордієнко та відомий організатор кооперативної справи М.П.Баллін.

Після Харківського споживчого товариства були затвержені статuti Полтавського – у 1868 році, Куп'янського – у 1869 році, Чернігівського у 1869 році товариств споживачів. Аналіз організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва перших споживчих товариських формувань свідчить, що статути їх були далеко не довершені і являли собою строкату мозаїку. Основною причиною такого становища було порушення класичних рочдельських принципів як стосовно межі паю, так і розміру цін продажу (нижче ринкових), особливо щодо розподілу прибутку, причому часто дивіденд на капітал був дуже високий, а прибуток розподілявся виключно на капітал, що не відповідало принципу обов'язкового повернення споживачам одержаних пожитків відповідно величині забору товарів. Стороннім же покупцям дивіденди зовсім не видавались.

Принагідно зазначимо, якщо про ідею споживчої кооперації українські історики стверджують, що занесена вона з Англії і розвивалась за зразком англійських споживчих товариств, то щодо кредитної кооперації в Україні, точних даних не зустрічається. Спільним в історії споживчої і кредитної кооперації є те, що обидві вони зародились в Лівобережній Україні: споживча – у Харкові, а кредитна – у Полтавській губернії. Споживча кооперація

утворювалася спочатку у містах, а кредитна – виключно у сільській місцевості. Статут першого ощадно-позикового товариства, яке відкрилось у Гадячі, був затверджений у квітні 1869 року. У статуті зазначалося, що члени цього товариства – міщани мають більше права на позику, ніж всі інші.

При паї товариства у 100 крб, строк позик, які надавались тільки за порукою членів, кожен з яких міг поручитись за 10 крб, становив шість місяців. Середній розмір позики не перевищував 27 крб, що свідчить про певні складнощі, які виникали при намірі члена товариства отримати необхідні кредити. На час утворення до складу товариства входило 28 осіб.

У жовтні 1871 року був затверджений статут Сокиринського ощадно-позикового товариства, із створенням якого тісно пов'язане ім'я Григорія Галагана – одного з піонерів кредитної кооперації не тільки в Лівобережній, а й на терені всієї України.

Він особисто брав участь у підготовці статуту, вписавши в нього суму три тисячі карбованців, які вносив з умовою, що прибутки йтимуть на поліпшення життя сокиринців. Статутом визначалися і паї товариства, які склали 50 карбованців. Мета утворення товариства полягала в залученні коштів його членів на збереження та надання позик, а в окремих випадках навіть безповоротної допомоги.

Із зазначеного випливає, що перші товариства в Лівобережній Україні створювались у відповідності з класичними організаційними принципами кооперативного будівництва. Статuti товариств укладались спочатку на основі зразків, запозичених у західно-європейських кооператорів як англійських, так і німецьких. Їх першими укладачами були представники інтелігенції та ліберально-поміщицьких кіл, які на свій розсуд трактували принципи кооперативного життя, вносили до них зміни та доповнення у залежності від того, як кожен з них розумів завдання і призначення нових громадських формувань, що й привело згодом до порушення економічних засад кооперації. У подальшому розвиток кооперативного руху відбувався в умовах початкового пореформеного періоду активного становлення та ліберально-реформаційних настроїв і сприяв прискореному зростанню виробничих сил, товарно-грошових відносин, економічному піднесенню села та культурного рівня населення. Так, в основному, в умовах Лівобережної України практично застосовувались організаційні принципи і загальні основи кооперативного руху.

Збільшуючи число спільників, передбачене статутом, кооперативне товариство зміцнювало своє торгове і фінансове становище, бо чим глибше захоплювало воно трудові верстви населення, тим міцнішим ставало матеріально, тим тривалішим і досвідченішим робився його апарат управління.

Показником фінансової міцності кооперації були, насамперед, її кошти, в утворенні яких брали участь всі члени кооперативу. Кошти створювались, як зазначалося у статутах, з членських внесків, до яких належали вступні – безповоротні, що були одним з джерел утворення неподільних фондів, та пайові – ті, що поверталися і могли бути отримані при вибуванні з кооперативу. Розміри пайових та вступних внесків встановлювалися членами кооперативу. Внески могли бути як грішми, так і натурою (сільськогосподарським інвентарем, робочою худобою, тощо), але у більшості переважали грошові внески. Щоб кооперативи могли залучати до складу своїх членів якомога більше людей,

організатори кооперативної мережі намагалися обмежити розміри пайових внесків.

Підкреслимо, що пайові внески могли бути однаковими для всіх і диференційованими. Для членів сімей, що не мали самостійного заробітку, пай встановлювався в розмірі чверті звичайного пайового внеску. Здебільшого той, хто вступав до кооперативу, мав право вносити внески у розстрочку. Згідно примірнього статуту, затвердженого у травні 1897 року, вступні та членські пайові внески утворювали оборотний капітал, до якого входили також позики, укладені правлінням товариства у розмірі, встановленому зборами уповноважених. При цьому загальна сума позикових зобов'язань не повинна була перевищувати суму вступних внесків та пайового капіталу. Оборотний капітал служив для здійснення торгових операцій та поточних витрат товариства.

Окрім оборотного, кошти товариства склалися з запасного капіталу. Запасний капітал утворювався з щорічних відрахунків від прибутків по торговим операціям товариства, сум, що виручалися від продажу статутів та розрахункових книжок, дробів від копійок, які не враховувалися при розподілі, процентів на суми запасного капіталу, випадкових надходжень. Запасний капітал призначався виключно для відшкодування збитків. За постановою загальних зборів товариства, він міг бути використаний для придбання державних або гарантованих урядом процентних паперів і зберігався в ощадних касах.

Заслугує на увагу, що примірним статутом визначалась також звітність у справах товариства. Звіт повинен був включати стан оборотного і запасного капіталу, загальний прибуток і витрати (як по заготівлі і закупівлі предметів споживання, так і по збуту їх), рахунок витрат на платню службовцям у товаристві та на інші витрати по управлінню, рахунок наявного майна та запасів, що йому належали, аналіз боргів на окремих особах та їх заборгування у самому товаристві, загальний аналіз боргів та збитків, чистий прибуток і його приблизний підрахунок.

Для перевірки звіту і фінансового стану товариства загальні збори за рік наперед обирали ревізійну комісію з трьох і більше членів. Після затвердження звіту загальними зборами з чистого прибутку, отриманого за рік, з суми, яка залишилась після відрахувань на всі витрати та збитки, не менш 10 відсотків переводилося у запасний капітал і така ж сума – у дивіденди на паї, щоб на кожний пайовий карбованець припадало не менше 10 відсотків річних. Сума, яка лишалася після цього, за відрахуванням з неї винагороди членам правління, якщо вони такої заслуговували, розподілялася між членами товариства пропорційно вартості зроблених ними закупівель. Дивіденд видавався протягом трьох місяців, після чого переводився на рахунок нових паїв.

Окрім вищевказаного, члени кооперативу несли матеріальну відповідальність за справи свого товариства, яка була необмеженою. При цьому кожен член кооперативу розраховувався своїм власним майном за справи товариства (кооперативи датського типу). Обмеженою ж була відповідальність в розмірі пайового внеску, чи у кратному розмірі до пайового, який складав від п'яти до десяти кратностей його сумарної величини.

Управління товариствами здійснювалося на демократичних засадах. Вибірні органи підпорядковувалися загальним зборам членів товариства або пайовиків чи уповноважених. Демократична форма управління докорінно відрізнялася від інших економічних структур та акціонерних товариств, де об'єднувалися не люди, а капітал. Кількість голосів там залежала від кількості придбаних акцій і чим їх було більше, тим більше голосів мав член такого товариства.

У кооперативній структурі відповідальність за фінансове та господарське становище несло правління, яке обиралося всіма членами кооперативу. Можливості та розміри діяльності правління визначалися наявністю у нього грошових засобів, які переважно утворювалися за рахунок вступних та пайових внесків членів товариства. Згідно примірного статуту 1897 року вступні внески становили 3 крб, а пайові – 10 крб. Основою фінансового стану товариства був пайовий капітал, хоча кожне з них могло ще одержувати кошти шляхом позик у кредитному товаристві, союзі або у приватних осіб. Наявність власного капіталу завжди була основою незбиткового господарювання, що залежало від розмірів пайового капіталу, який складав основну частину коштів товариства.

Дослідження історії кооперативного руху свідчить, що такий вид капіталу, як запасний, мали лише товариства, котрі вже існували по кілька років. Якщо у товариствах, заснованих до 1912 року, запасний капітал існував у 13 з 16, то у заснованих після 1916 року, – у 12 з 92. У раніше заснованих товариствах відносні розміри запасного капіталу до пайового коливалися від 3 до 376 крб на 100 крб пайового капіталу. Що ж стосується інших власних капіталів, які склалися головним чином з вступних внесків, то вони були представлені в обмежених розмірах. Так, в опитаних товариствах досліджуваного регіону вони не досягали двох карбованців на кожного члена, що становило 87 відсотків з загальної суми.

У кожному товаристві, окрім перерахованих видів власних капіталів, в обороті знаходився ще нерозподілений прибуток, який в деяких товариствах досягав значних розмірів, що пояснюється його нагромадженням за кілька років. Нерозподілений прибуток спостерігався переважно в дрібних кооперативних товариствах. У групах товариств з малим числом членів до 100 і від 100 до 200 нерозподілений прибуток мали в розмірі 13-14 відсотків, у той час, як у товариствах з кількістю членів понад 200 він підвищувався до 44 відсотків. Дрібні товариства вимушені були у фінансовій діяльності, окрім свого капіталу, більше залучати коштів не членів, ніж це робили крупні товариства. У товариствах, де мав місце нерозподілений прибуток, останній у більшості не перевищував 25 крб на одну особу, хоча мали місце випадки, коли він сягав за 100 крб.

Нерозподілений прибуток складав настільки значну частку капіталів, що сума його перекривала суми чужих капіталів, особливо у крупних кооперативних товариствах (як це видно із таблиці 1).

ТАБЛИЦЯ 1

Співвідношення між прибутком пайовим і чужим капіталом. (Припадає на 100 крб пайового капіталу).

Число членів у товаристві (чол.)	В усіх товариствах			У товариствах, де залишилась сума прибутку		
	Вся сума чужих капіталів	Нерозподілений прибуток	Різниця	Вся сума чужих капіталів	Нерозподілений прибуток	Різниця
До 100	338	232	106	366	199	167
101–200	334	245	89	361	256	105
201–300	309	248	61	211	177	34
Пон. 300	13	176	163	170	251	81

У таблиці подані співвідношення пайового капіталу, нерозподіленого прибутку і суми чужих капіталів у товариствах за 1916 рік. Обстеженням охоплено 108 кооперативних об'єднань, поділених на 4 групи по кількості їх членів, у тому числі: в першій групі охоплено 28 товариств, у другій – 30, у третій – 23, у четвертій – 24. З таблиці видно, що в усіх обстежених товариствах на 100 крб пайового капіталу різниця між сумою чужих капіталів і нерозподіленим прибутком становила в першій групі 106 крб, у другій 89, у третій – 61, у четвертій – 163 крб. Найбільша вона в четвертій та першій групах, що визначалося сумою чужих капіталів у товариствах. Якщо в першій групі, до якої належали товариства до 100 членів, ця сума становила 338 крб, то в четвертій, де членів товариства понад 300, вся сума чужих капіталів складала 13 крб. У товариствах, де залишалася сума прибутку, різниця між всією сумою чужих капіталів і нерозподіленим прибутком становила в першій групі товариств 167 крб, у другій – 105, третій – 34, четвертій – 81 крб. Найбільшою вона була в першій і другій групах, де сума чужих капіталів найвища. Отже, як показує аналіз, забезпеченість чужих капіталів при наявності нерозподілених прибутків у обороті була фактично вищою, ніж те впливало з відносин чужого та пайового капіталів. У більш крупних товариствах нерозподілений прибуток майже повністю перекривав суму зобов'язань товариств по чужих капіталах. Однак нерозподілений прибуток був тільки тимчасовою внутрішньою позикою, якщо вона не перетворювалася в постійний вид оборотного капіталу. Тому характеристика співвідношення пайового і чужого капіталів зберігає своє значення як пояснююча роль основної частини оборотного капіталу. Головним джерелом чужих капіталів були позики: з 105 товариств залишки позики мали 88.

Другою формою залучення капіталів стали вклади, які не одержали широкого розвитку і малися тільки в 11 товариствах. Розміри позик коливалися між окремими товариствами таким чином: не мали їх 21 товариство, в тому числі 8 кооперативних об'єднань до 100 членів, мали в сумі до 25 крб – 56 товариств, з 25 до 50 крб 21 товариство, 11 з яких належали до другої групи (від 100 до 200 спільників). Позику від 50 до 100 крб на одного члена мали 16 товариств, у тому числі 8 з них – від 50 до 75 крб. У загальному залишку позик у середньому залишалася значно менше, ніж нерозподіленого капіталу. Отже, нерозподілений прибуток повністю забезпечував позики. При цьому спостерігалася таке явище: в дрібних товариствах на одного члена припадало позичених капіталів більше, ніж у крупних.

Для дослідників важливе значення мають джерела позики. Так, з 88 товариств, що мали залишки позик, брали її у членів товариств 50, у приватних

осіб – 20, у громадських установах – 17, кооперативних організаціях – одне товариство. Виходить, що серед джерел позики на першому місці був приватний кредит, причому у більшості випадків його брали у членів товариства.

На жаль, серед даних обстеження відсутні відомості про те, які ж суми позики припадали на одного кредитора. Якби позики у членів товариств обчислювались дрібнішими сумами, то вони наближались би до нормативного типу кооперативного внеску. А якщо ці позики складались з однієї чи декількох крупних сум, то тоді становище товариств з точки зору кооперативних принципів було б незадовільним, бо ставило їх у залежність від окремих приватних осіб.

Таким чином, як свідчать розглянуті нами матеріали, статутами регламентувалися фінансовий стан та напрямки господарської діяльності кооперативних товариств. Фінансове становище залежало від вступних та пайових внесків і визначалося розміром пайового капіталу, що було основою незбиткового господарювання і становило головну частину коштів. Кожне товариство, окрім власного капіталу, мало в обороті нерозподілений прибуток, який спостерігався переважно у дрібних кооперативних товариствах.

Організаційні принципи та загальні основи або норми кооперативного життя, як закріплені у статутах кооперативних товариств найбільш сталі і науково обгрунтовані положення і категорії кооперативного будівництва, визначали характер внутрішньої та зовнішньої спілчанської діяльності, форми, зміст та методи їх роботи. Ретроспекція норм кооперативного життя, його організаційних принципів та загальних основ дозволяє не тільки у повній мірі відтворити історичну достовірність в існуванні кооперативних структур, кооперативної практики, яка, стихійно розвиваючись вшир і вглиб, охоплювала все нові і нові верстви населення, а й зрозуміти закономірності та їх взаємообумовленість, допомогти шляхом відтворення кращих організаційних форм у створенні спілчанської мережі в нових умовах.

3.3. Національні тенденції в становленні української кооперативної системи

Розвиток української кооперації, що стояла біля джерел самостійності і самодіяльності українського народу і відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності, на думку автора, розпочався на ґрунті національного відродження водночас із здійсненням державного будівництва після лютевської революції 1917 р.

Водночас заслуговує на увагу той факт, що серед дослідників історії української кооперації немає єдиної точки зору на цю проблему. В.Садовський вважав, що з 1905 р., коли почала активно розвиватись кооперативна мережа в Україні, вона все більше набувала "національні та побутові особливості характеру та психології українського селянства". І.Витанович підкреслює, що питання федералізму і централізму в українському союзному будівництві започаткувались на Всеросійському кооперативному з'їзді в Києві, у 1913 році. На думку В.І.Марочко, відмінності між російською і українською коопераціями зумовлювались в цей час "історичними, соціально-економічними, побутовими і культурно-звичаєвими традиціями українських селян". Існують і інші концепції.

На наш погляд, національний аспект у кооперативному русі до 1917 р. обмежувався теоретичними гаслами та виступами в пресі, на різних громадських зібраннях, не позначаючись на характері кооперативного будівництва, і лише впродовж післялютневого періоду був поставлений у центрі розбудови національної кооперативної системи. Перший з'їзд української кооперації відбувся 9 квітня 1917 року в Києві під час українського національного конгресу, на який зібралися представники 16 спілок, у тому числі з Київщини п'ять, Поділля – чотири, Полтавщини – три, Катеринославщини – дві, від Чернігівщини та Кубані – по одній спільці. На з'їзді було прийнято постанову про необхідність утворення кооперативних центрів та обрано організаційне бюро Центрального українського кооперативного комітету – (ЦУКК), а також його тимчасовий склад. ЦУКК одержав повноваження Центральної української кооперативної спілки, а також право представляти українську кооперацію в Україні та за її межами. До ЦУКК було обрано 10 чоловік на чолі з Б.М.Мартосом. З квітня до вересня відбулося 17 засідань. Друкованим органом комітету стала газета "Народна воля". Першому Всеукраїнському з'їздові кооперативних спілок передували повітові та губернські з'їзди, які проходили в березні.

На другий з'їзд української кооперації, що відбувся 15-18 вересня 1917 року, з'їхалися представники вже 30 спілок, у тому числі: з Київщини їх було представлено вісім, Полтавщини – п'ять, Херсонщини – чотири, Поділля – три, Катеринославщини – дві, Донеччини – дві, з Волині, Чернігівщини, Харківщини та Кубані – по одній. Він увійшов в історію як з'їзд, що здійснив заповітну мрію українських кооператорів, прийнявши постанову про створення Українського кооперативного народного банку (Українбанк). У світлі цього історія заснування головного фінансового осередку української кооперації заслуговує на увагу. Прохання про його відкриття було подане фундаторами в Петроград до Особливої канцелярії по кредитній частині в 1911 році і пролежало там до 1917 року. За шість років канцелярія не тільки не дала дозволу на його відкриття, а навіть не повідомила про те, що прохання і статут одержані. Царський уряд і сановні чиновники добре розуміли, що такий банк слугуватиме розвитку національної економіки та культури, буде одним з важливих факторів становлення української державності. Підкреслимо, що перші два з'їзди носили національно-кооперативний характер і були організовані прихильниками розвитку національно-державних центрів української кооперації.

Третій Всеукраїнський кооперативний з'їзд відбувся 26-29 травня 1918 року в Києві. Він був представлений всіма течіями кооперації України, бо скликався в атмосфері напруженої класової і національної боротьби. На з'їзді розглядалося головне питання, навколо якого розгорнулися гострі дебати про українські національно-кооперативні центри. У зв'язку з цим хід з'їзду, боротьба, яка на ньому велася, заслуговують на детальний їх аналіз для з'ясування передумов та наслідків розколу в кооперативному русі. Організовану опозицію національній течії української кооперації склали делегації Харківського "ПОЮРу", Чернігівського "Крайсоюзу" та Одеського "Одобсоюзу". Опозиція виступила проти відокремлення української кооперації від російської, проти доцільності існування українських самостійних

кооперативних центрів і відстоювала крайову систему будівництва на чолі з всеросійськими кооперативними центрами.

У доповіді голови управи Центрального українського кооперативного комітету Б.М.Мартоса на з'їзді підкреслювалося, що "з метою планомірного і найповнішого використання сил кооперації, необхідно розмежувати діяльність кооперативних товариств, союзів та центральних об'єднань так, щоб кожна кооперативна організація спеціалізувалася на задоволенні певної галузі потреб люду, намагаючись задовольнити ці потреби якнайкраще. Відповідно до того повинні бути організовані кооперативні центри: кредитовий, споживчий (торговельно-промисловий), сільськогосподарський, ревізійний, видавничий та культурно-просвітний. Торговельно-промислові центри мусять бути зорганізовані за принципом універсальності операцій. Згодом, в міру розвитку кооперативних сил, мають утворюватися нові торговельно-промислові центри, які мають задовольняти окремі галузі потреб (наприклад, молочарсоюз, або союз для збуту яєць). Таким центральним союзам існуючі універсальні центри повинні передавати відповідні галузі своїх операцій. Кооперативна організаційна робота повинна бути зосереджена в кооперативних комітетах або в радах з'їздів – місцевих та центральних".

Підкреслимо, що доповідь викликала гостру реакцію з боку опозиції, в першу чергу керівництва ПОЮРу. В.М.Целларіус, М.К.Кузнецов доводили, що Центральний український кооперативний комітет, намагаючись зробити Українбанк центром розвитку української кооперації, ігнорує реалії Московського народного банку, який має важливе значення для життєдіяльності спілчанських осередків досліджуваного регіону та московських кооперативних центрів. Голова правління Дніпросоюзу Д.В.Коліух, делегат від цієї організації С.Ф.Філіпович наголошували на перетворенні його в єдиний український центр, а м.Києва – в єдиний центр української кооперації.

Харківську делегацію підтримали О.П.Савич – делегат від Чернігівського "Крайсоюзу" та П.Височанський – від Полтавського споживчого товариства.

Підводячи підсумки обговорення доповіді, Б.М.Мартос, звертаючись до делегатів ПОЮРу, сказав, що "вони приїхали на з'їзд, щоб розвалити його роботу та плани Центрального кооперативного комітету про створення українських кооперативних центрів, що вони працюють на Москву, а українське керівництво розходиться в поглядах з російською кооперацією".

Своїм рішенням з'їзд прийняв постанову про утворення Союзу кооперативних спілок України як вищої кооперативної установи, котра мала діяти на підставі окремого статуту, представляти всю українську кооперацію та охороняти її інтереси. З'їзд запропонував усім кооперативним союзам України негайно вступати в члени Союзу Спілок.

Так третій з'їзд розглянув проблему подальшої організації національної української кооперації та її центрів. Харківська делегація, повернувшись після з'їзду, виступила проти його рішень. На сторінках "Южно-Русского потребителя" керівництво ПОЮРу закликала всіх членів товариств не утворювати українських національних центрів. Більше того, вони критикували М.І.Туган-Барановського за його рішучу позицію по запровадженню в Україні самостійної грошової одиниці, за те, що "самостійники" роз'єднують кооперативний фронт, запрошують на з'їзди "бутафорські, з дорадчими

голосами або й без них, народні маси, які досить в лад роблять скандали в опозиції".

Принагідно зазначимо, що після Третього Всеукраїнського кооперативного з'їзду кооперативний рух в Україні розколовся на дві течії: кооперацію з українською державно-національною орієнтацією і кооперацію з орієнтацією російською, або кооперацію національно-українську і кооперацію національних меншин та, як тоді говорили, "зросіянених українців".

Наступив новий етап напружених відносин між кооператорами Києва і Харкова, що особливо проявилось на зборах Харківського відділу Московського народного банку. Як з'ясувалося, керівництво ПОЮР, після відкриття у Харкові відділення Українбанку, зробило Харківський відділ Московського кооперативного банку центральним для всієї України.

На зборах акціонерів Харківського відділу Московського народного банку були представлені 77 організацій через 59 своїх делегатів, в тому числі організації союзного типу та каси дрібного кредиту становили 35 установ (45,5 відсотків, у той час як на долю поодиноких товариств і артілей припадало 42 установи (51,5 відсотків), тобто більше половини всіх акціонерів харківських зборів. По губерніях, кількості голосів і акцій, представників-акціонерів поділялися таким чином:

ТАБЛИЦЯ 2

Кількість голосів і акцій представників-акціонерів по губерніях

Губернії	Кількість		
	Представників	Голосів	Акцій
Харківська	29	59	5.059
Катеринославська	11	36	805
Київська	6	34	310
Полтавська	2	5	50
Чернігівська	2	5	204
Інші губернії	8	17	123
Москва	1	5	1.000
Всього	59	161	7.273

Як видно з таблиці, перше місце серед губерній посідала Харківщина, частка якої серед представників становила 48 відсотків, голосів – 36 відсотків, вона мала 69 відсотків акцій. На другому місці була Катеринославська губернія, що мала 11 представників, 36 голосів і 805 акцій. Полтавська та Чернігівська губернії мали лише 4-х представників, 10 голосів і 254 акції. У той час, як на всі інші губернії припадало 8 представників, 17 голосів і 123 акції, один представник з Москви мав 5 голосів і володів 1 000 акцій, що становило 14 відсотків від їх загальної кількості.

Врешті-решт, заслухавши офіційний звітний матеріал, збори приступили до його обговорення, під час якого всі виступаючі поділилися на дві групи: промосковську і українську як наслідок реальної розстановки сил у Харківському відділі Московського народного банку та відображення повсякденного кооперативного життя в Україні. Представники української течії нагадали зборам акціонерів історичну довідку про заснування відділів

Московського народного банку, фундатори якого закликали тоді українських кооператорів до спільної роботи по утворенню самостійних "крайових" кооперативних банків у губерніях Російської імперії. З цією метою і утворювалися відділи Московського народного банку.

Працювати вони повинні були тимчасово, доки на місцях утворюються свої фінансові осередки. З утворенням "крайових" банків вони мали передати свої обов'язки цим банкам і самозакритися. З утворенням Українського народного кооперативного банку, в тому числі його відділу в Харкові, Харківський відділ Московського народного банку повинен був передати йому всі свої операції і клієнтуру, а самому припинити діяльність. Та сталося так, що керівництво Харківським відділом Московського народного банку здійснювали два члени ради та директор, які роздавали кооперативний кредит приватним особам. Отже, актив навмисно збільшувався, а баланс використовувався як засіб боротьби з молодим Українбанком.

Представник ПОЮРу (промосковська течія) Б.Одер, відповідаючи "українцям", зазначав на зборах, що "суть справи полягає в тому, щоб звернути відповідну увагу на нагромадження якомога більше власних кооперативних коштів, бо ми понадіялися на чужі буржуазні капітали, яких, наприклад, в балансі Харківського відділу Московського народного банку було приблизно половина. Нас звинувачують у тому, що ми відірвалися від мас, але ми кооперативний осередок третього ступеня, а з масами працюють товариства і союзи. Треба вірити в єдину демократичну Росію з її кооперативними осередками.

Не випадково у відповідь прозвучало звинувачення в тому, що Москва повинна кинути свою політичну боротьбу, яку вона веде через Московський народний банк з українською кооперацією, бо ця чиста політика роз'єднує, деморалізує і надзвичайно послаблює кооперацію".

Після обговорення доповідей представники обох груп подали зборам резолюції. Перша – вимагала утворення на Україні самостійного фінансового центру, щоб Харківський відділ Московського народного банку передав свої функції Українбанкові згідно з постановою попередніх зборів акціонерів. Друга – вимагала негайного повернення кооперативами, які заборгували, всіх коштів, а також радила їм капітали вносити на поточний рахунок у Харківський відділ Московського народного банку.

Далі загальні збори акціонерів прийняли наказ про порядок управління відділами Московського народного банку. Згідно наказу, для керування ними (а вони функціонували на території одинадцяти губерній України), скликалися періодично обласні збори представників кооперативних установ, що діяли в межах цієї ж території і входили до складу акціонерів Московського народного банку. Для координації роботи при Харківському відділі заснувалася обласна рада, якій надавалося право контролю і нагляду за діяльністю інших відділів на даній території.

Як бачимо, наказ про порядок управління не тільки ставив під контроль місцевих кооперативних установ – акціонерів роботу відділів Московського народного банку, а й залучав їх до підготовки інструкцій, загального плану діяльності всієї мережі відділів на даній території, виборів їх рад, дирекції та встановлення граничних норм кредиту.

Отже, зазначені збори акціонерів Харківського відділу Московського народного банку показують всю ту напружену обстановку, яка склалася в українській кооперації з перших кроків державної незалежності. Дослідження цього складного періоду в історії кооперативного руху нашої країни дає можливість глибше зрозуміти процеси, що відбувалися на загальному тлі розвитку кооперації в Російській імперії, де з лютневою революцією 1917 року було покладено початок самостійної української кооперації, яка набрала цілком виразного національно-політичного характеру, тісно пов'язавши свою долю з Центральною Радою, Директорією та Українською Народною Республікою, не сприймаючи ні радянської влади, ні гетьманщини, що особливо проявилось на Третьому Всеукраїнському кооперативному з'їзді.

Після повалення царського самодержавства, з початком самостійного існування України як держави, в українському кооперативному русі настав період, коли під впливом загострення економічної та фінансової кризи, зубожіння населення, централізації та концентрації капіталів пульс кооперативного життя зосереджувався не в низових кооперативних організаціях – споживчих, кредитних, ощадно-позикових та сільськогосподарських товариствах, громадах та артілях (кооперативах першого ступеня), з їх слабким фінансово-економічним станом, а в союзах і створених на цей час шести самостійних українських кооперативних центрах, до яких належали Дніпросоюз, Українбанк, Централ, Книгоспілка, Укрстрахсоюз та Кооперцентр (як ідейний керівник всієї української кооперації), що володіли основними кооперативними коштами.

Окрім всеукраїнських, з'явилися також союзи з районами діяльності на декілька губерній: Київський, Одеський, Харківський союзбанки. З'явилися також дрібнорайонні союзи – з сферою діяльності на одну губернію, на півгубернії, на два, на один і навіть на півповіту. На жаль, внаслідок продовольчої кризи в роботі союзів відбувалося змішування виробничих функцій, у результаті чого кредитні союзи, і навіть Українбанк, поруч з фінансовими операціями проводили роботу по постачанню населенню предметів споживання, в зв'язку з чим не налагоджувалися відносини між кредитною та споживчою коопераціями. Варто зазначити, що вже на кінець 1918 року в Україні було 252 кредитних союзи, в тому числі в Харківській губернії – 61, Полтавській – 17, Чернігівській – 29.

Разом з тим проголошення національної незалежності України як в теоретичному, так і в практичному плані, поставило нагальне питання вирішення проблем про визначення кооперації як форми неполітичного руху соціальної орієнтації, про ставлення до кооперації державних організацій, феномен національної самобутності кооперації, національний суверенітет і національний характер української кооперації та мову спілкування в кооперативних організаціях.

Значний вклад у розвиток національної ідеї української кооперації внесли широко відомі організатори кооперативного руху в Україні М.В.Левитський, В.М.Доманицький та Й.В.Юркевич, які, незважаючи на постійне переслідування царським урядом та адміністративні утиски, своєю невтомною діяльністю по пропаганді та створенню кооперативних осередків, проклали шлях послідовникам для подальших теоретичних узагальнень та економічних

висновків. Це були перші представники національно свідомої і демократично настроєної інтелігенції, праця яких робила кооперацію визначним чинником суспільно-економічного життя та сприяла зміцненню кооперативного руху в Україні.

Питання про їх сподвижницьку діяльність, як і всі проблеми кооперативного процесу взагалі, не знайшли свого відображення в радянській історіографії. Вперше і більш докладно висвітлив цю проблему П.Пожарський в "Нарисах з історії української кооперації" у 1919 році, назвавши М.Левитського, В.Доманицького та Й.Юркевича діячами, котрі бачили в кооперації знаряддя для покращення економічного становища українського народу, бо "тільки поліпшення економічного становища народних мас могло бути добрим ґрунтом і для національно-культурного відродження".

Павло Мохор, досліджуючи етапи розвитку кооперативної думки в Україні, в 1924 році, відзначав, що перші кроки своєї діяльності М.Левитський, В.Доманицький та Й.Юркевич пов'язували "з розвитком національної свідомості, з визвольною ідеєю української нації, як нації недержавної, поневоленої культурно, економічно і політично польськими панамі в Галичині і російським царатом в Наддніпрянщині".

Як у першому, так і в другому дослідженні, на жаль, не розкривається вся копітка і багатогранна робота кожного з них у пропаганді кооперативного руху, як форми національно-громадського виховання пригнічених народних мас, і ролі його у визначенні державного життя в Україні та місця кооперації як суспільної організації вільного єднання людей, у самозахисті своїх економічних і культурних інтересів.

Проблема заслуговує окремої наукової розвідки, тим більше, що для цього є достатня джерельна база, враховуючи архівні фонди губернських жандармських управлінь, які не тільки постійно стежили за діяльністю "неблагонадійних елементів", а й систематично повідомляли про них у департамент поліції Міністерства. У дослідженні означеної теми нас цікавить, принаймні в стислому плані, вплив національної свідомості на кооперативну діяльність у масах, характер формування якої в значній мірі визначався життєвим і творчим шляхом кожної з особистостей, котрі мали безпосереднє відношення до Лівобережної України.

Отже, одним з перших представників національної ідеї української кооперації був Микола Васильович Левитський, який народився в сім'ї священика на Канівщині, у 1859 році. На формування світогляду М.Левитського в дитячі роки великий вплив мали сімейні традиції, де любили українські народні пісні, танці, шанували народний побут. "Перебуваючи в сьомому класі Більської гімназії (на Холмщині), пише про себе М.Левитський, я читав Драгоманова, Ласалю, Маркса, Чернишевського, я хотів знайти у них відповідь на своє запитання, куди йти, що робити, як найкраще допомогти народові. Треба було знайти критерій для громадської роботи, що приваблювала мене до себе. Під впливом прочитаних книжок та власних міркувань я прийшов до висновку, що основою народного добробуту є народна самодіяльність, самопомога. Для мене стало ясним, що лише сам народ може викувати своє щастя. Треба лише допомогти йому взятися за діло, допомогти розвинути самодіяльність. Після цього висновку недалеко вже було і до кооперативної ідеї. Кооперація розвиває

самодіяльність – значить треба братися за кооперативну роботу. Кооперативна ідея вічна. Те, що не по силі одному, в силі зробити громада. Кооперація – велика сила. Кооперативна ідея прогресивна і демократична".

Не випадково, роздумуючи над тим, як принцип гуртової роботи запровадити в життя, М.Левитський ще у восьмому класі гімназії організував трудову артіль (комуна). Це й був початок активної кооперативної діяльності "артільного батька", як потім з повагою нарекли його в народі. Шкільна трудова артіль (спільне помешкання та спільне господарство) дуже стурбувала адміністрацію гімназії. Не тільки вчителі, інспектор та батьюшка, а й поліція почали переслідувати молодих артільників. У 1879 році, незважаючи на перешкоди, Миколі вдалося закінчити гімназію і вступити до Московського університету на медичний факультет, з якого на другому курсі в 1880 році його разом з іншими студентами було виключено за "заборонену діяльність" – участь у народницьких студентських гуртках і демонстраціях та супроводжено до Бутирської в'язниці. Але й там йому вдалося організувати спільну закупку в'язнями харчових продуктів. Із в'язниці в супроводі жандарма М.Левитського вислали в рідне село Хмільне.

Там, займаючись сільським господарством і не полишаючи надії повернутися до університету, він остаточно переконався в необхідності організації хліборобських артілей. "Я відчув на собі всю ваготу селянської роботи в полі і у мене мимоволі виникла думка, чи не можна поліпшити умов цієї праці гуртовим товариським, спільним обробітком землі. Мені здалося, що можна".

Дані біографії свідчать, що працюючи в домашньому господарстві, М.Левитський подав прохання до Харківського університету і, отримавши "свідоцтво благонадійності", став його студентом. У 1885 році, він закінчив юридичний факультет, і тільки після цього з'ясувалося, що йому в адміністративному порядку було заборонено вступати до будь-якого університету.

Потім М.Левитський служив секретарем Олександрійської земської управи на Херсонщині, займався літературною справою і весь цей час його не покидала думка про необхідність удосконалення самої організації хлібної артілі. У 1887 році М.Левитський підготував перший проект статуту про групове користування землею, згідно якого селянам повіту пропонувалося обробляти дві тисячі десятин. Невдовзі після утворення артілі М.Левитського було обвинувачено в протидержавній діяльності і звільнено з посади секретаря земської управи. Тепер перед ним постало питання про юридичне обґрунтування примірного статуту. Склавши його, М.Левитський вже без свого підпису розповсюджував проект серед селян. Дізнавшись про існування проекту утворення "комун" і про те, що він поширюється, поліція розпочала арешти серед населення, і запроторювала в холодну кожного, хто його читав. Проти організації хліборобських спілок, які спочатку виникли на півдні України, а потім перекинулися на Полтавщину, Харківщину та Чернігівщину, було організовано похід справників та інших поліцейських чинів, які їздили по селах, розшукували артілі та попереджували селян, щоб вони не організовували ніяких "комун" і не турбували начальство".

Після того, як поліція довідалася, що автором проекту примірного статуту був М.Левитський, вона стала вважати його людиною небезпечною і почала вимагати від волосних старост, щоб його не допускали до розмов з селянами. Арешти артільних організаторів та закриття "комун" стали звичним явищем до 1902 року – часу видання царським урядом закону про артілі.

Окрім адміністративно-поліцейських перешкод утворенню хліборобських спілок серед українського селянства, існували ще так звані внутрішні перешкоди – недовготривалість артілі як форми організації господарства. "Артільний батько" вважав, що вони існували до двох-трьох років, а потім розпадалися, основною причиною чого були не тільки адміністративні утиски, а й рівень селянської свідомості. "Поправивши трохи своє хазяйство, придбавши по парі коней на кожного члена артілі, артільники розходилися. Але все ж артіль була для них як палиця для того, у кого болить нога: поки нога болить, палиця потрібна, перестала нога боліти, люди палицю кидають – вона вже не потрібна. Але якби було більше кооперативної свідомості, то артільники держались би артілі і після того, як стало краще жити".

Далі необхідно підкреслити, що з 1906 року М.Левитський переїхав до Києва, де займався створенням ремісничо-трудова артілей серед міського населення, часто виїздив за кордон, брав участь у міжнародних кооперативних конгресах. Про нього багато писали в пресі, і сам він постійно виступав у газетах і журналах, а в "Русских Ведомостях", починаючи з 1897 року, вмістив цілий ряд статей по організації кооперативів та хліборобських спілок, обстоюючи поруч з ідеєю незалежності України, ідею незалежної, самостійної української кооперації.

До палких прихильників розвитку теорії і практики української кооперації належить Василь Миколайович Доманицький, який народився в 1877 році, в сім'ї священика, в селі Колодистому Звенигородського повіту на Київщині. У родині, крім старшого Василя, було ще три брати і дві сестри. Усі діти, особливо брати, брали активну участь у громадському житті. Молодший з братів – Віктор, ставши професором Харківського університету, разом з професором О.М.Анциферовим, мав тісний зв'язок з російським популяризатором кооперативного руху В.Ф.Тотоміанцем. Вони рецензували його докторську дисертацію та готували спільні кооперативні видання. Закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету, В.Доманицький розпочав працювати журналістом в "Київській Старині". Та ще будучи студентом, під впливом професора В.Б.Антоновича, він брав участь у гуртковій роботі, разом з групою студентів роз'їжджав по Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях, вишукуючи серед молоді талановитих виконавців ролей у народних спектаклях, споруджував сцени та будував бутафорію. Українські національні вистави відіграли визначну роль у національному усвідомленні становища селянства, української мови та літератури, України в цілому. У міру того, як все ближче знайомився В.Доманицький із життям селян, підходив він до популяризації кооперативної ідеї в Україні. Саме на кооперативній ниві визначилась яскрава особистість В.Доманицького.

Заслугує на увагу, що він став не тільки досвідченим організатором кооперативів, а й був талановитим популяризатором української кооперативної думки в народних масах. Першим кооперативом, на організацію якого доклав

немало сил і знань В.Доманицький, було ощадно-позикове товариство в рідному селі. Участь у роботі кооперативних товариств сприяла написанню таких популяризаторських праць, як "Про сільську кооперацію", "Про товариські крамниці", "Як хозяйнують селяни на чужих краях". Ці публікації почали з'являтися після 1904 року і були викликані прагненням взяти участь у поширенні кооперативної ідеї в Україні. Серед ідей, якими надихалися борці за національне відродження, почесне місце займали ідеї за розбудову кооперації на національній основі. Перед українськими кооператорами стояла мета – створити економічні умови, які б забезпечили поліпшення матеріального добробуту нації.

Для створення необхідних економічних умов слід було спочатку задовольнити потребу всіх бажаючих дізнатися про кооперацію якомога більше. Взнявшись за підготовку підручників для кооператорів з відповідними формами рахівничих книжок та практичними порадами, тому що рахівнича справа на селі була поставлена погано, В.Доманицький зробив все, щоб вони стали одним з головних чинників, котрі заохочують до кооперативного єднання широкі верстви українського населення. Із завзяттям В.Доманицький брав участь у створенні Кооперативного Союзу як закупівельного центру споживчої кооперації. Був він також фундатором Київського кредитного союзу – Союзбанку, роль якого в розвитку не тільки кредитної кооперації, а й усього кооперативного руху в Україні дуже велика. Широка популярність В.Доманицького серед селян спричинила прикрі наслідки – почалися доноси, переслідування з боку місцевої адміністрації, звинувачення в антидержавній діяльності, які призвели до того, що довелося майже п'ять років прожити на чужині. Лікуючись від туберкульозу, помер він у 1910 р. на півдні Франції.

Це було наслідком того, що розвиток української кооперації взагалі розглядався царським урядом як державний злочин і її діяльність постійно знаходилася під наглядом департаменту поліції, котрий пильно стежив за відомими кооперативними діячами. Їх імена були на окремому обліку, кожен крок їх діяльності контролювався, а книги та тексти статутів кооперативів і артілей, як це було з артільними договорами М.Левитського, вилучалися.

Та незважаючи на всі негаразди, як писав М.Левитський "моїм завданням було ширити всіма способами і розповсюджувати серед суспільства, а найбільш серед простого трудового народу і нашої молоді саму ідею кооперації в усіх її формах та галузях".

З кооперативним рухом Лівобережної України пов'язав своє життя і Йосип Вячеславович Юркевич, який народився у 1855 році на Київщині, в учительській сім'ї, а після закінчення університету працював у Харкові головним лікарем міської лікарні. Знайомство з харківськими кооператорами, постійні зустрічі з населенням привели його до активних пошуків джерел поліпшення економічного становища селянства. Після Харкова Й.Юркевич працював у Чернігівській та Київській губерніях. Підтримуючи зв'язок з селянами та піклуючись про їх життя, Й.Юркевич присвятив кооперації дві основні, широко популярні в Лівобережній Україні праці: "Наша товариська крамниця" та "Наше позичкове товариство", які були надруковані в часописі "Наша Кооперація", а потім вийшли окремою книжкою під назвою "Сучасні сільські малюнки. Перший рік співробітництва у вільній українській пресі".

Зрозумівши велику силу кооперації в єднанні широких трудящих мас на селі, Й.Юркевич своїми працями сприяв виникненню споживчих і кредитних товариств, передавав свою віру та знання товаришам-кооператорам. За потяг до української кооперативної ідеї Й.Юркевич був посаджений царським урядом на рік до в'язниці. Сила впливу Й.Юркевича на народні маси як одна з умов успішної кооперативної діяльності пояснювалася ставленням до нього самих селян: "Ми бідні і мало-хто по-нашому до нас звертається, небіжчик не цурався мужицької хати, мужицької руки. Він був не такий, як інші пани, що дивляться на мужика, повернувшись до нього спиною, а він – тільки зверху був паном, а в душі усім був батьком, товаришем".

М.В.Левитський, В.М.Доманицький та Й.Юркевич – лише окремі яскраві постаті серед численного представництва національно свідомої і демократично настроєної інтелігенції, яка своєю невтомною пропагандою кооперативної ідеї і практичною діяльністю по організації спільчанської мережі сприяла перетворенню кооперації у визначний громадсько-економічний та національний чинник та підготувала ґрунт для подальшого розвитку кооперативної теорії, національного самоусвідомлення українського народу.

Аналіз літератури, присвяченої українському кооперативному рухові, показує, що майже вся вона належала перу організаторів-практиків кооперативної справи, у яких на першому місці стояли питання конкретної спільчанської діяльності та інтереси окремих категорій населення.

І.Гриценко та А.Меркулов, автори відомого "Систематического указателя русской литературы по кооперации 1856-1924 гг." зазначали, що найбільша кількість видань з проблем практичної кооперації припадає на 1916-1920 роки, і досягла вона рекордної цифри 2 378 назв або 35,9 відсотків неперіодичних видань і 322 газети та журнали, що становили 43,4 відсотків всіх періодичних видань, котрі з'явилися за весь час існування кооперативної літератури. У зв'язку зі стрімким ростом кооперативних товариств, підкреслюють автори, це була література практиків-організаторів кооперативної справи, які розуміли, що спонукали населення до утворення кооперативних форм господарювання не стільки загальні економічні умови, скільки його тяжке економічне становище.

Таким чином, розглядаючи національні тенденції в розвитку української кооперації, зазначимо, що вони полягали в неадекватному сприйнятті національної кооперативної ідеї, дефініції кооперації як форми неполітичного руху соціальної орієнтації та визначення класової природи і загально-економічного характеру кооперативних структур як нової форми господарювання.

Організатори-практики, при всіх розходженнях їх точок зору на шляхи подальшого розвитку кооперації, однозначно заперечували поняття про неї, як одну із форм класової боротьби трудящих, розглядали кооперативний рух як форму національно-громадського виховання народних мас, суспільну організацію вільного єднання людей для самозахисту економічних і культурних інтересів.

Національні тенденції в розвитку української кооперації, пов'язані з проголошенням самостійності України, носили як відцентровий, так і доцентровий характер. Після проголошення незалежності відбувся поділ кооперації в Україні на дві національно-політичні течії: "українську" – з

українською національно-політичною орієнтацією та "промосковську" – кооперацію національних меншин та "зросіянених" українців. Якщо доцентрові процеси були спрямовані на збереження єдиних кооперативних центрів у Москві, то відцентрові сприяли зміцненню самостійності та економічної незалежності української кооперації. Саме в цей час кооператори з новою енергією взялися за подальше вдосконалення внутрішнього спілкового будівництва. У короткий термін зорганізувалися всеукраїнські осередки різних форм кооперації, а Дніпросоюз було перетворено у Союз споживчих спілок України, значно поширився у цей час вплив на кооперацію України Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК).

3.4. Теоретики українського кооперативного руху

Розвиваючись як феномен неполітичного руху соціальної орієнтації і новий вид господарювання, класова природа і загальноекономічний характер якого заперечували класову боротьбу трудящих, українська кооперативна ідея пройшла складними шляхами теоретичного узагальнення та практичного втілення в життя. Кооперативні організації, будучи формою національно-громадського виховання трудящих мас, як суспільні осередки вільного єднання людей для самозахисту економічних і культурних інтересів, спиралися на народні маси і в своїй діяльності не застосовували елементів примусу.

Для історії українського кооперативного руху характерним було те, що його теорія розвивалася апостеріорно, не встигаючи за кооперативною практикою. На відміну від західних держав, де кооперативна теорія, як заздалегідь розроблена і апріорно усвідомлена геніальними соціальними реформаторами система, що згодом отримала свій реальний вигляд у формі кооперативу і продовжувала розвиватися завдяки талановитим послідовникам, в Україні розвиток кооперації здійснювали кооператори-практики.

Вони приносили на місця готові кооперативні схеми, настійно запроваджуючи їх у життя, без врахування місцевих економічних та соціальних умов, намагаючись зрозуміти, чому так повільно поширюється серед населення аутентичний кооперативний рух. Лише з розвитком товарного господарства на селі, організатори-практики сповна засвоїли досвід кооперативного будівництва розвинутих країн.

До невеличкого гурту професорів Харківського університету, які першими в місті вступили до кооперативного товариства, належав і професор юридичного факультету Олексій Миколайович Анциферов. Розпочавши знайомство з кооперацією як один з активістів по організації спілчанської мережі, О.М.Анциферов невдовзі зацікавився теорією кооперативної справи. У результаті цього стали з'являтися нариси по кооперації, які вийшли друком окремою книгою в 1915 році.

У нарисах піднімалися питання про визначення поняття кооперації та її особливості, сільськогосподарську кооперацію, статистику кооперативного руху, його кредит та банки, законодавство та освіту. При визначенні поняття "кооперація", О.М.Анциферов, розглядаючи її в буквальному перекладі слова як "співробітництво", вперше серед українських теоретиків, виділив дві його форми: технічне співробітництво, яке поділялося на просте (коли декілька осіб

виконували одну й ту ж роботу) і складне (коли співробітництво здійснювалося на основі поділу праці, з виконанням різних трудових функцій) і співробітництво як суспільну форму поєднання трудових зусиль людей, як добровільний союз необмеженого числа осіб для досягнення загальної для них господарської мети, який "... об'єднує не капітали, а їх трудові зусилля. Кооперативним об'єднанням невластиве прагнення до прибутку на капітал. Кооперація – рівноправний союз, заснований на самоврядуванні".

Всі кооперативні товариства О.М.Анциферов поділяв на три групи: сферу споживання, ринкового обміну і кредиту та виробництва. Досліджуючи питання про значення кооперації в житті суспільства, він підкреслював, що в товариствах капітал і кредит з грізних і нерідко ворожих сил перетворюється в могутнє і слухняне знаряддя виробництва, що кооперативні форми господарства "не можуть не мати для Російської держави такого ж значення, як і для народів Західної Європи, бо господарське життя її тісно зв'язане з господарським життям всього цивілізованого світу".

О.М.Анциферов дотримувався думки, що всю кооперацію можна поділити на сферу споживання і сферу виробництва, а виробництво в свою чергу – на сільське господарство і індустрію. Сільськогосподарська кооперація, по О.М.Анциферову, – це "сфера сільськогосподарських відносин, в якій лежить центр тієї чи іншої галузі кооперативної діяльності".

У нарисах О.М.Анциферов наполягав на необхідності залучення до кооперативної справи статистики. Швидко зростала мережа кооперативних товариств, збільшувалися їх союзи, з'являлися нові запити і потреби, які необхідно було вчасно задовольняти. Кооперація перетворювалася у велику і складну суспільну організацію. Для успішної, продуманої і усвідомленої роботи стало неможливо обходитися без постійного спостереження за динамікою розвитку кооперативних структур. Так виникла потреба в застосуванні статистичних методів спостереження за масивами кооперативних фактів і явищ, які відбувалися в житті, що давало можливість встановити закономірності та причинні зв'язки розвитку. Застосування статистики поряд з іншими формами аналізу вимагали перш за все відповідного освітнього рівня у працівників кооперативних товариств, на чому особливо наголошував О.Анциферов.

Вивчення кооперативної справи в Західній Європі привернуло увагу вченого до кооперативних форм організації кредитних відносин. На відміну від капіталістичної форми організації кредиту, яку представляли банки, кооперативна організація полягала в особливому ставленні до капіталу і прибутку, що було характерним для всіх форм кооперативних об'єднань. Особливість ця передбачала союз об'єднаних на основі спільної праці людей, метою яких було прагнення поставити працю в найліпші умови, тому що капітал для них – це завжди лише засіб, корисний інструмент, що допомагав досягти основної мети.

Кооперативна форма організації кредитних відносин вимагала, на думку О.М.Анциферова, наявності банків кооперативного кредиту і в першу чергу центрального банку, основним практичним завданням якого були: переміщення капіталів між кооперативними установами, добування для кооперативного обороту коштів, яких не вистачало, з загального грошового обороту ринку, в регулюванні розміру процента на позику, у засвоєнні в інтересах кооперації

банкової технології, а також в інтенсивному і екстенсивному розширенні мережі кооперативних організацій.

Якщо припустити наявність існування державної банківської установи з означеними вище функціями, на чому наголошували А.І.Чупров, О.О.Бриліантов, то вона, як організація некооперативна, здатна порушити самостійність і самоуправління кооперативних товариств. Більше того, спеціальні державні фонди, призначені для кооперативного кредиту, не вирішували завдання, бо вони могли бути доцільно використані лише за допомогою кооперативних установ другого ступеня або через кооперативний центральний банк¹.

Лише центральний банк, підкреслював О.М.Анциферов, побудований на кооперативних принципах, якою б не була його юридична форма, здатний повністю здійснити намічені завдання, при належній постановці банківської технології, свідомій, планомірній і постійній підтримці кооперативних установ, які він обслуговує, при виключенні із практики роботи всілякої спекуляції та гонитви за прибутками.

Розглянувши усі складові, необхідні для діяльності кооперативного банку як форми організації кредиту, О.М.Анциферов, з метою наближення Московського народного банку до центрального кооперативного, вважав за необхідне створення союзних кооперативних установ, розвиток банком пасивних і активних операцій довгострокового характеру та підтримки його земськими касами дрібного кредиту. Підтримуючи ідею єдиного центру, який би розв'язував і регулював кредитний та грошовий обіг кооперативних установ, автор нарисів був переконаний, що саме Московський народний банк здатний і повинен стати центральним кооперативним банком. Правда, слід зауважити, що мова про це йшла в 1915, а не у 1917 році, що ще раз підтверджує думку про розвиток української національної кооперативної мережі з 1917 року.

Отже О.М.Анциферов, як прихильник ліберально-буржуазного напрямку розвитку кооперації, вивчаючи досвід кооперативного будівництва західно-європейських країн та беручи участь в організації кооперативних товариств у Лівобережній Україні, вніс суттєвий вклад у подальшу розбудову кооперативної мережі, звернувши увагу на особливості у визначення поняття "кооперація", статистику кооперативного руху, сільськогосподарську кооперацію та прийняв безпосередню участь у теоретичному обґрунтуванні та практичній організації кооперативного кредиту та банків.

Визначним теоретиком кооперації був Михайло Іванович Туган-Барановський. Народився він 8 січня 1865 року в дворянській сім'ї, його батько був військовий, а рідний брат – Микола Іванович – царським сенатором². На Харківщині та в Лохвиці на Полтавщині пройшли його дитячі та юнацькі роки. У 1888 році М.І.Туган-Барановський закінчив Харківський університет, де вивчав фізику, математику та юридичні науки, захоплювався філософією, економічною теорією Прудона, читав К.Маркса. Після закінчення університету перебував на викладацькій роботі, стояв на позиціях "легального марксизму",

¹ Анциферов А.Н. Очерки по кооперации. – С.376.

² Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1984. – Т.11. – С.286. Туган-Барановський М.М. Это было в Одессе // Вечерняя Одесса. – 1990. – 26-30 июля.

переконуючи ліберальних народників у тому, що капіталізм у Росії кінця XIX століття – реальна дійсність, що він прогресивний і історично неминучий.

Першими його працями були "Вчення про обмежену корисність", "Прудон, його життя і діяльність" та "Промислові кризи", за яку він здобув у 1894 році ступінь магістра. Докторська дисертація його "Російська фабрика у минулому і тепер" вийшла друком окремою монографією в 1898 році. З 1895 року Михайло Іванович стає приват-доцентом Петербурзького університету, з якого за свої погляди був звільнений у 1901 році¹. Тривалий час він займався журналістикою, друкувався в провідних журналах, працював редактором "Вестника кооперації". З 1905 року М.І.Туган-Барановський пов'язав своє життя з кооперацією, читав лекції в університеті Шанявського, підготував монографію "Соціальні основи кооперації".

З цього ж року він знову очолив кафедру Петербурзького університету, читав лекції на Бестужевських курсах, випускав друком свої провідні праці: "Основи політичної економії", "Сучасний соціалізм", "Теоретичні основи марксизму", "В пошуках кращого світу", "Соціальна теорія розподілу"².

Під час першої народної революції в Росії у 1905-1907 рр. він став членом партії конституційних демократів, вступив до "Вільного економічного товариства", "Релігійно-філософського товариства", петербурзького відділу Московського комітету ощадно-позикових товариств³. За підтримку студентського руху М.І.Туган-Барановський був звільнений у 1910 році з університету.

Після жовтневого перевороту 1917 року, до якої ставився негативно, Михайло Іванович переїхав з Петрограда до Києва, де очолив Міністерство фінансів Центральної Ради, Центральний український кооперативний комітет і одночасно працював професором Київського університету та деканом юридичного факультету. Як редактор часопису "Українська Кооперація" був одним з активних прихильників активізації національно-державних процесів в Україні, здійснення державного будівництва на основі національного відродження і ролі в цьому кооперації, що стояла біля джерел самодіяльності і самобутності українського народу. У 1919 році як радник з економічних питань Директорії і дипломатичної місії вирушив з сином до Парижа. Помер М.І. Туган-Барановський неподалік Одеси 22 січня 1919 р. на 55 році життя⁴.

Михайло Іванович Туган-Барановський залишив по собі велику науково-теоретичну спадщину. За декілька місяців до передчасної кончини його обрали дійсним членом Української академії наук. Це відбулося 14 листопада 1918 року, обрали до наукового національного центру, куди були запрошені такі відомі вчені як В.І.Вернадський, А.Ю.Кримський, С.І.Смаль-Стоцький,

---

¹ Ісченко Петро. Професор Михайло Іванович Туган-Барановський (світлої пам'яті любимого вчителя) // Українська кооперація. – 1919. – №1. – С.2.

² Українська кооперація. – 1919. – №1. – С.2.

³ Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1984. – Т.11. – С.286.

⁴ Туган-Барановский М.М. Это было в Одессе // Вечерняя Одесса. – 1990. – 26-30 июля.

О.І.Левицький, В.А.Косинський, В.П.Тутковський за вагомий внесок до скарбниці світової і вітчизняної науки¹.

Історики української кооперації перш за все торкаються монографічного дослідження М.І.Туган-Барановського "Соціальні основи кооперації", яке не втратило науково-практичної актуальності до наших днів. На жаль, залишилися недослідженими його останні статті, рукописні матеріали та наукові розвідки, написані протягом 1917-1919 років, без яких наукова спадщина великого вченого залишається неповною. Саме в ці роки проходили бурхливі дискусії відносно визначення поняття "кооперація", її соціально-економічної природи, структури та організаційних принципів. Відомий діяч українського кооперативного руху І.Зак, звертаючись до наукової спадщини М.І.Туган-Барановського, зазначав, що серед багатьох праць з кооперації досить рідко порушуються питання теорії кооперативного руху. Тому теоретична спадщина М.І.Туган-Барановського заслуговує ґрунтовного аналізу².

У монографії ставиться завдання з'ясувати лише окремі аспекти його кооперативного ідеалу, визначення понять "кооперація", "капіталістичне підприємство", "сільська кооперація", "кооперативи в сфері праці і обміну", "виробничі спілки", "національний нейтралітет української кооперації". Звичайно, це далеко не повний перелік наукових дефініцій, навколо яких сьогодні тривають дискусії вчених, кого цікавлять проблеми соціально-економічної історії.

З точки зору наукового аналізу ці найсуперечливіші проблеми кооперативного руху намагався узагальнити і з'ясувати відомий вчений у найкритичніший для кооперації час. Усі ці дефініції зводяться до моделі державного соціалізму, яку сповідував М.І.Туган-Барановський. Сьогодні вони нагадують деякі реалії західноєвропейських держав. В основі цих реалій – багатуокладність економіки на підвалинах приватної власності. Різні форми користування засобами виробництва, матеріально забезпечена соціальна свобода, всебічне виявлення здібностей і можливостей особистості – це соціальний ідеал для професора М.І.Туган-Барановського. Він вважав, що соціальний ідеал можна досягти через кооперацію, яка поряд з державними підприємствами мала організувати справжніх виробників.

Відстоюючи національну ідею українського кооперативного руху, М.І.Туган-Барановський особливу увагу звертав на визначення поняття "кооперація", класифікацію кооперативів, їх класову природу та з'ясування причин відставання розвитку ремісничих і промислових кооперативів від споживчих і сільськогосподарських товариств.

До визначення поняття "кооперація" М.І.Туган-Барановський підходив як до явища, що виникло у безпосередньому зв'язку з соціалістичним рухом, але кооперація відрізняється від соціалізму тим, що, як господарська організація, керується не ідеєю, а економічними законами. Кооперація ставила за мету перш за все господарські вигоди своїх членів і досягала їх шляхом обміну і належ-

¹ Академія наук у Києві. 1918 рік // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.27.

² Зак Л.М. І.Туган-Барановський jako теоретик кооперації // Українська кооперація. – 1919. – №2. – С.38-50.

ності до найближчого родового поняття, до якого вона мала бути віднесена як господарське підприємство. Переважаючим типом господарських підприємств, підкреслював М.І.Туган-Барановський, в тогочасних умовах були підприємства капіталістичні, значить, і треба було у першу чергу вирішувати питання, чи були кооперативи капіталістичними підприємствами. М.І.Туган-Барановський дав на це негативну відповідь.

Головна ознака капіталістичних підприємств – отримати якнайбільший прибуток на капітал, тобто збільшити свої прибутки, джерело яких полягало у визиску праці інших. Кооперація ж, навпаки, існує не в інтересах капіталістів, а в інтересах класів, які живуть на трудові прибутки і метою товариств було або збільшення їх прибутків, або зменшення їх видатків. Істинною ознакою кооперації М.І.Туган-Барановський вважав трудовий характер класів, які вона обслуговує. "Кооператив, – підкреслював М.І.Туган-Барановський, по самій своїй суті є організація трудящих класів. Кооперативи завжди були й зостаються організаціями класовими, організаціями трудових класів"¹. Встановивши ознаки, що відрізняють кооперативи від інших некапіталістичних підприємств, М.І.Туган-Барановський давав таке визначення кооперації, яке підкреслює її місце серед інших явищ сучасного народного господарства.

"Кооператив – є господарське підприємство кількох добровільно об'єднаних осіб, яке має своєю метою не отримання якнайбільшого зиску на затратний капітал, але збільшення завдяки спільному провадженню господарських, трудових прибутків своїх членів або зменшення їх видатків на споживчі потреби"². Далі М.І.Туган-Барановський, акцентуючи увагу на тому, що в кооперації обслуговуються тільки трудові елементи, визнавав наявність окремих кооперативних товариств, що обслуговують дрібну буржуазію, яку разом з тим, до трудових класів не відносив.

Отже, у визначенні поняття "кооперація" у М.І.Туган-Барановського мова про трудові елементи входить у протиріччя з організацією кооперативів для нетрудових класів, що позначається на науковому характері самої дефініції. Заслугує на увагу дослідників і питання про те, як розумів М.І.Туган-Барановський класову природу кооперації, полемізуючи з авторами, які визнавали кооперативні структури позакласовими. На думку попередників М.І.Туган-Барановського, не можна кооперацію вважати класовою організацією, бо тільки окремі кооперативні товариства складаються з представників певних класів. Переважна ж більшість організацій це кооперативи, в які входять особи різних класів, у тому числі і крупної буржуазії та крупних землевласників.

Класова природа кооперації, на думку М.І.Туган-Барановського, не в тому, що вона вся або ж окремі види її складаються з одного класу, або служать інтересам одного класу, а в тому, що, включаючи у свій склад різні класи, кооперативи обслуговують тільки трудові класи. Більше того, кооперативи він ототожнював з політичними партіями, вважаючи, що кооперація в основі своїй носить, як і партії, класовий характер.

---

¹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – С.57.

² Його ж: Остання мета кооперації // Українська кооперація. – 1919. – №1. – С.3.

Виходячи з класової природи кооперації, М.І.Туган-Барановський розділяв її на три категорії: пролетарську, селянську та дрібнобуржуазну. При такій класифікації окремі види кооперації, наприклад, споживча, розглядалася в усіх трьох категоріях, у той час, як вона являє собою одне ціле. Поділивши кооперативний рух цілком штучно на окремі його частини і досліджуючи кожну з них без відповідного зв'язку з іншою, М.І.Туган-Барановський мусив відмовитися від спроби конструювати динаміку кооперативних процесів, обмежившись статистичними проблемами.

До пролетарської кооперації він відносив споживчі товариства, які розглядав як прообраз колективної системи господарств, що "мислилася як велика господарська організація, де процес виробництва управлявся з єдиного центру, як союзу споживачів"¹.

Сільська кооперація, на думку вченого, не має тенденції позбавити селянина власного господарства. "Утворюється новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального господаря залишається лише одне – сільськогосподарська праця. Всі інші господарські справи – купівля і продаж, одержання кредиту і переробка сільськогосподарських продуктів виконуються колективною силою організованих у кооперативи виробників"².

Дрібнобуржуазна кооперація не належить, на думку М.І.Туган-Барановського, ні до колективної організації господарства, ні до індивідуального селянського. "Найближчий її орієнтир – капіталістична організація виробництва, що нерідко і відбувається з нею"³.

Класифікація кооперації, основний поділ якої полягав у організації виробництва і обміну товарів, за М.І.Туган-Барановським, виходить з господарських процесів суспільства. Тому всі кооперативи поділялися ним на товариства в сферах обміну та праці і обміну. Обмін складався з купівлі і продажу (кооперативи по придбанню господарських предметів і по продажу їх). До сфери обміну належало отримання грошових засобів (кредитні товариства), купівля предметів для споживання (споживчі товариства) або ж для господарських потреб (сировинні товариства). До сфери продажу належали товариства, що продавали продукти індивідуального виробництва своїх співників (товариства по збуту) і такі, що продавали продукти, перероблені самими кооперативами (товариства по переробці).

Кооперативи в сфері праці і обміну поділялися ще відповідно на три окремі групи: в залежності від форми користування засобами виробництва (виробничо-підсобні спілки), продажу спільних трудових послуг (трудова спілка), спільного виробництва предметів (виробничі спілки). Згідно класифікації М.І.Туган-Барановського нараховувалося дев'ять основних видів кооперації, які розгорталися у відповідну систему зростання їх функцій, починаючи з найпростіших (кредитних товариств), для організації яких вимагалися ділові якості та кооперативна свідомість, і закінчуючи найскладнішими (виробничими спілками), що поєднували в собі процеси купівлі, виробництва та збуту продукції. Така класифікація обіймала всі відомі М.І.Туган-Барановському види

---

¹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – С.89.

² Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – С.121.

³ Там само. – С.271.

кооперативних товариств і відповідала внутрішній природі кожного виду кооперації. Особливу увагу приділяв М.І.Туган-Барановський дослідженню процесів, що відбувалися у виробничих спілках. На відміну від посередників, які вважали, що основною причиною малопоширеності і неуспіху цього виду кооперативних товариств була відсутність належної дисципліни, знання умов ринку та мобільності в заміні технології виробництва, він був переконаний – не це основні недоліки. Суть справи у самій соціально-економічній природі спілок, які на відміну від інших кооперативних товариств, не використовували найману працю. Якщо всі інші кооперативні товариства вільно використовували робочу силу через запрошення найманих осіб подібно капіталістичному підприємству, то виробничі спілки мусили задовольняти потреби персоналом з числа своїх членів. Персонал виробничої спілки складався з людей, які зналися на виробництві, але зовсім не розумілися в торгових операціях. Це по-перше. По-друге, виробничі спілки не мали змоги, як це робили капіталістичні підприємства, в залежності від коливань промисловості в збільшенні і зменшенні виробництва продукції, скорочувати та в разі потреби набирати нових робітників, з одночасною відмовою старих кадрів від частини прибутку на користь новоприйнятих.

Обидві причини приводили до капіталістичного перетворення виробничих спілок і виходили з одного джерела – відкидання найманої праці, яке являло собою суть виробничої кооперації. Стосовно розвитку ремісничої кооперації і складностей, що з нею пов'язані, М.І.Туган-Барановський зазначав, що найбільш характерними недоліками були: нездатність витримати конкуренцію з великими виробниками, конкуренцію між ремісниками в зв'язку з прив'язаністю до певних місцевих ринків, нездатних збільшити попит на продукцію для постійного збуту. Це, на думку М.І.Туган-Барановського, саме ті недоліки, що стримували подальший розвиток ремісничої кооперації серед населення¹.

До теоретичних розробок М.І.Туган-Барановського слід також віднести його визначення національного нейтралітету української кооперації, – як доступності кооперативних організацій для всіх національностей, які проживають в Україні, а також тези про те, що національний нейтралітет не повинен означати втрату "національного обличчя" кооперативних товариств, де мовою спілкування, видання кооперативної літератури, листівок та звернень до населення, періодичних видань повинна бути мова, якою спілкується між собою місцеве населення. Якщо ж це буде робитися серед українського населення іншою мовою, то воно означатиме нищення української культури².

З переїздом в Україну М.І.Туган-Барановський зробив авторський переклад своєї монографії "Социальные основы кооперации", почав писати статті і виступи українською мовою, про що свідчать неопубліковані рукописи в архіві ЦНБ ім.Вернадського³. Провідний теоретик кооперації був видатним

---

¹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – С.271.

² К нашей анкете (ответ профессора Туган-Барановского) // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С.15-17. Українська кооперація. – 1919. – №1. – С.6. – №2. – С.4-8.

³ Архів ЦНБ ім.Вернадського, рукописний відділ. – Ф.290. – №1472. – Арк.1.

істориком кооперативного руху в Україні. Його фундаментальні дослідження і статті ґрунтувалися на багатому фактичному матеріалі про кооперативні товариства. Для історії кооперативного руху, крім теорії кооперації, непересічне значення мали його концепції про теорію соціалізму та суспільний ідеал. Утворення власної концепції соціалізму М.І.Туган-Барановського пов'язане з марксизмом. Сприймаючи в цілому економічну теорію Маркса – відтворення капіталу, вартості і додаткової вартості, причин кризових явищ і соціальних конфліктів, М.І.Туган-Барановський не погоджувався з його політичними і філософськими поглядами про роль революції, суть держави, диктатуру пролетаріату і неминучість соціалістичної революції. Він був прихильником внутрішнього саморозвитку капіталізму і не сприймав концепції про "абсолютне зубожіння робітничого класу".

Доповнюючи марксизм ідеями західної економічної і філософської думки, М.І.Туган-Барановський створив власну концепцію соціалізму, суть якої полягала в тому, що, соціалістична революція ще не є соціалізмом", а "соціалістичний уряд – ще не є соціальним суспільним ладом"¹. Для їх створення необхідно мати справжнє соціалістичне господарство, яке повинно базуватися на суспільній власності, бо "приватна власність на засоби виробництва несумісна з правом людини на свободу і рівність"².

В основі класифікації форм соціалістичного суспільства М.І.Туган-Барановський бачив необхідність володіння засобами виробництва. Модель державного соціалізму, побудована на прогнозах соціалістів-утопістів Оуена, Сен-Сімона, Ш.Фур'є та інших, яку сповідував М.І.Туган-Барановський, більше нагадує нинішні реалії окремих сучасних західно-європейських країн. Звичайно, за такі концепції М.І.Туган-Барановський зазнав звинувачень та отримав немало політичних ярликів від марксистів, особливо більшовиків. В.І.Ленін неодноразово критикував М.І.Туган-Барановського, називаючи його "кадетським професором", "ліберальним професором", "прислужником буржуазії", а його концепції – "дурною і претенціозною нісенітницею"³. Та незважаючи на всі негаразди, М.І.Туган-Барановський залишався переконаним соціалістом, завданням якого було з'ясувати суть соціалістичного ідеалу, який базувався на основі кооперації. Для нього соціалістичний ідеал – матеріально забезпечена свобода, досягнення якої було можливим лише через кооперацію, через організацію справжніх виробників⁴.

Таким чином, О.М.Анциферов і М.І.Туган-Барановський – загальновідомі теоретики кооперативної думки, мали безпосереднє відношення до

¹ Туган-Барановський М.І. Кооперація в сучасну світову епоху // Українська кооперація. – 1919. – №2. – С.4-8.

² Він же. Социализм как положительное учение. – С.10.

³ Див.: Ленін В.І. Потресову О.М. 25 червня 1899 р. // Повне зібр. творів. – Т.46. – С.29. Він же. Плеханову В.Г. 10 січня 1903 р. // Там само. – Т.46. – С.244. Він же. Покровському М.М. // Там само. – Т.47. – С.157. Він же. Кадетський професор // Там само. – Т.22. – С.145. Він же. Ульяновій-Єлізаровій А.І. 16 січня 1896 р. Там само. – Т.55. – С.20.

⁴ Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації // Українська кооперація. – 1919. – №1. – С.6.

Лівобережної України як за місцем народження та проживання, так і за характером наукової, просвітницької та громадської і державної діяльності, були фундаторами української кооперації, а їх теоретична спадщина – неперевершене джерело наукових ідей і концепцій, стала великим національним надбанням нашої держави.

З викладеного в другій главі можна зробити загальний висновок про те, що формування, розвиток і особливості кооперативного руху як за змістом, так і за структурою своєї побудови, визначившись основними етапами, організаційними принципами і тенденціями в теорії і тактиці української кооперації, відбувалися у відповідності з закономірностями історичного процесу та залежності від соціально-економічних і політичних умов суспільного життя.

Утворення нових капіталістичних відносин, швидке зростання фабрично-заводської промисловості та її виробництва, інтегрованого у всеросійський ринок, розширення торгово-грошового обміну та зниження життєвого рівня населення прискорили усвідомлення ним безумовної переваги кооперативної форми господарювання. Історія кооперативного руху складається з окремих етапів його становлення, кожен з яких визначався характером розвитку продуктивних сил та соціально-економічними умовами.

Внутрішнє спілкове життя базувалося на організаційних принципах та загальних основах або науково обґрунтованих положеннях, що визначали форми та зміст кооперативної роботи. Характер діяльності, найбільш сталі категорії та положення закріплювались відповідними статутами товариств.

Історична особливість розвитку кооперації полягала в тому, що організатори-практики, розглядаючи її як новий вид господарювання, утворений для самозахисту економічних і культурних потреб, у зв'язку з стрімким ростом кооперативних товариств, своєю особистою невтомною усною і письмовою пропагандою кооперативної ідеї і практичною діяльністю, намагалися компенсувати відсутність теоретичних розробок та обґрунтувань нагальних проблем кооперативного будівництва.

Розділ 4. СТРУКТУРА КООПЕРАТИВНОЇ МЕРЕЖІ

4.1. Споживча кооперація – найпоширеніший вид кооперативних товариств

Кооперативні товариства – організаційно оформлені, самодіяльні добровільні колективні об'єднання, що утворювались для досягнення загальної мети в різних галузях економічної діяльності. Як показує дослідження, найбільш поширеними видами кооперативних об'єднань в регіоні були споживчі, кредитні, сільськогосподарські та кустарно-промислові, або робітничі товариства.

Види кооперативних об'єднань у свою чергу поділялись на відповідні форми: товариства, громади, спілки та союзи. Крім того, кооперативні об'єднання розрізнялись за сферами діяльності: торговельні, збутово-постачальні та кредитні, за територіальними ознаками – на міські та сільські, за соціально-класовим станом – на робітничі, селянські, кустарно-ремісничі та змішані.

Як організація, що виникла з розвитком капіталізму, кооперація була одним із засобів, за допомогою якого дрібні товаровиробники і споживачі залучались у систему ринкових капіталістичних відносин, та формою захисту їх інтересів від експлуатації і тиску з боку крупних підприємців та лихварів. На відміну від акціонерних компаній, кооперативні підприємства об'єднували не всіх, хто міг придбати пай, а лише тих, хто користувався їх послугами або брав участь в їх активній діяльності і забезпеченні фінансових потреб кооперації шляхом збору пайових внесків.

Найбільш поширеним видом кооперативних товариств, які об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку, була споживча кооперація. Виникнувши як одна з форм економічних протистоянь службовців, ремісників, робітників і селян лихварям та крупним підприємцям, споживча кооперація стала масовою добровільною організацією в сфері товарообігу в умовах капіталістичних відносин. Про розвиток споживчої кооперації в Лівобережній Україні свідчать дані таблиці XIX про ріст мережі в дожовтневий період (Додаток).

Аналіз росту споживчих товариств за часом їх відкриття з 1870 року по 1919 рік дає можливість зробити порівняння як у кількісному відношенні, так і в темпах зростання між окремими губерніями та в цілому в Лівобережній Україні. Так, на 1895 рік тут всього було 19 споживчих товариств, з яких 10 – в Харківській губернії, в той час як у Полтавській – 5, а в Чернігівській – 4. На підставі даних таблиці можна вважати, що активний ріст споживчих товариств розпочався з 1900 року, коли фактично за попередні п'ять років відбулося збільшення їх утричі.

Утворені в таблиці динамічні ряди дозволяють на основі репрезентативності та порівняння зробити висновок про те, що події соціально-економічного та політичного життя в цей період започаткували стрімке поширення горизонтальної мережі споживчої кооперації. Про це свідчать дані за 1903 р., в якому на перше місце вийшла Полтавська губернія, де за три роки число товариств збільшилося з 19 до 91, в той час, як у Чернігівській – з 29 до

53, а в Харківській – всього на три споживчі товариства. Переважне поширення споживчої кооперації в Полтавській губернії відбувалося за рахунок росту сільських товариств. Малоземелля, невдалі спроби переселення та повернення назад значної кількості сільського населення, про що йшла мова в першому параграфі дослідження (Додаток. Таблиця IV), спричинили саме в Полтавщині не тільки великі селянські заворушення, відомі далеко за межами Лівобережжя, а й активізацію кооперативного руху як засобу ймовірного забезпечення споживчих потреб кожного члена товариства.

Подібно до Полтавщини розвивалися кооперативні товариства серед сільського населення Чернігівської губернії, в той час як Харківщина, де споживча кооперація в основному поширювалася у робітничому середовищі, займала виняткове становище в загальній кооперативній мережі. Нову хвилю росту споживчих товариств викликали революційні події 1905-1907 років, коли закінчився порівняно мирний період капіталістичного розвитку і імперіалістична система вступила в епоху загострення суспільних відносин. Активізація суспільного життя розбудила пролетарські маси, широкі верстви селянства, демократичну інтелігенцію і покликала їх до пошуку нових форм господарювання.

На стані розвитку економіки у цей період особливо позначилися застій і депресія, що були не тільки наслідком і продовженням економічної кризи 1900-1903 років, а й таких політичних подій, як російсько-японська війна та революційні виступи в країні. Витрати на ведення війни значно погіршили матеріальне становище народних мас, на грань краху поставили фінанси, підприємці не наважувалися інвестувати виробництво. Як свідчать дослідження соціально-економічного життя цього періоду, іноземні банки відкликали з Росії короткострокові кредити, масові локауті приносили значно більше економічної шкоди, аніж страйки робітників, а витрати на каральні експедиції царизму набагато перевищували ті збитки, яких завдавало селянство своїми виступами проти латифундистського землеволодіння – гальма економічного розвитку країни¹.

Значне скорочення матеріального забезпечення населення та зниження його життєвого рівня в складних економічних умовах спричинило потяг до кооперації як організації, покликаної в значній мірі компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування пайовиків продовольчими та промисловими товарами. Це й проявилось в тому, що з 1906 року в губерніях продовжувався ріст споживчих товариств, причому спостерігалась його залежність від післяреволюційного промислового піднесення в умовах усталеного монополістичного російського капіталізму.

Так, в цілому по регіону кількість споживчих товариств з 1906 року, як видно в таблиці XIX, по 1910 рік збільшилася вдвічі, в тому числі: в Полтавській губернії – в 2,2 рази, в Харківській – в 1,7, Чернігівській – в 1,8. Промислове піднесення Росії в 1909-1913 роках, що здійснювалося при наявності високих урожаїв та росту хлібних цін на світових і внутрішніх ринках,

---

¹ Див.: Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. – М., – 1960. – С.508-510.

сприяло значному збільшенню експорту сільськогосподарських продуктів та підвищенню купівельної спроможності населення.

Розширення внутрішнього грошового ринку та джерел фінансування тривало фактично до початку першої світової війни. Саме тому в 1914 році, як показують підрахунки, число споживчих товариств по відношенню до 1906 року становило в цілому по Лівобережжю 310 відсотків (в Полтавській губернії – 300, Харківській 200, Чернігівській – понад 300).

Ріст споживчої кооперації особливо проявився в роки першої світової війни, про що свідчить число товариств, відкритих на 1 січня 1919 року. Якщо у 1914 році в регіоні нараховувалося 688 споживчих товариств, у Полтавській губернії – 388, Харківській 55, Чернігівській – 245, то у 1919 році їх було вже 6 000, з яких 2 700 припадало на Полтавську губернію, 1 500 – на Харківщину і 1 800 – на Чернігівщину.

Зрештою, така загальна картина стану справ. Далі конкретизуємо програму дослідження і розглянемо становище в споживчих товариствах на першому, початковому етапі розвитку кооперативного руху.

Із таблиці XIX видно, що в 1870 р. у зазначеному регіоні було всього 9 споживчих товариств: у Полтавській – одне, Харківській – п'ять (Ізюмське, Лебединське, Куп'янське, Харківське та "Сбережение" в м.Харкові), у Чернігівській – три (два в м.Чернігові і одне – в Борзні)¹. Якщо врахувати, що з 1866 по 1870 рр. в Україні було відкрито 17 споживчих товариств, то 9 із них діяло в Лівобережжі².

Перші споживчі товариства заслуговують на особливу увагу дослідників, бо саме вони започаткували історію кооперативного руху і ввійшли в перші статистичні звіти та анкетні опити. Ініціаторами відкриття першого в Лівобережній Україні Харківського товариства споживачів була група професорів університету – М.М.Бекетов, Л.В.Рейнгард, Г.М.Цехановський, І.П.Соколовський, Б.П.Лук'янов, а також ентузіасти кооперативної справи М.П.Баллін, В.С.Козлов, К.С.Д'якова, О.О.Бриліантов та П.С.Єфименко на чолі з відомим громадським діячем Є.С. Гордієнком³.

У 1866 р. вони розробили статут та подали його на затвердження, а в жовтні того ж року провели збори товариства, в яких взяло участь 26 осіб. У січні 1867 р. при товаристві була відкрита перша крамниця, яку очолив професор О.О.Горнич-Горницький.

Уже на кінець 1867 р. товариство об'єднувало 365 членів і мало на рахунку 7 408 крб пайових внесків.

Сила громадського впливу першого товариства була такою, що його історія заслуговує на особливу увагу дослідників. На протязі другого року існування до нього вступило ще 170 членів, а через рік – 297. Разом із збільшенням кількості членів товариства ріс і товарообіг. В.І.Марков, один з перших викладачів Харківських кооперативних курсів, писав, що за рік, який

---

¹ Баллін Н.П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. – С.14.

² Дешко Є. Кооперація на Україні. – С.9.

³ Марков В.И. Пионеры Южно-Русской кооперации. Н.П.Баллин и его сотрудники (очерк из истории кооперации на Украине). – Харьков, 1919. – С.8.

минув після утворення, було продано товарів на 35 405 крб членам товариства і на 16 тисяч крб іншим споживачам, що становило понад 31 відсоток. На початку четвертого року існування весь капітал у товаристві становив 38 252 крб, а чистий прибуток – 8 543 крб. Згідно звіту з 1 січня по 1 вересня 1869 р. по балансу товариства вже проходило 55 718 крб, а чистого прибутку значилося 4 733 крб. Загальна сума товарообігу становила 216 792 крб¹.

Відтак, у вересні 1869 р. на загальних зборах товариства обговорювались постанови про придбання власного нерухомого майна, про вступ до Північно-Англійського Товариства Оптових Закупок, у члени Швейцарського Союзу Споживчих Товариств. Сьогодні дослідників вражає різноманітність діяльності товариства, при якому були відкриті кооперативна їдальня, пекарня, швейна майстерня, завод фруктових вод, агентство по розповсюдженню швейних машин, велась торгівля одягом, кам'яним вугіллям та дровами. Товариству належала ініціатива об'єднання споживчих кооперативів, задуманого для цієї мети з'їзду кооперативів та створення кооперативного видавництва.

Варто зазначити, що більшість цих починань пов'язані з іменем М.П.Балліна, якого дослідники української кооперації називають "піонером" та "першим апостолом" споживчої кооперації². Залишивши кар'єру чиновника, М.Баллін став на тернистий шлях організатора кооперативної справи. Якщо погодитися з концепцією А.Меркулова, що "споживча кооперація зародилась у нашій країні під впливом літератури", то це найбільш може бути віднесене до М.Балліна, який всю суть кооперативної справи сприйняв саме шляхом вивчення кооперативної літератури. М.Баллін, володіючи англійською мовою, мав можливість не тільки ознайомитися з ідеологією англійських кооператорів, а й глибоко вивчити стан справ на місцях під час своєї поїздки до Англії влітку 1869 року.

На формування світогляду М.Балліна мали вплив утопічний соціалізм і кооперативний рух Західної Європи в їх первісному вигляді, в особі Оуена і Фур'є, англійської школи християнських соціалістів на чолі з Холіоком, Юзом та Нілом – з одного боку і інтерпретації цих ідей в російській літературі О.І.Герценом, М.Г.Чернишевським, М.О.Добролюбовим, як представниками російського соціалізму 60-х років минулого століття – з другого.

М.Баллін розглядав кооперацію як соціально-реформаційний рух, в основі якого – колективна праця, об'єднання всіх людей на ґрунті економічної і духовної взаємодопомоги, інтеграції, незалежно від класових ознак та національності, при активній господарській та культурній діяльності.

Під впливом захоплення ідеями Фур'є про заснування фаланстерів, думок-снів Віри Павлівни з роману М.Г.Чернишевського "Що робити ?" М.Баллін всіляко підтримував К.С.Дякову в створенні при Харківському споживчому товаристві швейної майстерні з ученицями, де на замовлення населення шили одяг. К.С.Дякова була високоосвіченою жінкою, подвижницею, добре володіла англійською мовою і переклала на російську відому серед кооператорів працю

¹ Марков В.И. Пионеры Южно-Русской кооперации. – С.9.

² Тотомианц В. Теория, история и практика потребительской кооперации в России. – М., 1910. – С.79. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – Иркутск, 1919. – С.12.

Вільяма Пера "Кооперативне землеробство", але в швейній справі розумілася мало. На жаль, заробітки від продажу виготовленого одягу були незначними і майстерня, яку в товаристві називали артіллю, через деякий час розпалася.

На четвертому році існування розпочався занепад і самого товариства. Незгода полягала в розбіжності розуміння членами правління основних принципів кооперативного будівництва. Професор О.О.Бриліантов – член правління товариства з перших днів його створення, відстоював рочдельські принципи побудови кооперації. В той же час значна частина правлінців на чолі з І.А.Пшенецьким розглядала кооперацію як удосконалене комерційне підприємство. Отож, як не намагалось правління зберегти товариство надалі, з цього нічого не вийшло.

За підсумками роботи 1869 року прибуток одержали значно нижчий від попередніх років, а оскільки згідно з рішенням зборів його потрібно було ділити не тільки між членами кооперативу, а й усіма іншими покупцями, значна частина членів кооперативу залишилася незадоволеною. Незадоволених підтримала редакція газети "Харьковские губернские ведомости". Група "інсургентів", яка становила близько 200 осіб, залишивши товариство, взяла з собою капітал в 6 000 крб, що негативно позначилось на фінансовому становищі товариства, торгівля перестала розвиватись, розпочався занепад¹.

Як показує дослідження, причинами розпаду було те, що члени товариства шукали в ньому особисту вигоду – товари і продукти продавали дешевше, ніж на ринку, чекали дивідендів і можливостей збільшити свої кошти, що в товаристві, поряд з людьми, відданими кооперативній справі, її ідейними прихильниками, були ті, хто до кооперації ніякого відношення не мав. До таких належали купці, лихварі, дрібне міщанство, які мріяли лише про дивіденди та прибутки на паї. Занепад Харківського споживчого товариства яскраво свідчив про те, що відбувається з кооперативним об'єднанням, коли порушуються основні організаційні (рочдельські) принципи його будівництва.

На Полтавщині перше споживче товариство розпочало свою роботу в 1868 році при допомозі харків'янина І.Лобка, обізнаного з роботою Харківського споживчого товариства, а на Чернігівщині всі три товариства (два в Чернігові, одне в Борзні) відкрилися в 1869 році і теж не без впливу організаторів – харків'ян².

Далі з таблиці XIX (Додаток) видно, що до 1895 року або за наступні 25 років у Полтавській губернії з'явилося всього чотири споживчі товариства, на Чернігівщині – одне і лише в Харківській губернії кількість товариств збільшилась вдвічі. Таке становище з розвитком кооперативного руху свідчить, що то були роки глибокої кризи кооперації, розчарування в ній у першу чергу представників інтелігенції та чиновників, як громадській організації, спроможній задовольнити потреби міського населення. Нове зростання споживчих кооперативних товариств розпочинається з 1895 року.

---

¹ Марков В.И. Пионеры Южно-Русской кооперации. – С.14.

² Списки всех потребительных обществ России как действующих, так и закрывшихся на 1 января 1912 года. – С.106, 131, 136. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – С.7.

Як писав відомий дослідник кооперативної справи В.Сапѳолкін, споживчі товариства на селі із значним пайовим та запасним капіталом і відповідним товарообігом та прибутками почали з'являтися лише з 1895 року. Так, в 1897 році в Полтавській губернії одним з перших було засноване Березівське сільське споживче товариство з пайовим капіталом 2 250 крб, запасним – 170 крб. Товарообіг цього товариства свідчив: якщо в 1900 році товарів було куплено на 13 520 крб, а продано на 14 141 крб, що дало прибутку на 52 крб, то в 1902 році товарів було вже куплено на 10 300 крб, продано – на 12 890 крб, що дало прибуток 441 крб. У 1898 році в с.Болотниця було засноване споживче товариство, пайовий капітал якого становив 1 243 крб, запасний – 107 крб, а прибуток з 1900 року по 1902 рік з 94 крб збільшився до 163 крб¹.

У 1898 році в Харківській губернії було створено Волчанське споживче товариство, з пайовим капіталом 5 196 крб і запасним капіталом 578 крб. У 1900 році товариством куплено товарів на суму 36 612 крб, а продано на 44 141 крб, або прибуток від реалізації проданого становив 1 370 крб. У наступному році товариство купило товарів на 43 540 крб, а продало на 45 493 крб, отримавши 1 866 крб прибутку².

На Чернігівщині одним із перших сільських було Новгород-Сіверське споживче товариство, створене в 1894 році, з числом членів 82, пайовим капіталом 770 крб, запасним капіталом – 440 крб, рухомим майном 227 крб та товарами на суму – 7 086 крб. Щорічно товариством продавалось товарів більш як на 60 тисяч карбованців, а прибуток досягав 1 508 крб.³

У 1899 році був затверджений статут споживчого товариства села Крапивне Коропського повіту. Пайовий капітал його становив 2 464 крб, запасний – 787 крб. Товарообіг був таким: щорічно товарів купувалось в середньому на 14 тисяч карбованців, чистий прибуток становив 1 428 крб. Крім того, товариство надіяло своїх членів земельними кредитами, постачало сільськогосподарськими і швейними машинами, музичними інструментами та мисливським спорядженням⁴.

З наведених прикладів видно, що з другої половини 90-х років кооперативний рух Лівобережної України не тільки проникає в сільську місцевість, а й зміцнюється організаційно: зростає число членів, збільшуються пайовий та запасний капітали, прибуток на нерухоме і рухоме майно. На 1900 рік в Полтавщині кількість товариств збільшилась у 19 разів, на Чернігівщині – в 9, Харківщині – в 4 рази. Та основним періодом, з якого розпочався бурхливий ріст кооперації, став революційний (1905-1907 рр.), коли відбувся перехід від застою в соціальному і господарському кооперативному житті до того часу, коли прокинулась його, приспана царизмом, громадська самодіяльність.

Після революційних подій 1905 року розпочалось масове кооперативне будівництво на селі. Сільське населення стало шукати вихід із свого скрутного

---

¹ Сапѳолкін В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. – С.216.

² Там само. – С.297.

³ Рейтлингер Н.А. Обзор положения деятельности Потребительских обществ в России. – С.140.

⁴ Там само. – С.157.

становища в організації кооперативної мережі та кооперативній самодіяльності. Виняткове місце посідала Полтавська губернія, яка на 1912 р., починаючи з 1906-го, щорічно зростала в середньому на 38 споживчих товариств, Харківська – на 8, Чернігівська – на 18. На Полтавщину припадає і найбільше товариств, які припинили своє існування станом на 1 січня 1912 року 50, в той час, як у Харківській губернії таких було 20, на Чернігівщині – 30. На 1 січня 1912 року на Полтавщині існувало 304 сільські товариства і 21 міське¹.

На Харківщині до 1905 року сільські товариства відкривалися дуже повільно. Перше було створене в селі Линцях Харківського повіту в 1881 році, два наступних – тільки в 1900 р., а четверте в 1904 р. Далі ріст сільської споживчої кооперації був таким: в 1906 році – одне, в 1908 – вісім, 1910 – одинадцять, у 1911 двадцять товариств². Харківське товариство сільського господарства, з метою поширення споживчих товариств у губернії, утворило комітет допомоги сільській кооперації. Діяльність комітету зводилася здебільшого до письмових порад по утворенню товариств і роз'ясненню принципів та загальних основ їх роботи.

Як видно з таблиці XIX, на 1 січня 1912 року в Лівобережній Україні існувало 505 споживчих товариств, із них у Полтавській губернії – 340, Харківській – 77, Чернігівській – 188. З початком першої світової війни розвиток споживчих товариств дещо уповільнився, та невдовзі, під впливом розладнаного товарного і грошового ринку, підвищення цін, кооперативи почали швидко зростати. Війна змінювала суспільно-політичне і господарське життя країни. За відсутністю власних коштів, як підкреслював А.В.Меркулов, споживчі товариства були позбавлені можливості робити грошові позики, а виробники та торгівля припинили відпуск товарів у кредит³. Здавалося б, значній кількості товариств загрожували загибель і крах, але катастрофа, що насувалася, викликала оздоровлення кооперації. Мізерні кошти не дозволяли проводити фінансові операції. Постало питання про власні капітали, котрі можна було б набути або шляхом додаткових пайових внесків, або позики кооперативних коштів у своїх членів товариства. Основні і оборотні кошти товариств швидко зростали за рахунок переведення прибутків у власний капітал, зарахування дивідендів у додаткові пайові внески та вимоги від нових членів внесення паю повністю.

Зазначимо, що ситуація воєнного часу унеможливила торгівлю в кредит, і кооперація, позбувшись цієї загальної недуги, перейшла до торгівлі готівкою⁴. В руках населення нагромаджувалась значна сума коштів, чому сприяла

---

¹ Сапелкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. – С.313.

² Списки всех потребительных обществ России как действующих, так и закрывшихся на 1 января 1912 года. – С.129.

³ Див.: Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – С.85.

⁴ Див.: Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – С.85.

Див.: Степанов И. Новая кооперация // Союз потребителей. 1919. – №12. – С.15.

дорожнеча на продукти харчування і високі грошові пайки сім'ям призваних до армії, а також заборона торгівлі горілчаними виробами. Маючи на руках значну суму грошей, споживач почав купувати товари, що були раніше йому недоступні, та й в значно більшій кількості.

Мануфактура витіснила з прилавків магазинів горілчані вироби і вже в перший рік війни споживча кооперація знайшла щедre джерело надходження коштів із кредитних товариств. Продовольча скрута притягувала до кооперації все більше населення. Уряд та органи місцевого самоврядування переключили на неї розподіл серед населення нормованих і ненормованих продуктів харчування, чим ще більше сприяли зростанню товариств. Як підкреслював І.Степанов, поява цукрових, газових, мануфактурних кооперативів привела до того, що товариства почали втрачати свою кооперативну суть, виконуючи функції чисто розподільчого характеру¹.

Уже впродовж другого року війни, яка відірвала від кооперації значну силу робочих рук, коли не вистачало організаторів кооперативної справи, занедбались курси та рахівництво на місцях, споживачу довелося зіткнутися не тільки з дорожнечею, а й знетоваренням, причому останнє нерідко поєднувалося з очевидною наявністю їх великих запасів, прихованих купцями, підприємцями та банкірами. Сплачуючи заздалегідь значні суми грошей, кооперативи, тим не менш, по декілька місяців не могли отримати закуплених товарів, а його виробники залюбки порушували укладені угоди, повертаючи кооперативам гроші, якими тривалий час користувалися у своїх цілях, і продавали товари знову за новими, підвищеними цінами.

Розлад транспорту та хабарництво на залізницях, на думку А.В.Меркулова, створили умови для такого явища як "підштовхувачі", котрі забезпечували пересування вантажів, навіть, якщо на них були "наряди" урядових установ². Саме у цей час з'явилося "зворотнє хабарництво", коли продавці товарів платили залізничникам за те, щоб завантажені вагони стояли на місці, а виробники оголошували про недійсність раніше укладених угод. Такі умови сприяли будівництву власного кооперативного виробництва, а наявність грошової маси дозволяла користуватися пільговими кредитами.

Одним з перших виробництв споживчої кооперації в Лівобережній Україні був Харківський миловарний завод³. На Полтавщині серед кооперативних виробництв з початку війни важливе місце займала організація сушарень. Місцеві кооператори енергійно взялися за сушіння фруктів і овочів для постачання армії. Безпосередньо в товариствах було побудовано 13 сушарень, на яких у 1914 році висушено понад 12 тонн овочів на суму 56 тисяч крб, а в 1916 році – 227 тонн на суму 1 мільйон 65 тисяч крб. Весь збут продукції здійснювався союзом споживчих товариств⁴.

---

¹ Див.: Степанов І. Новая кооперация // Союз потребителей. 1919. – №12. – С.15.

² Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – С.88.

³ Червоний кооператор. – 1918. – №7. – С.13.

⁴ Українська кооперація. – 1918. – №2. – С.75.

Споживчі товариства під час війни займалися організацією кооперативних аптек та наданням допомоги сім'ям, чоловіки яких були мобілізовані на фронт. Сновське кооперативне товариство на свої кошти відкрило аптеку для забезпечення ліками населення, причому члени кооперативу одержували ліки за зниженими цінами¹. Кооперативи Городнянського повіту відраховували з своїх прибутків на допомогу сім'ям членів товариств, мобілізованих на фронт, понад 1 мільйон 200 тисяч карбованців, солдатським комітетам і лазаретам – 741 крб, на допомогу жертвам війни – 256 крб, пошили одягу для армії на суму 678 крб, а для утворення фонду допомоги сім'ям запасників правління кооперативів постановили не нараховувати відсотків на відстрочені позики².

Широкого розмаху набули споживчі кооперативні товариства по посередництву. Одним з перших в регіоні у червні 1915 р. було організоване Ніжинське товариство кооперативів. До його складу ввійшли 32 сільських кооперативи (споживчі, кредитні, сільськогосподарські). Пайовий капітал їх становив 1 835 крб. Позика була взята у Ніжинській касі дрібного кредиту в розмірі 750 крб, у Володьково-Дивицькому кредитному товаристві – 13 684 крб, у Вересоцькому кредитному товаристві – 2.000 крб. Товариство кооперативів установило двократну відповідальність паєм, що дорівнювала 50 крб для кожного кооперативу, при 5 крб вступних внесків. Окрім закупівлі для кооперативів продуктів споживання, товариство постановило організувати збут продуктів сільського господарства і кустарних промислів.

Посередницька робота товариства розпочалася з організації збуту цибулі. Спочатку було закуплено 20 тисяч пудів, з них 10 тисяч пудів – для потреб департаменту землеробств і 10 тисяч пудів – для армії, при пересічній ціні по 70 коп. за пуд. Закупівлю на місцях безпосередньо займалися Круто-Кагарлицьке, Переяслівське, Припутнянське споживчі товариства, в районах діяльності яких вирощували цю культуру. Товариство займалося закупівлю та збутом вівса для потреб армії. Закупівлю на власні кошти і без авансування вели Талалаївське, Переяславське, Данинське, Володьково-Дивицьке, Макиївське, Дорогинське, Рівчак-Степанівське та Сальнівське сільськогосподарські товариства³.

Разом з тим товариством кооперативів по посередництву було організовано закупівлю та збут вики, насіння якої займало провідне місце серед інших культур повіту. Вика продавалась у Московську губернію, вся робота проводилася виключно через місцеві кооперативні товариства. Таким же чином здійснювався збут столових буряків, жита і гречки. Для потреб армії товариство шило мішки. Правління товариства запропонувало вести не тільки закупівлю полотна і пошиття мішків, а й організацію в повіті прядіння і тkania полотна відповідних розмірів та якості⁴.

Далі необхідно відмітити, що війна з перших днів руйнувала міста і села, змушуючи сотні тисяч сімейств залишати свої господарства, будинки, підприємства і заробітки, перетворювала їх у таку соціальну категорію суспільства як біженці. Через рік після початку війни, 3 серпня 1915 року,

¹ Черниговская земская неделя. – 1915. – №27. – С.7.

² Там само. – №33. – С.9-10.

³ Черниговская земская неделя. – 1915. – №44. – С.9.

⁴ Там само.

центральні кооперативні установи звернулися до правлінь кооперативних товариств із листами про надання допомоги біженцям, котрі терпіли нужду, потребували притулку, а немало з них мали нагальну потребу в роботі. Їм і покликано було надати допомогу кооперативні товариства. "Як би багато не було цих нещасних біженців, – зазначалося в одному з листів, – нас, спокійно проживаючих у своїх будинках, при своїй справі, набагато більше і нам неважко їм усім надати притулок і прогудувати"¹.

У листі підкреслювалося, що біженці – це люди, які проживали в прифронтовій місцевості, що в багатьох із них власні господарства велись краще і культура їх ведення була значно вищою, що у них можна багато чому повчитися як по господарству, так і в набутті різних спеціальностей та ремесел. З метою надання допомоги, кожному з'їздові, загальним зборам членів і правлінням кооперативів пропонувалось визначитися, скільки біженців одиноких, сімейних, сільських та міських можна розмістити в районі даного кооперативу, в тому числі, скільки з них можна розмістити безплатно, а скільки – з доплатою і якою саме. Від кооперативів вимагалось сповістити, скільки біженців змогли б отримати роботу і яку, в тому числі ремісники, фабрично-заводські робітники та представники інших спеціальностей².

У відповідь на лист-звернення кооперативні товариства інформували, що для біженців було організовано пересувні крамниці з товарами широкого вжитку, продуктові пункти та пункти закупівлі вівса, сіна та іншого продовольства³. В кінці 1919 р. кооперативні установи обговорювали питання про демобілізацію і приймали відповідні рішення. В одній з таких постанов зазначалося, що при демобілізації військових сил Західного і Південно-Західного фронтів через губернію повинні пройти значні контингенти солдат. "Якщо на шляху їх проходження по губернії не будуть задовільним чином організовані ночівля, пункти харчування та солдатські крамниці зі всіма необхідними дорожньому солдату предметами, то населенню загрожують погроми, пограбування і повне розорення з боку голодних і розлючених солдат, особливо з боку найбільш недисциплінованих частин, яких зараз немало, як це показують печальні події Бесарабської, Подольської, Волинської, Ліфляндської, Естляндської і інших губерній"⁴.

Постановою визнавалось за необхідне, щоб кооперативні товариства в особі своїх представників ввійшли до складу демобілізаційних комітетів для повної обізнаності з постановкою цієї справи для вчасної організації кооперативів на постачання продуктів харчування та інших необхідних речей.

Таким чином, війна сприяла підвищенню авторитету кооперативних товариств, робила їх важливими і корисними широкому загалу. З'ясувалося, що уряд, при всіх своїх можливостях, був цілком неспроможний у боротьбі з продовольчою розрухою, вирішенням проблеми біженців та організації порядку

---

¹ Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф.1111, оп.1, од.збер.9, арк.4.

² Там само.

³ Черниговская земская неделя. – 1915. – №44. – С.10.

⁴ Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда. 4-7.XII.1917 г. – Чернигов, 1918. – С.9.

і дисципліни при демобілізації солдат з фронту. Природно, що в таких умовах кооперація, яка взяла на себе вирішення цих важливих проблем, набула авторитету серед сільського і міського населення, стала справою модною і популярною. Тепер до кооперації почали звертатися широкі верстви міського населення, які ніякого поняття про кооперативи раніше не мали і не хотіли мати. Навіть цензове міське самоуправління, яке зневажливо ставилося до кооперації, почало сприяти її роботі. У бюрократичних керівних колах теж відбулись помітні зміни стосовно кооперативних товариств, виявилось, що кооперативні діячі були найбільш підготовленими організаторами і практиками у вирішенні складних проблем соціально-економічного життя. До їх думки почали прислуховуватися, включати до роботи в продовольчі органи та наради, що проводилися з метою поліпшення економічного становища.

Якщо ж розглядати в цілому проблему про значення кооперації в роки війни, то слід підкреслити, що вона, маючи достатні запаси товарів широкого вжитку в перший період, суттєво впливала на галопуючий ріст цін. На наступному етапі, доки ще на ринку можна було купувати товари, споживчі кооперативні товариства вели боротьбу з грабіжницькою політикою лихварів. Навіть, незважаючи на те, що в роки війни і особливо в її другій половині, коли товари на ринках стали практично недоступні, кооперативні товариства поповнювалися новими членами, які прагнули отримати тут товари за помірними на той час цінами. Беручи посильну участь у вирішенні продовольчої проблеми, кооперація прийшла до виконання функцій розподільчого апарату, через який здійснювалося нормоване забезпечення населення продуктами харчування та необхідними побутовими товарами.

Як видно з таблиці 2, за останні два роки першої світової війни (1917-1918) проходило інтенсивне кооперативне будівництво. У Полтавській губернії кількість споживчих товариств збільшилась із 673 до 2 700, Харківській – із 350 до 1 500, Чернігівській - із 450 до 1 800, а в цілому в Лівобережній Україні в чотири рази.

Однак, абсолютні числа, навіть коли вони досить переконливі, не дають відповіді на питання про густоту кооперативної мережі та ступінь кооперативної організованості населення. Повну таку уяву можна одержати з відносних чисел, у яких розкривається співвідношення кількості кооперативів до території, на якій вони розміщені, та до населення, яке проживало на цій території.

ТАБЛИЦЯ 3

Ступінь кооперативної організованості населення*

Губернії	Площа (кв.верст)	Населення (тис. душ)	Кількість кооперативів	
			1917 р.	1918 р.
Полтавська	30.438	2.255	673	2.700
Харківська	37.039	2.467	350	1.500

* Таблиця складена на підставі: Ст. Жилкин. Украина в цифрах. 1913-1920 гг. – Харьков, 1922. – С.7,8. Украинская кооперация. – 1919. – №3-4. – С.57.

Чернігівська	32.841	1.861	450	1.800
Разом	100.318	6.583	1.473	6.00

Аналіз свідчить, що територія Лівобережної України на кінець першої світової війни становила 100 318 кв. верст і один кооператив припадав пересічно на 18 квадратних верст. Реально ж густота кооперативної мережі або місцевість, що обслуговувалась кооперативами, була досить нерівномірна і між повітами в губерніях, і між окремими губерніями. Так, у Полтавській губернії одне споживче товариство припадало на 11 квадратних верст, у Чернігівській на 18, а в Харківській – на 24. Густота кооперативів серед населення в межах тієї ж території проявлялась у такому співвідношенні, що на один кооператив в цілому в Лівобережній Україні припадало 1 097 душ населення, в тому числі: в Полтавській губернії 835, Харківській – 1 644, Чернігівській – 1 034 душі. Як бачимо, щільність кооперативів в губерніях значно змінювалась, відхиляючись від пересічної, з врахуванням площі та населення.

Разом з тим фінансова та торговельна спроможність кожного кооперативу, як відомо, залежали від кількості його членів, пайового капіталу та стану організаційної роботи. Важливе значення для дослідження поставленої проблеми має аналіз числа спільчанців споживчих товариств, який можна зробити з таблиці 5 03.

ТАБЛИЦЯ 4

Пересічне число членів на одне споживче товариство¹

Губернії	На 1 січня		
	1912 р.	1917 р.	1918 р.
Полтавська	98	201	270
Харківська	156	354	411
Чернігівська	116	231	331
Пересічно	123	262	337

У такому контексті вивчення наведених даних дозволяє зіставити число членів товариства на 1 січня 1912 р., коли споживча кооперація досягла найвищого розвитку за весь попередній період, з кінцевими показниками часів першої світової війни та простежити процес їх довоєнного росту. Якщо в Полтавській губернії з 1912 по 1917 рік пересічне число членів в товаристві виросло вдвічі, а за 1917 – в 1,3 рази, то в Харківській губернії – складало відповідно 2,3 і 1,1 рази, а в Чернігівській – вдвічі і 1,3 рази. В цілому в Лівобережній Україні пересічне число членів у споживчому товаристві зросло з 1912 по 1917 рік у два рази і за 1917 рік – в 1,6 рази. З таблиці видно, що за один рік воєнного періоду в споживчі товариства вступило майже стільки членів, скільки за п'ять попередніх років. Ріст, якого досі не бачила кооперація, був результатом розладу економіки, відсутності на ринку необхідних предметів споживання, дорожнечі, розвалу транспортних структур. Все, чого не мало населення в своєму повсякденному житті, воно намагалось і сподівалось у певній мірі компенсувати завдяки вступу до кооперації.

¹ Див. джерела до таблиці 3.

Такою була горизонтальна структура споживчої кооперації в Лівобережній Україні. Стосовно вертикальної її побудови варто зупинитися на об'єднанні товариств у союзи та утворенні фінансових осередків регіону, тобто процесах, які практично розпочалися після Лютневої революції 1917 р. і прийняття Тимчасовим урядом закону про кооперацію.

Ті окремі союзи і банки, що були утворені до цього часу Московський (1898 р.), Київський (1913 р.), Московський народний банк (1912 р.), являли собою виняткові островки в кооперативному будівництві, з великими труднощами утворені кооператорами-ентузіастами у боротьбі з існуючими заборонами з боку царського уряду.

Характерна в цьому відношенні історія відкриття Споживчого товариства півдня Росії (ПОЮР). З ідеєю про утворення цього союзу в 1901 р. виступило Золотоніське споживче товариство Полтавської губернії. Надзвичайні труднощі з затвердженням статуту штовхали товариства на шлях об'єднання по нотаріальному договору. Лише на такій основі, з ініціативи комітету сприяння сільській кооперації при Харківському товаристві сільського господарства, виник ПОЮР у травні 1912 р.¹

Про складнощі з заснуванням союзів у зв'язку з відсутністю закону про кооперацію, свідчить також історія відкриття одного з перших в регіоні Полтавського союзу споживчих товариств, котрий вимушений був розпочати свою діяльність як "товариство оптових закупок" і лише завдяки тому, що міністром внутрішніх справ став полтавський землець князь Щербатов, статут було затверджено².

Основним фінансовим осередком у міжкооперативних відносинах був Московський народний банк, а з 1914 року його Харківський відділ³.

Підсумовуючи, таким чином, результати розглянутого, зазначимо, що складні економічні умови життя трудящих мас спричинили потяг до споживчої кооперації, як організації, покликаної компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування пайовиків продовольчими та промисловими товарами.

Кооперативні товариства стали визнаною громадською економічною самодіяльною організацією. Таке становище давало їм відносно сприятливі можливості для формування і розвитку, але не позбавляли від перешкод у роботі з боку органів державного самоврядування. За таких обставин їм нагально необхідні були об'єднання в союзи, кооперативні фінансові осередки та власне виробництво.

4.2. Кредитна кооперативна мережа

В Лівобережній Україні кредитна кооперація з'явилася невдовзі після заснування перших споживчих товариських крамниць. Найстарішим кредитним кооперативом дослідники вважають перше Гадяцьке ощадно-позикове товариство на Полтавщині, статут якого затверджено в квітні 1869 року

---

¹ Меркулов А.В. Вказана праця. – С.71.

² ЦДІА України. – Ф.1111. – Оп.1. – Од.збер.43. – Арк.24.

³ Там само. – Ф.2019. – Оп.1. – Од.збер.282. – Арк.2.

Міністерством фінансів¹. Товариство виникло на базі міщанської громади, яка здавала в оренду сіножаті і, зібравши капітал у 1 492 крб, заснувала громадський банк. В організації товариства, як пише П.Пожарський, активну участь брали міщани Бойко, Макаюда, Шевченко та міський голова Хохловський. Товариство розміщувалось у Гадяцькій міській управі з вивіскою: "Гадяцьке Перше Ощадно-Позикове Товариство, засноване міщанами м.Гадяча в 1869 році". В статуті товариства зазначалося, що члени його – міщани мали більше право на позику, ніж інші члени товариства. Розмір позики теж не перевищував 100 крб і надавався строком до 6 місяців. Позика була можливою лише за порукою інших членів товариства, кожен з яких міг поручитися всього на 10 крб. У перший рік існування товариства до нього вступило 28 членів, серед яких було 27 міщан і один купець, а середній розмір позики становив 27 крб.² Пайовий внесок у товаристві, як зазначав П.Мохор, становив 100 крб.³ На жаль, докладніших відомостей про товариство не збереглося і історія одного з найстаріших кредитних кооперативів залишається майже цілком невідомою.

У жовтні 1871 року було затверджено статут Сокиринського ощадно-позикового товариства, заснованого, як уже згадувалося, з ініціативи місцевого поміщика і державного діяча Григорія Галагана, котрий належав до ліберальної течії земського дворянства і вбачав у кооперації один із засобів зміцнення капіталістичного ладу через поліпшення добробуту селянства.

Історія Сокиринського ощадно-позикового товариства чекає на дослідників. Активна державна та громадська діяльність Г.Галагана, в якій важливе місце посідала кооперативна справа, залишила по собі багатий архівний матеріал, що ретельно зберігається у фондах ЦДІА України та ЦНБ ім.Вернадського АН України.

Народився Григорій Галаган у 1819 році в с.Сокиринцях Прилуцького повіту і належав до заможного поміщицького роду. Після закінчення в 1840 році юридичного факультету Петербурзького університету Григорій Галаган перебував на державній службі. На формування світогляду його мали вплив Ю.Ф.Самарін та І.С.Аксаков, російські слав'янофіли, та сімейні традиції. Ще з молодих років, досліджуючи український фольклор, Григорій Галаган став одним із прихильників розвитку сільського кредиту в Україні.

Здобувши дозвіл на відкриття, він особисто, як уже зазначалось, брав участь у підготовці статуту, а в січні 1872 року відкрив товариство. В архівних матеріалах збереглася книга протоколів засідань, в якій вміщені інструкції для правління, підписи Григорія Галагана як голови ради товариства та головуючого на зборах членів товариства, "почесного попечителя". Рада товариства підтримувала зв'язки з правлінням у письмовій формі: це були інструкції, звіти та доповіді з конкретизацією практичних завдань. Рада зверталася до Міністерства фінансів та Санкт-Петербурзького відділення комітету сільських позиково-ощадних і промислових товариств з листами про надання допомоги. Після затвердження першого річного звіту товариство перерахувало з своїх прибутків

---

¹ Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – С.26.

² Там само. – С.28.

³ Мохор Павло. Вказана праця. – С.26.

50 крб у фонд імені відомого російського кооператора князя В.Васильчикова, якого Григорій Галаган вважав своїм навчителем¹.

Станом на 14 травня 1872 року баланс товариства, до складу якого входило 16 осіб, становив 4 080 крб в тому числі оборотний капітал – 3 614 крб, запасний – 55 крб, вклади – 260 крб, а процент на позики – 150 крб². Про успішний розвиток товариства впродовж наступних років свідчить той факт, що в 1899 році його сфера впливу поширювалась на 22 населених пункти з майже 34 тисячним населенням. На той час до складу товариства входило вже 960 членів, причому тільки в зазначений рік до нього вступило 46 осіб, пайовий капітал становив понад 46 тисяч карбованців, а з прибутку 1898 року припадало 10 копійок на кожен карбованець рахунку.

В контексті визначеної проблеми, з'ясуємо характер господарської діяльності товариств. Спочатку про грошові вклади. Вони становили понад 48 тисяч карбованців, в тому числі від чотирьох членів товариства – 645 крб, від 116 сторонніх осіб – 7 524 крб, від установ – 1 875 крб. З усієї кількості вкладів було внесено без визначення терміну 5 440 крб на строк до 12 місяців включно – 41 914 крб, понад 12 місяців – 720 крб. По вкладах сплачували 3 відсотки на 5 440 крб і 5 відсотків – на 42 634 крб.

Далі про позики. Позики товариства склали 23 373 крб, в тому числі від державного банку 1 050 крб, від різних осіб 22 823 крб із всієї кількості позики взято на строки до 6 місяців – 100 крб, до 9 місяців – 1 050 крб, до 12 місяців включно – 22 723 крб і понад 10 років – 1 050 крб. Розрахунки з позики становили 5 відсотків з 1 050 крб і 4 відсотки – з 22 323 крб³. Важливе значення в господарській діяльності товариства мав запасний капітал, який на 1 липня 1899 року складав 20 445 крб, в тому числі 1 645 крб готівкою і 18 800 крб у процентних паперах. Протягом 1899 року видавалась позика 960 членам товариства в сумі 162 989 крб, при 9 відсотках комісійних, в тому числі до 3 місяців – 24 414 крб до 6 місяців – 41 415 крб, до 9 місяців – 64 511 крб, прострочених позик на суму – 3 222 крб⁴.

Що стосується заходів про своєчасній виплаті позики, то в товаристві широко застосовувалось стягнення. На 1 січня 1898 року прострочених позик мали 38 членів на суму 3 688 крб, і всі вони були подані на стягнення. Впродовж 1899 року знову прострочили виплату позик 144 пайовики на суму 22 194 крб. Всього ж простроченої позики мали 215 членів на 25 880 крб, з суми якої виплачено без стягнення 12 489 крб. У тому ж році подано стягнення на 45 чоловік з сумою 13 400 крб, в тому числі членами товариства – на 9 428 крб. Мали місце і жорсткіші заходи щодо своєчасної виплати позики. У 1899 році було стягнення майном з трьох членів товариства на суму 200 крб, з пайових внесків одинадцяти членів товариства – на суму 550 крб. На перше півріччя поточного року мали простроченої позики 40 членів товариства на суму 3 222 крб, всіх їх було подано на стягнення боргів⁵.

¹ Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – С.30.

² ЦДІА України. – Ф.1475. – Оп.1. – Од.збер.1688. – Арк.3.

³ ЦДІА України. – Ф.1475. – Од.збер.1679. – Арк.1.

⁴ Там само. – Арк.2.

⁵ Там само.

Про розміри та характер діяльності товариства свідчать також витрати на утримання управлінського апарату. На протязі року на заробітну плату правління було витрачено 408 крб, на утримання ради товариства – 218 крб, на платню інших службовців – 61 крб, за використання приміщення – 21 крб, на канцелярські приладдя та розрахункові книги – 59 крб, поштові витрати – 14 крб, на придбання вексельного паперу – 1 крб 30 коп., всі витрати на управління склали 1 649 крб¹.

У 1899 році з рахунків прибутку переведено в запасний капітал 624 крб, а в пайові внески з чистого прибутку – 17 крб. Усіх оборотних коштів було перераховано на суму 641 крб. Упродовж року в прибутковій головній книзі товариства була зазначена сума в 128 844 крб, у витратній книзі – 46 628 крб².

Аналіз статистичних матеріалів засвідчує: за 27 років свого існування Сокиринське ошадно-позикове товариство настільки зросло за кількістю членів та обсягом фінансово-господарської діяльності, що, перетворившись у крупний осередок підтримки селянських господарств, активно сприяло розвитку капіталістичних відносин на селі, що підтверджує його позикова діяльність. У тому ж 1899 році 960 членам товариства було видано 1 500 позик на суму 162 989 крб при 9 відсотках комісійних. Якщо до трьох місяців строку позики становили понад 25 тисяч карбованців, то до шести місяців – вдвічі, а до дев'яти місяців – втричі більше³. З цього можна зробити висновок: члени товариства намагалися брати позики з таким розрахунком, щоб їх можна було повернути принаймні через півроку. Це дозволяло селянам (їх в даному випадку було 70 відсотків від загальної кількості, хто користувався позиками) розраховуватися з касою товариства з нового урожаю⁴.

Зіставлення розмірів позики та строків її повернення свідчить, що в умовах розвитку капіталізму постійно відбувався процес соціального розшарування селянства, коли одні збагачувались, а інші бідніли. На початку ХХ століття в зоні дії Сокиринського ошадно-позикового товариства заможні селяни складали близько чверті сільського населення, вони зосередили в своїх руках майже 40 відсотків усіх селянських земель і понад 50 відсотків робочої і продуктивної худоби⁵.

В історії споживчої і кредитної кооперації склалось так, що обидві починалися в Лівобережній Україні: споживча – в Харкові, а кредитна на Полтавщині. В Чернігівській губернії кредитна кооперація розпочиналась Волинським і Лавським позиково-ошадними товариствами Сосницького повіту, відкритими в 1873 році. Потім з'явилися позиково-ошадні товариства: в 1874 році – у Галиці Ніжинського повіту, в 1875 р. – в Олешні Городнянського повіту, в 1876 році – у містечку Бряхлов Новозибківського повіту, в 1877 р. – у містечку Чернооків того ж повіту та в містечку Есмани Глухівського повіту⁶. Із 1878 і впродовж трьох наступних років нові товариства в губернії не

¹ ЦДДА України. – Ф.1475. – Од.збер.1679. – Арк.1.

² Там само. – Арк.2.

³ Там само.

⁴ ЦДДА України. – Ф.1475. – Од.збер.1688. – Арк.5.

⁵ Черниговский кооператор. – 1919. – №8-9. – С.48.

⁶ Там само. – С.49.

утворювались, що пояснюється відсутністю зацікавленості до позиково-ощадної кооперації з боку активних діячів по дрібному народному кредиту. Це відбувалось тому, що позиково-ощадні товариства в той час вже стали малодоступними для найбідніших селянських мас.

В історії розвитку ощадно-позикових товариств саме тоді був період, коли багаті особи мали можливість вносити в товариства повний, більший встановленого, пай і користуватися більшими позиками на шкоду біднішим верствам спільчанців, бо розмір позики визначався кратним відношенням до паю: більший пай давав можливість отримати більшу позичку.

Незможним селянам, які не мали відповідних коштів, доводилось, щоб вступити до товариства і користуватись його послугами, вносити пай за рахунок одержаної позички, внаслідок чого з отриманої суми, після відрахування коштів на утворення і збільшення паю, в господарський оборот надходив капітал, що зовсім не відповідав потребам селянина. Звідси неминучими наслідками була прострочка позички і систематичне її переписування, що негативно позначалося на фінансово-господарському стані товариств. Так, у Чернігівській губернії з 1882 по 1892 рік було утворено лише два ощадно-позикові товариства¹.

Санкт-Петербурзький відділ Комітету позиково-ощадних і промислових товариств, прагнучи усунути зазначені недоліки в діяльності позиково-ощадних товариств, що перешкождали широкому їх розвитку серед селянства, підготував у 1896 році новий примірний статут. Це значно поліпшило справи в товариствах і дало можливість організаторам дрібного кредиту працювати над вдосконаленням форм кредитної кооперації, більш доступних для широких народних мас. Для найбіднішого селянства замість ощадно-позикових було запроваджено нову форму їх організації – кредитні товариства.

На відміну від позиково-ощадних, заснованих на пайовому капіталі, новоутворені кредитні товариства його не мали і розпочинали свою роботу з клопотання про надання позички від банку. Першим таким товариством в Лівобережній Україні було Іваницьке на Полтавщині, створене в 1897 році. На жаль, докладніших відомостей про діяльність Іваницького кредитного товариства досі не встановлено, можливо тому, що, як пише П.Пожарський, весь архів пішов на обгортковий матеріал².

Крупним кредитним товариством в регіоні було Елонківське в Стародубському повіті, котре відкрилося в 1900 р. У 1901 р. утворилося кредитне товариство в селі Чуровичі Новозибківського повіту. В наступні чотири роки нових кредитних товариств не відкривалося, а на основі нового примірного статуту 1896 року час від часу продовжували з'являтися ощадно-позикові товариства³.

Широкою популярністю серед населення користувалось правління кооперативного кредитного товариства села Боромлі Охтирського повіту на Харківщині. Розпочавши свою діяльність ще в 1905 році, товариство на 1 січня 1908 року нараховувало 490 членів, мало на балансі 12 091 крб, суму відкритого кредиту 8 000 крб, при загальному – 30 260 крб. На 1 жовтня 1908 року в

---

¹ Дешко Є. Кооперація на Україні. – С.34.

² Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – С.28.

³ Черниговский кооператор. – 1919. – №8-9. – С.49.

товаристві нараховувалось 978 членів, з поширенням кредиту в державному банку до 13 000 крб, сумою кредитів до 66 150 крб. У серпні того ж року товариство розпочало видавати в позику селянам плуги. За два місяці було видано 53 сакковські і 32 однокінні плуги кустарного набору, в тому числі і в село Юнаківку Сумського повіту, при помірній ціні в 6 крб, що привело до значного збільшення вкладів у касу товариства. При 8 відсотках річних за вклади, товариство мало близько 6 000 крб, тоді як на 1 січня 1908 року сума становила 1 755 крб¹.

Практично активний розвиток кредитної кооперації розпочався з 1906 р. Розглянемо детальніше цей процес на прикладі Чернігівської губернії, де після 1906 р. виникло одразу 11 товариств обох форм (ощадно-позикових і кредитних), що становило половину всіх товариств, які з'явилися за попередні 35 років. У 1907 році у губернії відкрилося 29 товариств, тобто на 4 товариства менше, ніж за всі попередні роки. Утворення товариств обох форм впродовж двох років (1906-1907) проходило паралельно. Та, починаючи з 1908 року, перевага була на боці кредитних товариств, котрі, як безпайові, стали доступнішими для дрібних виробників. Ця кількісна перевага була настільки значною (в 25 товариств), що вже на кінець того ж 1908 р. кредитні товариства стали основною формою кредитної кооперації, яка з кожним роком зростала. З того ж року розпочався такий інтенсивний ріст дрібної кредитної кооперації, що за 1912-1914 рр. у губернії виникло 109 кредитних і лише 3 ощадно-позикових товариства, тобто на 39 товариств менше, ніж за всі попередні роки. В 1914 р. нових товариств виникло майже на половину менше (40), ніж це було в 1913 р. Початок першої світової війни негативно позначився на розвитку закладів дрібного кредиту: вже в 1915-1916 роках число новостворених кредитних кооперативів пішло на спад².

Аналогічні процеси відбувалися і в інших губерніях, про що свідчить мережа кредитної кооперації Лівобережної України станом на 1.VII.1915 року. (Додаток. Таблиця XX). Аналіз показує: в цілому в регіоні нараховувалось 749 кредитних і 157 ощадно-позикових товариств, які охоплювали відповідно 620 тисяч і понад 109 тисяч членів товариств, що пересічно становило по 834 члени в кожному кредитному і по 696 – ощадно-позикових товариствах. Число кредитних товариств майже в 5 разів переважало ощадно-позикові. Якщо на Полтавщині кредитних товариств було утричі більше від ощадно-позикових, на Чернігівщині – в 4 рази, то на Харківщині – в 11 разів. Найвищою була в Харківській губернії і кооперованість населення. Середня кількість членів кредитних товариств тут становила 990, а членів ощадно-позикових – 942, в той час, як у Полтавській – 890 і 627, а в Чернігівській – 620 і 689 відповідно.

Таке становище пояснювалося, по-перше, функціонуванням Харківського відділу Московського народного банку, утвореного в 1912 році, а по-друге, тим, що з 1910 р. тут розпочалась активна підготовка до відкриття Харківського союзу кредитних та позикових товариств.

Слід зазначити, що з 1910 року в Лівобережній Україні починається підготовка до утворення вертикальної структури кредитної кооперації у формі

---

¹ Рада. – 1908. – 20 грудня.

² Черниговский кооператор. – 1919. – №8-9. – С.49.

низової мережі (кооперативи першого ступеня), союзної мережі (кооперативні об'єднання другого ступеня) і кооперативних кредитних банків (об'єднання третього ступеня), які завершували, таким чином, трьохланкову вертикальну систему кредитної кооперації.

У 1910 р. до Міністерства фінансів було подано на затвердження статут Харківського союзу кредитних та позиково-ощадних товариств. Справа дозволу на відкриття союзу гальмувалась у Міністерстві до вересня 1915 р. Установчі збори, на які з'явилися представники 16 кредитних товариств, відбулися в лютому 1916 р. На підставі закону про кооперацію від 20 березня 1917 р., в грудні того ж року, було подано новий статут до реєстраційного відділу Харківського окружного суду, і лише 20 грудня 1917 р. статут союзу, під назвою "Харківський кредитовий союз кооперативів", було затверджено. Район діяльності союзу включав спочатку лише Харківську губернію та, згідно статуту, він мав поширюватися на всю Лівобережну Україну¹. На 1 січня 1917 р. нараховувалось 144 члени союзу, в тому числі 133 члени кредитних товариств, а вже через півроку, на перше липня 1918 р., до його складу входило 3 спілки, 13 позиково-ощадних та 163 кредитних товариства. Зупинимось на господарській діяльності союзу. Загальна сума капіталів власних і позичених на 1 січня 1917 р. становила 243 184 крб, а на 1 липня 1918 р. – 2 725 306 крб. Пайовий капітал на 1 січня 1917 р. складав 63 534 крб, а на 1 липня 1918 – 242 688 крб. Досить інтенсивно зростали позики союзу в інших кооперативних установах: на 1 січня 1917 р. вони становили 106 тисяч карбованців, в той час, як на 1 липня 1918 р. – 2 297 500 крб. Із 74 449 крб до 185 118 крб зросла сума власних капіталів, які на 1 липня були розподілені таким чином: власний – 10 000 крб, основний – 259 крб, ревізійно-інструкторський – 8 605 крб, на посередницькі операції 89 866 крб, на придбання нерухомого майна – 24 059 крб, на придбання власних підприємств – 8 837 крб, культпросвітницький фонд – 1 100 крб, на стипендії у вищих школах – 500 крб, фонд кооперативної школи імені Головачинського – 3 786 крб, фонд кооперативних санаторіїв – 2 475 крб, придбання акцій Українбанку 500 крб².

Структура розподілу власного капіталу Харківського союзу дає підстави вважати, що на 1 липня 1918 р. це було крупне кооперативне об'єднання, в якому відрахування коштів власного капіталу в 40 разів перевищувало відрахування в основний капітал, а витрати на ревізійно-інструкторську справу давали можливість утримувати не менше 10 інструкторів. Союз вів активну посередницьку діяльність, на що витрачалось коштів у 8 разів більше, ніж перераховувалося у запасний капітал. Значну увагу правління союзу приділяло придбанню нерухомого майна, на що витрачалось з власного капіталу коштів у чотири рази більше, ніж на придбання власних підприємств. Союз здійснював не тільки відрахування в просвітницький фонд, а й надавав матеріальну допомогу просвітницьким установам, мав стипендіатів у вищій кооперативній школі та перераховував у фонд місцевої кооперативної школи імені відомого кооперативного діяча І.Головачинського біля чотирьох тисяч карбованців, що свідчило про значну увагу, яка надавалась підготовці фахівців для об'єднання.

---

¹ Українська кооперація. – 1919. – №2. – С.108.

² Там само.

Поряд з відрахуваннями на відпочинок та оздоровлення членів союзу правління надавало неабиякого значення придбанню акцій Московського народного банку та Українбанку.

Зростали в союзі число вкладників та загальна сума вкладів. Якщо на 1 січня 1917 р. вкладників було 108, і вони мали вкладів на суму 1 474 491 крб, то на 1 січня 1918 р. вкладників було вже 484, з сумою вкладів 6 861 542 крб¹. Союз мав, як на той час, досить великий кредит. Так, загальна сума відкритого союзові кредиту різними кредитними установами на 1 липня 1918 року сягала 8 500 000 крб. Із зазначеної суми виділена Московським народним банком складала 5 900 000 крб². Цілком зрозуміло, що банк, субсидуючи союз такими крупними сумами, мав на увазі приборати до своїх рук багатий промисловий край Харківської економічної округи.

Союз здійснював торговельно-посередницькі операції по постачанню населенню через товариства сільськогосподарських машин, тканин, шкіри та інших товарів споживання, а також комісійні операції серед населення по збуту зернових культур. Торговельно-посередницька діяльність у союзі не досягала бажаного результату. В 1916 р. було куплено товарів на суму 761 120 крб і продано на 615 758 крб. А в 1917 р. товарів було куплено на 6 390 526 крб і продано на 3 951 283 крб. Збільшення коштів на закупівлю товарів не привело до зростання їх продажу серед населення, особливо в 1917 р., коли в союзі скупчилося нереалізованої продукції на суму понад 2,5 мільйона карбованців.

Заслужують на увагу і комісійні операції по збуту зерна. Якщо в 1916 р. було прийнято від кооперативів продукції на 176 650 крб, поставлено армії – 74 220 крб, продано кооперативам на 66 720 крб і в союзі лишилося продукції на 34 939 крб, то в 1917-му – від кооперативів було прийнято зерна на 9 406 400 крб, від приватних осіб – на 521 956 крб, а продано кооперативам – на 220 392 крб, приватним особам – на 100 318 крб, відправлено армії – на 9 614 898 крб³. З наведених прикладів видно, що як у першому, так і в другому випадках, комісійні операції по збуту зерна через кооперативи від населення для союзу були економічно вигідною справою і сприяли розвитку його фінансового господарства та розширенню товарно-грошових відносин серед населення.

Союз був членом Всеросійської ради кооперативних з'їздів, Центрального українського кооперативного комітету, Харківської кооперативної ради з'їздів. Він брав участь в усіх кооперативних з'їздах, починаючи з 1916 р., мав паї в Українбанку – 300 000 крб і в Московському народному банку – 210 000 крб. Про розміри союзу, як організаційно і матеріально усталеного кооперативного об'єднання, свідчить структура його управлінської ланки, до якої входили відділи: розпорядний – у складі 11 осіб, загальна бухгалтерія – 3, фінансовий – 14, хлібний – 6, статистичний – 5, товарний – 30, інструкторський – 22, культурно-просвітний – 5, видавничий – 5, власних підприємств – 4, юридичний – 1, страховий – 2, господарський – 9 осіб⁴.

---

¹ Українська кооперація. – 1919. – №2. – С.108.

² Там само. – С.109.

³ Українська кооперація. – 1919. – №2. – С.110.

⁴ Українська кооперація. – 1919. – №2. – С.111.

Як бачимо, Харківський кредитний союз був розгалуженою структурою управлінської ланки і приймав активну участь у кооперативному житті.

Історії кооперативного руху Лівобережної України також відомий значно менший за обсягом сфери впливу Лохвицький кредитний союз Полтавської губернії, в район діяльності якого входило понад сто кооперативних товариств Лохвицького, Роменського, Гадяцького, Миргородського, Лубенського, Пирятинського та Прилуцького повітів¹. У той же час був створений Сумський районний кредитний союз, який охоплював кооперативи Сумського, Лебединського, Охтирського повітів на Харківщині².

Серед кооперативних союзів регіону активною діяльністю відзначався Конотопський союз кредитних товариств Чернігівської губернії, створений у роки першої світової війни (жовтень 1915 р.).

Він усю свою кооперативну діяльність пов'язував з постачанням армії продуктів харчування, одягу, предметів широкого вжитку. Вже на третій місяць існування союзу вдалося об'єднати зусилля кооперативних товариств на постачання армії до 100 тисяч пудів зерна. Союз зібрав у кредитних товариствах 112 тисяч карбованців для потреб фронту, об'єднавши зусилля 16 союзних кооперативних організацій та налагодивши поставку до армії 100 тисяч пудів вівса, 5 вагонів житнього борошна, три вагони рису³.

Значну увагу союз приділяв постачанню місцевому населенню предметів першої потреби та продовольчих товарів. У мірошників Полтави та Прилук було закуплено 12 вагонів пшеничного борошна, у Астраханському закупівельному центрі Московського союзу споживчих товариств – вагон солі, чотири вагони цукру, вагон оселедців, а всього через склад союзу кредитними і споживчими товариствами було відпущено населенню товарів на суму понад 49 тисяч карбованців⁴. Правління Конотопського союзу кредитних товариств при посередництві товарного відділу Московського народного банку придбало 20 жаток і 10 тисяч мішків для надання допомоги землеробам під час жнив. У зв'язку з тим, що земська управа не мала свого складу для сільськогосподарських машин та реманенту, і населенню доводилося користуватися приватними складами, правління на свої кошти побудувало приміщення центрального складу союзу⁵.

Аналіз діяльності кредитної кооперації показує, що на першому етапі свого становлення (70-80 рр.) розвиток кредитно-кооперативних установ значно уповільнився, тому, що у суспільно-політичному і економічному житті країни були відсутні умови для громадської самодіяльності населення в цілому і кредитних кооперативних товариств в тому числі. Важливе значення для кредитної кооперації в подальшому мали закон від 7 червня 1904 року і запровадження примірних статутів для кредитних і позиково-ощадних товариств, а також збільшення грошової допомоги кредитній кооперації з боку державного

---

¹ Наша кооперация. – 1913. – №5. – С.20.

² Там само. – 1913. – №3. – С.26.

³ Вестник кооперативных союзов. – 1914. – №74. – С.408.

⁴ Реузов С. Материалы по кооперации на Борзенщине. – Нежин, 1917. – С.127.

⁵ Вестник кооперативных союзов. – 1914. – №74. – С.417.

та земського банків. Події 1905 року, коли в свідомості народів Російської імперії пробудилось поняття того, що в умовах добровільного самодіяльного об'єднання в громадські організації полягала запорука господарського успіху населення, настільки змінили об'єктивні чинники соціального розвитку, що після Лютневої революції 1917 року розпочався бурхливий період кооперативного будівництва. В значній мірі це спричинилось першою світовою війною, в ході якої, під впливом розлагодження ринку і підвищення цін, відбувався швидкий ріст всіх видів кооперації.

З метою отримання гарантованого розподілу продуктів харчування та предметів широкого вжитку, населення, позбавлене можливості, у зв'язку з розрухою, небувалим падінням купівельної спроможності карбованця, нестачею продовольства, розвалом сільського господарства і транспорту, придбати все необхідне на ринку, масово вступало в кооперативні товариства, незважаючи на їх види та форми, сфери діяльності, територіальні ознаки та соціально-класовий стан.

Кредитні та ощадно-позикові товариства в роки першої світової війни, замість своїх основних ощадних та позикових функцій, вимушені були постачати населенню зерно, продукти харчування, паливо, мануфактуру, залізо, гас, сіль, цукор, словом – все те, що користувалося попитом і на що відчувалася гостра нужда.

Окрім того, нестаток коштів позначився на розмірах кредитів, що відкривались товариствами своїм членам. В умовах загальної дорожнечі і росту цін, розміри кредитів залишалися попередніми граничний розмір з усіх видів позик, без застави, 300 крб. Практично ж позики видавалися в розмірі 100-200 крб. І хоча деякі товариства намагалися видавати по 600 крб, через нестачу коштів зробити це було неможливо¹. В таких умовах позика втрачала виробничий характер, адже при значному падінні купівельної спроможності карбованця, про яке покращення стану господарювання могла йти мова з селянином, і що він міг придбати на ці кошти? Скажемо так, про яку корову, коня чи машину могло йтися, коли на цю суму можна було купити тільки 1-2 пуди зерна. Саме в цьому напрямку і пішло використання позик, які отримали переважно споживчий характер, коли в графі "використання позики" писалось "на хліб". Це був період у розвитку кредитної кооперації, коли вона фактично виконувала функції споживчої і діяла за її принципами, обслуговуючи населення продуктами харчування та предметами першої потреби.

Разом з тим кредитні товариства нерідко допомагали споживчим в організації їх роботи: поставляли примірні статuti, допомагали їх заповняти, розповсюджували серед населення літературу не тільки по кредитній, а й по споживчій кооперації. Особлива увага при відкритті нових товариств зверталась на негайне утворення пайового капіталу та оборотних коштів. Кредитні товариства за рахунок своїх членів, звичайно за їх згодою, вносили паї у споживчі товариства. Кредитні кооперативи ці кошти записували по активу, як позику членам на придбання паїв споживчого товариства, і своєчасно їх справляли з кожного. Зустрічалась і така форма взаємовідносин між кредитною і споживчою кооперацією, коли в кінці звітнього року, при розподілі чистого

---

¹ Черниговский кооператор. – 1919. – №1. – С.4.

прибутку, приймалася постанова про взяття на відповідну суму паїв споживчого товариства. Так, Митківське кредитне товариство Новозибківського повіту, одне з найбільших у Чернігівській губернії, взяло паї всіх споживчих товариств у районі своєї діяльності¹.

Кредитні кооперативи, вступаючи в члени споживчого товариства, отримували право посилати свого представника з вирішальним голосом на загальні збори споживчого, після яких він інформував членів свого кооперативу про прийняті там рішення та про своє ставлення до них під час зборів. У свою чергу споживчі товариства району діяльності кредитних входили в число його членів з відповідними обов'язками, серед яких особливим було питання про кредитування.

Підбиваючи підсумки, наголосимо: організатори низової кредитної кооперативної мережі виходили з того, що головним для них було кредитування окремих осіб і їх господарств. Решту проблем вирішував місцевий фінансовий центр – кредитний кооперативний союз, який, підтримуючи зв'язки з іншими формами кооперативних угруповань, проводив значну роботу по об'єднанню капіталів і селянських господарств, розвитку товарно-грошових відносин, сприяв виробництву і збуту продукції, боровся з лихварством та крамарсько-перекупницькими елементами.

4.3. Сільськогосподарські кооперативні товариства та громади

Основу сільськогосподарської кооперації започаткувала кредитна кооперація, яка в процесі подальшої еволюції почала набирати різні організаційні форми. Перш за все, це сільськогосподарські громади та товариства. В.І.Марочко підкреслює, що "дослідники і організатори кооперативного руху здебільшого називали сільськогосподарські статутні товариства у своїх звітах російською мовою "обществами", зачисляючи до них і громади науковців, агрономів, практиків, кооператорів, які вели культурно-просвітницьку діяльність"².

Відсутність чіткості у визначенні поняття приводить до плутанини в статистиці, коли до загальної кількості товариств відносять і сільськогосподарські громади, що має місце в монографіях О.В.Серової, С.В.Бородаєвського та інших³.

Відтак, спочатку про сільськогосподарські громади, бо виникли вони, як показує аналіз кооперативної літератури, раніше товариств.

Характерною особливістю сільськогосподарської громади було те, що вона не мала пайового капіталу, існувала на щорічні внески своїх членів і проводила агрокультурну та агропропагандистську роботу серед населення. В організації сільськогосподарських громад найближчу участь брали земства. Як правило, громади мали пункти з плідниками високопородної худоби, показові поля,

---

¹ Черниговский кооператор. – 1919. – №8-9. – С.4.

² Марочко В.І. Вказана праця. – С.42.

³ Серова. Сельскохозяйственная кооперация в СССР. – М., 1991. – С.44-50.
Бородаевский С.В. История кооперации. – Прага, 1925. – С.330.

розсадники плодівих дерев кращих сортів для розповсюдження серед населення, тощо.

Сільськогосподарські товариства, на відміну від громад, мали свій пайовий капітал і утворювалися для кращого забезпечення селянських господарств. Існували як універсальні, так і спеціалізовані товариства. Універсальні займалися постачанням населенню сільськогосподарського реманенту, насіння, добрив, кращих сортів плодівих дерев. Для допомоги населенню, яке не мало власних знарядь праці, вони влаштовували прокатні пункти, звідки надавали за порівняно незначну платню в тимчасове користування сільськогосподарський інвентар. Прокатні пункти мали важливе значення в справі піднесення культури землеробства. Завдяки сільськогосподарським товариствам широкі верстви населення мали змогу застосовувати молотарки, жнивирки та інший інвентар, купити які не мали спромоги. Спеціалізовані сільськогосподарські товариства базувалися на окремих галузях господарської діяльності: молочно-масляній, бджолярській, махорковій, меліоративній, бурякосіючій, насінницькій та інших.

Належить лише уточнити, що в основі сільськогосподарської кооперації лежали найпростіші кооперативні форми: ошадно-позикові, кредитні, збутово-постачальні товариства, котрі підготували ґрунт для виникнення і розвитку більш складних форм кооперативного руху. Поряд з ними існували виробничі, машинні, молочні, насінницькі, меліоративні і подібні їм артїлі, що об'єднувалися в кооперативи, кооперативи – в товариства, котрі розробляли заходи по закупівлі продуктів сільськогосподарського виробництва.

Як свідчать матеріали, щорічно перед жнивими товариства розглядали порядок оплати та строки замовлення і виконання поставок. При закупівлі продуктів товариства керувалися ринковими цінами. Комісійні внески, як правило, визначалися в 2 коп. з пуда продукції, що дозволяло, приміром, в умовах Лівобережної України перекивати всі витрати. На кожен залізничний вагон встановлювався задаток в 50 крб, сама ж продукція оформлялася післяоплатою, а задатки поверталися після виконання поставок. Замовлення на сільськогосподарську продукцію приймалися до 20 серпня, закінчення поставок передбачалося 15 жовтня щорічно. Особлива увага зверталася на заготівлю олії та жита, з комісійними в 1,5 відсотки і 20 коп. з пуда відповідно¹.

До речі, закупівля продуктів здійснювалася як місцевою, так і центральною сільськогосподарською кооперацією. Перша з них об'єднувала селян приходу чи волості, а друга – на рівні одного чи кількох повітів. Центральні кооперативні об'єднання відігравали важливу роль як посередники між крупними і середніми землевласниками повіту, а то і всієї губернії, в той час, як місцеві займалися придбанням та розповсюдженням кращих сортів насіння, порід тварин, знарядь праці та машин. У результаті волосні та приходські господарства одержували можливість для свого існування і розвитку нарівні з великими капіталістичними виробництвами. Як уже зазначалося раніше, на той час в Лівобережній Україні дрібні господарства становили близько 70 відсотків загального землекористування. У рості дрібної кооперативної мережі були зацікавлені і державні органи влади, у зв'язку з чим, у 1898 році, було розроблено і затверджено

---

¹ ЦДІА України. – Ф.1111. – Оп.1. – Од.збер.40. – Арк.1.

Міністерством землеробства і державного майна примірний статут¹. Згідно положення цього статуту сільськогосподарська кооперація повинна сприяти розвитку і вдосконаленню виробництва, особливо сільської промисловості. Для досягнення поставленої мети сільськогосподарським громадам надавалась можливість вивчати становище в різних галузях сільського господарства та визначати їх потреби. З дозволу губернатора віднині сільськогосподарські громади отримали право на утворення спеціальних за родом своєї діяльності комітетів та відкриття в районі своєї діяльності місцевих відділів, котрі теж одержали право на сприяння в збуті сільськогосподарської продукції. Громади отримали право на придбання необхідного рухомого і нерухомого майна, на відчуження і заклад свого майна і цінних паперів, а також можливість входити в договірні стосунки з іншими особами. Сільськогосподарські громади знаходилися у підпорядкуванні департаменту Міністерства землеробства і державного майна, перед яким щорічно звітувалися².

Конкретизуємо досліджувану проблему і розглянемо порядок членства в сільськогосподарських громадах. Утворювались вони з дійсних і почесних членів, співробітників та кореспондентів. Членами громади могли бути особи, незалежно від статі і звання, які займалися чи цікавилися сільським господарством. В почесні члени обирались особи, які мали авторитетні знання в галузі сільського господарства або надавали сільськогосподарській громаді матеріальні послуги. Вони звільнялися від обов'язкових членських внесків і не несли матеріальної відповідальності, за винятком тієї, яку добровільно приймали на себе, користуючись правами дійсних членів.

Дійсним членом обирався кожен, хто виявляв бажання вступити до громади і зобов'язувався щорічно вносити визначену статутом суму членських внесків, яку можна було сплатити за кілька років наперед. У таких випадках члени громади отримували найменування дійсних членів на все життя. Ті, хто не платив внесків, виключалися з громади і поновлювалися лише після того, як виплачували всю недоїмку, яка за ними числилась. Членами-кореспондентами називалися особи, які не мали постійного місця проживання в районі діяльності громади, але їх сприяння в роз'ясненні кооперативних проблем було корисним для громади, а також іноземні особи, котрі виділялися своєю діяльністю в галузі сільського господарства. Члени-кореспонденти звільнялися від сплати членських внесків³. Згідно статуту члени товариства мали рівні права участі в зборах. Почесні і дійсні члени громади наділялися правом вирішального, а члени-кореспонденти і співробітники мали дорадчий голос. Завідувати справами громади доручалося обраній з почесних і дійсних членів раді, яка складалася з голови, секретаря, казначея та відповідного числа членів. Рада представляла громаду в усіх її ділових стосунках, виконувала рішення зборів, здійснювала операції, пов'язані з укладанням позик, веденням комісійних справ. Про всю свою діяльність рада щорічно звітувала загальним зборам, звертаючи увагу присутніх на прибутки та витрати, напрямки діяльності в наступному році.

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №10. – С.34.

² Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №10. – С.34.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №8. – С.6.

Підкреслимо, що грошові кошти сільськогосподарської громади формувалися з членських внесків, державних субсидій, пожертвувань громадських установ, а також отриманих прибутків від виставок, складів тощо. В Лівобережній Україні сільськогосподарські громади почали поширюватися з початку ХХ століття. На кінець 1904 року в Чернігівській губернії було 18 сільськогосподарських громад, з яких п'ять повітових або центральних – Ніжинська, Стародубська, Глухівська, Новгород-Сіверська та Чернігівська, а також 13 місцевих або малого району діяльності¹. У 1905 році в Полтавській губернії нараховувалося 23 сільськогосподарські громади, в тому числі 12 – малого району діяльності або місцевих². Громади малого району діяльності займалися також посередництвом по оренді землі. Досвід Жабківської громади Полтавської губернії свідчить, що, взявши в оренду у сусіднього поміщика 108 десятин землі, рада громади розподілила її серед своїх спільників в кількості не більше однієї десятини. Ціна визначалась у такому розмірі, щоб можна було перекрити орендну плату за рахунок відсотків на зібраний капітал. У результаті орендна плата членам громади була в півтора рази дешевша місцевих цін³. Місцеві сільськогосподарські громади не тільки усували діяльність вкрай важкого для населення посередництва, що спекулювало на оренді землі, але й сприяли заміні короткострокової оренди на довгострокову, прогресивному розвитку всього сільського господарства.

У 1900 році виникли Борзнянська, Плисківська, Івангородська, Шаповалівська, Дмитрівська, в 1901 році – Ічнянська, Гоголівська, в 1902 році – Мглинська, в 1904 році – Кобижчанська, Ярославсько-Старобасанська, Володьково-Дівичька сільськогосподарські громади малого району дії.

Наведені приклади свідчать, що поширенню сільськогосподарських громад було характерне південним – Остерському, Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському та Конотопському повітам⁴.

У контексті поглиблення аналізу, зупинимося на соціальному стані однієї з найактивніших громад малого району дії – Новобасанській Козелецького повіту, утвореній 14 листопада 1901 року 40 членами-засновниками. На 1 січня 1903 року громада поповнилася ще 37 новими спільниками і всього їх нараховувалося 77 чоловік. З них у селі проживало 49, а решта мешкала в повітовому центрі Козельці, містах Києві та Чернігові. Увагу дослідників привертає соціальний стан членів громади, серед яких було 17 дворян і землевласників, з них 12 осіб проживало поза межами Нової Басані. До громади входили 5 учителів Майнівської землеробської школи, новобасанський земський лікар, ветеринарний земський лікар, який мешкав за межами села, 4 священики, три з яких проживали в Новій Басані, два писарі волосних і земських начальників, 4 купці, які проживали в селі, три вчителі народних шкіл, два фельдшери та акушери, які мешкали в Новій Басані, три управителі маєтками, два земські начальники, які мешкали поза межами села. До громади входив один уповноважений Міністерства землеробства і державного майна та

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №3. – С.38.

² Там само. – 1906. – №8. – С.27.

³ Там само. – 1905. – №3. – С.28.

⁴ Там само. – 1904. – №8. – С.14.

аптекаря, селян, козаків та міщан у громаді нараховувалося 30 осіб, з них 29 проживало в Новій Басані¹. Таким чином, аналіз соціального складу сільськогосподарської громади малого району дії показує, що з 77 членів 28 проживало поза межами Нової Басані, причому серед них були, як видно з попереднього аналізу, дворяни і землевласники, земські начальники та управителі маєтками, писарі та члени земської управи, вчителі, священники і навіть представник міністерства. Це свідчить про те, що сільськогосподарська громада, як одна з перших не тільки на Чернігівщині, а й в Лівобережній Україні, привертала до себе увагу різних соціальних кіл новизною поставлених проблем, характером та напрямками діяльності, можливістю не тільки отримати вигідну і доступну допомогу, а й реалізувати свої матеріальні достатки, духовні задатки та здібності. У 1912 р. в Україні нараховувалося 532 громади, в тому числі: по Полтавщині – 254, Харківщині – 60 і Чернігівщині – 66. Наприкінці першої світової війни за браком коштів сільськогосподарські громади припинили своє існування².

Услід за громадами, широкого розмаху набули сільськогосподарські товариства, які після ухвалення урядом 18 листопада 1908 року примірного статуту, за визначенням А.С.Кулижного "були об'єднанням селян як покупців товарів промисловості" і разом з тим "продавців власної продукції на кооперативних засадах"³. Кожне товариство кредитувалось відповідними установами, перед якими відповідало як власним майном, так і потрібною вартістю річного внеску кожного члена.

Сільськогосподарські товариства, що базувалися на окремих галузях господарської діяльності, називалися спеціалізованими. До них належали молочно-масляні, бджолярські, бурякосіючі, махоркові, меліоративні та інші товариства. Так, сільськогосподарське товариство було утворене на базі школи бджолярства імені П.І.Прокоповича в Мітченках Конотопського повіту, заснованої в 1828 році, першої в Російській державі, єдиної в Європі. У 1914 році товариство об'єднувало 7 795 пасічних господарств. Усього в товаристві було 282 684 сім'ї бджіл, з яких 34 150 сімей розміщалося в рамкових вуликах і 248 534 сім'ї – в дуплянках⁴.

Бурякосіючі товариства виступали посередниками між розпорощеними селянськими господарствами і цукровими заводами в справі складання договорів на контракцію бурякових запасів. Сільськогосподарські товариства допомагали в організації засівної площі, агрокультурному її обробітку, за що отримували до п'яти відсотків від усієї суми за буряки. Бурякосіючі сільськогосподарські товариства були поширені в Полтавській, Харківській та на півдні Чернігівської губерній. Махоркові товариства створювалися в галузі господарства, яка відзначалася особливою прибутковістю. Зайнята тютюном десятина давала в 6-7 разів більше прибутків, ніж така сама площа землі під зерновими культурами. Махоркові кооперативні товариства переважали в

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №8. – С.15.

² Сільський господар. – 1918. – №9. – С.8-11.

³ Кулыжный А.Е. Деревенская кооперация. – Пг., 1918. – С.58. Черниговский кооператор. – 1921. – №1. – С.22.

⁴ Черниговский кооператор. – 1921. – №1. – С.22.

Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Ніжинському та Сосницькому повітах Чернігівської губернії, яка в другій половині 80-х років виробляла понад 30 відсотків загальноросійської тютюнової продукції. Широкою популярністю серед населення користувалося Хрещатинське Козелецького повіту махоркове товариство, утворене в 1909 році. Вже в грудні 1909 року товариство одержало 636 пудів махорки по ціні від 1 крб 30 коп. до 1 крб 45 коп. за пуд. В наступному році товариство продавало махорку по 3 крб 20 коп. за пуд, одержавши прибутку 832 крб¹.

Окрім спеціалізованих (фахових) в Лівобережній Україні були універсальні сільськогосподарські товариства. Для повного уявлення про характер та особливості їх господарської діяльності варто розглянути, принаймні, роботу одного з них. З 1913 року в регіоні було широко відоме Вишенське сільськогосподарське товариство Остерського повіту. Воно об'єднувало 27 господарств і очолювалося радою товариства, котра організувала обслуговування населення валкою прокатних сільськогосподарських машин і знарядь. Валка складалась з молотарки, жнивarki, січкарні, кукілевідбірника, змійки, плуга Сакка, борони зиг-заг, сівалки дворядної, лугової борони, лугового лушчильника та купиноріза. Допомога машинами надавалась за таких умов: за обмолот бралась плата по 2,5 коп. з пуда намолоченого зерна, жниварку – 2 крб з десятини, січкарню 5 коп. з пуда січки, кукілевідбірник – 1 коп. з пуда неочищеного зерна, за використання решти знарядь постійної платні не було.

За 1914 рік Вишенське сільськогосподарське товариство одержало прибуток в 911 крб 26 коп., який склався з субсидій земства, виручки з прокатних та інших операцій. Витрати товариства становили 557 крб 65 коп.² Принагідно зазначити, що товариство розробило перспективну програму своєї діяльності на 1915 і наступні роки, яка передбачала поліпшення стану рільництва та тваринництва, організацію торгівлі сортовим насінням сільськогосподарських культур, посередництво в придбанні машин та іншого інвентарю, організацію збуту зерна та іншої продукції на кооперативних засадах, а також організацію розсадників та їх розповсюдження серед населення.

Загальний стан сільськогосподарської кооперативної мережі в досліджуваній період подано в таблиці XXI (Додаток). Аналіз її свідчить, що в основному це були сільськогосподарські громади, універсальні та спеціалізовані (фахові) товариства, котрі становили 60 відсотків всіх українських аналогічних об'єднань. Серед губерній на першому місці була Полтавська, в якій нараховувалося 33,9 відсотків універсальних та спеціалізованих сільськогосподарських товариств від загальної кількості всіх, що існували в Україні і понад 70 відсотків – в Лівобережній Україні. Із 33 бджолярських товариств, які належали до спеціалізованих, 12 – припадало на Лівобережну Україну, з них по 5 – було в Полтавській і Харківській губерніях, в той час, як у Чернігівській – всього два.

Якщо з 14 садово-огородних товариств в Україні в цілому на Лівобережну Україну припадало всього три, то з чотирьох птахівничих товариств, три діяли в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях. На Лівобережну Україну

---

¹ Наша кооперация. – 1913. – №1. – С.25.

²Черниговская земская неделя. – 1915. – №28. – С.4.

припадало також 30 відсотків коневодських і 50 відсотків козоводських товариств від загальноукраїнських. Така статистика дає всі підстави вважати, що в 1915 році Лівобережна Україна була регіоном, де сільськогосподарська кооперація, причому як універсальна, так і спеціалізована, розвивалась інтенсивніше в порівнянні з іншими губерніями, але це ще не дає підстави стверджувати, що саме тут відбувався її бурхливий ріст та широка популярність серед селянських мас у цей період.

Таким чином, розглянуті нами матеріали дають підстави узагальнити, що виникнення та поширення сільськогосподарської кооперації пов'язане з проникненням капіталістичного способу виробництва в сільське господарство. Розвиток торгового землеробства, залучення до товарообігу все більшої маси сільськогосподарської продукції зробили появу кооперації нагальною і важливою справою в суспільстві. Кооперування прискорило залучення селянських господарств до товарообігу, сприяло більш інтенсивному формуванню кооперативної власності та поєднанню господарських і соціальних інтересів членів своїх товариств.

4.4. Промислова (кустарна) кооперація

До цього виду кооперації належали товариства, які об'єднували дрібних виробників (кустарів та ремісників) для спільного вироблення головним чином товарів споживання та надання населенню відповідних послуг. Промислові кооперативні товариства виникли в кінці XIX – на початку XX століття, однак мали значно менший вплив на населення в порівнянні з споживчими, кредитними та сільськогосподарськими об'єднаннями. В Лівобережній Україні промислова кооперація в основному почала розвиватися після з'їзду діячів кустарної промисловості, що відбувся 27 вересня – 6 жовтня 1901 року в Полтаві¹.

З'їзд розглянув питання про застосування кооперативних засад у кустарній промисловості. Варто підкреслити, що з доповідями на ньому виступили відомі популяризатори кооперативної думки в Україні "артільний батько" М.В.Левитський та переконаний прихильник розвитку промислової кооперації В.М.Сазонов. У роботі з'їзду взяли участь та виступили з повідомленнями на секційних засіданнях від Полтавської губернії – В.Василенко, автор публікацій про роботу кустарної промисловості, від Харківської – І.Лисенко та Г.Фролов – організатори кустарних кооперативних товариств, від Чернігівської – Софія Русова, керівниця артілі гончарів села Олешня Городнянського повіту². Як свідчать матеріали, з'їзд прийняв резолюцію про кооперацію в кустарних промислах, у якій зазначалося, що артілі та кооперативні товариства відіграють важливу роль в організації діяльності кустарного виробництва, сприяють росту матеріального добробуту та духовному розвитку народних мас. Водночас з'їзд звернувся до уряду та земства з проханням сприяти розвитку кооперативної справи в сфері кустарних промислів через надання кредитів, організацію збуту, закупівлю сировини, видання популярних брошур з питань кооперації та

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №8. – С.84.

² Там само. – С.95, 119.

заснувати посаду техніка кустарної промисловості, який би взяв на себе організацію "народної праці в кустарних промислах на кооперативних засадах"¹.

Окрім вищенаведеного, у резолюції з'їзду зазначалося, що буде корисним з метою подальшого розвитку кустарної промисловості заснувати при економічних радах губернських земств, а також при сільськогосподарських товариствах кооперативні бюро (або ж спеціальні комісії), завданням яких було б вивчення, збирання та узагальнення місцевого матеріалу про кооперативні організації, надання допомоги новоствореним кооперативним товариствам. Тільки за такої умови, підкреслювалося на з'їзді, кооперація зможе допомогти об'єднаному в артілі і товариства кустареві та реміснику дістати потрібну для їхньої роботи сировину, знаряддя виробництва, організувати збут кустарних виробів та допомогти отримати дешевий кредит. Крім того, кустарно-промисловою кооперація мала за мету визволити кустарів від залежності од приватних перекупців, допомогти удосконалити техніку виробництва та підняти його загальний культурний рівень.

На наш погляд, приймати таке рішення учасники з'їзду мали всі підстави, адже вони не тільки розумілися на основних принципах та загальних основах кооперації, а й були ґрунтовно обізнані з станом справ у кустарній промисловості на місцях. Софія Русова, наприклад, перш ніж представляти на з'їзді Олешнянську артіль гончарів, доклала немало зусиль для того, щоб переконати спадкоємців О.Ф.Ліндфорса, місцевих землевласників і своїх родичів, у необхідності, з метою підвищення технічної оснащеності кустарно-гончарного промислу, виділити земельну ділянку для будівництва в Олешні гончарної майстерні, вишукати для цього ліс та інший будівельний матеріал, а також надати допомогу в сумі 500 карбованців².

Заслугує на увагу той факт, що кустарний промисел кожної з губерній на той час являв собою розмаїття дрібних виробників, які проживали в окремих населених пунктах, мали певні регіони збуту свого товару і робили все, щоб їх ремеслу не навчилися представники інших сіл, звідкіля ні учні, ні підсобні робітники на промисел не приймалися. Кожен з таких промислів спеціалізувався на виготовленні певного виду продукції, вміння виробництва якої передавалося з покоління в покоління.

Так, село Писарівка Мглинського повіту славилася колісним промислом, вироби якого продавалися у міста Мглин, Погар, Почеп, Стародуб, Сураж, а село Крутояр того ж повіту виготовляло човни для населення, яке проживало по Дніпру, Сожу та Десні, тут же виготовлялися судна для сплаву лісу, після чого вони теж продавалися. У селі Крутояр працювала артіль човнярів, виготовляючи щодня по два човни. Взагалі ж для Мглинського повіту був характерним лісопильний та теслярський промисли, якими відзначалося село Шуляківка Павлівської волості і де мешканці 40 домогосподарств створили артіль теслярів, заробляючи до 50 крб на кожного щорічно.

У селі Савинки Кролевецького повіту розвивався промисел по виробництву дуг, у Сосницькому повіті – по виготовленню берд та корзин, у

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №8. – С.141.

² Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №12. – С.73.

Новозибківському – лозяних виробів, розповсюдження набуло виготовлення посудних виробів з дерева, саней та возів¹.

Як зазначав у своїх щорічних звітах чернігівський губернатор, "фабричне виробництво розвивалося лише в деяких місцях губернії, а саме в Новозибківському, Суразькому та почасти Глухівському повітах, де в перших двох зосереджене виробництво сукна, шерстяних панчіх, сірників і конопляної олії, а в Глухівському – паперове виробництво. Кустарна промисловість не досягла ступеня самостійного промислу, а отримала лише деякий розвиток у тій місцевості, де за своїми якостями землі найменш родючі. За сумою до 70 тисяч карбованців у рік, кустарне виробництво розвивалося в Остерському повіті, тій частині, що прилягала до Києва – виплітали з лози меблі, корзини, риболовецькі сітки та інші вироби"².

Не випадково, саме на Остерщині кооператорам удалося влаштувати один із перших шкіряних заводів, куди приймалися шкіри для вичинки в строк від двох до трьох місяців. Завод розміщувався недалеко від Остра в урочищі Галаганівщина, а його майстри користувалися авторитетом за високу якість виготовленої продукції³.

На Харківщині трудова спілка столярів була заснована в селі Деркачах, на базі кустарного виробництва і на основі кооперативних принципів. Кожен з членів спілки сплачував пай у сумі не менше 500 крб, але скільки б не збільшував його, на зібраннях спілки користувався лише одним голосом. Спілку очолювало правління, яке обиралося на один рік і вело всі спільчанські справи. Правління щорічно звітувало за свою роботу, для контролю його діяльності обиралася ревізійна комісія. Кожен член спілки отримував платню за виконану роботу, розміри якої встановлювала оціночна комісія. В разі нещасного випадку з кимось із спільчанців, була передбачена виплата з основного прибутку членам його сім'ї. Розмір денного заробітку становив 25-30 крб, у той час, як робітники вагонних майстерень більше 15 крб не отримували. Спілка виготовляла меблі та ремонтувала сільськогосподарські машини⁴.

Узагальнюючі розглянуті матеріали, зазначимо, що кооперативні об'єднання кустарів та ремісників набирали різних форм у залежності від того, які завдання ставили перед собою ті, хто об'єднувався в кустарно-промислові кооперативи. На Україні існували на той час такі форми первісних кустарно-промислових кооперативів: виробничі кустарно-промислові артіль, виробничі складсько-сировинні товариства, кустарно-промислово-кредитні товариства та трудові артіль. Виробничі кустарно-промислові артіль ставили за мету об'єднати виробництво своїх спільчанців, які працювали в загальному для всіх приміщенні, а всі знаряддя праці і сировина належали артіль. У виробничих складсько-сировинних товариствах, члени яких працювали у себе вдома, завдання полягало в постачанні членів артіль сировиною та знаряддям виробництва, а також у допомозі по збуту продукції. Кустарно-промислово-

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №2. – С.72. – №3. – С.108.

² ЦДА України. – Ф.442. – Оп.534. – Од.збер.421. – Арк.1.

³ Сільський господар. – 1918. – №12. – С.37.

⁴ Сільський господар. – 1918. – №12. – С.38.

кредитні товариства допомагали своїм членам грошовим кредитом. Разом з кредитами товариства проводили посередницьку роботу у постачанні сировиною та по збуту продукції.

Разом з тим трудові артільні допомагали своїм членам організовано збувати, як тоді називалося, робочу силу. Члени таких артілей самі нічого не виробляли, а лише наймалися, як наприклад, вантажники, візники, перукарі та представники інших професій. Первісна мережа кустарно-промислових кооперативів підпорядковувалася своїй верхній ланці кооперації – спілковим об'єднанням, котрі в свою чергу групувалися у союзи спілок.

Важливу роль у розвитку артільної кооперативної мережі, яка позначилася і на кустарно-промисловій кооперації, відіграв Микола Левитський своєю невтомною працею по пропаганді спілкового кооперативного господарства. У своїй популярній книзі про артільні договори він підкреслював, що хазяїном всього господарства є спілка-артіль і все в ній робиться при спільній пораді всього товариства. М.Левитський підкреслював, що найкращою формою організації праці є артіль тому, що "кожна родина живе у своїй хаті і до домашнього життя артіль не втручається, і всяк складає своє домашнє життя, як для нього краще. Артіль повинна постаратися, щоб господарство добре йшло"¹, щоб кожен радився, як краще вести своє господарство, "держатись вкупі, як рідні діти однієї матері"².

Дослідження проблеми свідчить, що нові форми в організації кустарно-промислових кооперативів з'явилися з початком першої світової війни. Умови війни не тільки започаткували крупні кооперативи, заклали їх багатолавкову систему, а й змінили методи обслуговування споживачів, зміст роботи товариств. Якщо раніше кооперативи мали лише лавки, а в окремих випадках хлібопекарні, то тепер, відсутність товарів і залежність від спекулятивних цін та лихварів, привели їх до необхідності налагодити виробництво на власних підприємствах.

Серед таких промислових кооперативів, як зазначає М.Балабанов, було Харківське товариство "Об'єднання", статут якого затверджений у квітні 1914 року³. Установчі збори "Об'єднання" відбулися в березні 1915 року, на яких були присутні 28 членів представників професійних союзів, лікарняних кас і інших робітничих організацій, представники районів та кооператори.

Водночас збори визнали, що кооперативне будівництво серед робітників повинне розвиватися не по типу дрібних товариств, а по типу великого загальноміського кооперативу. Восени і влітку 1915 року, в Харкові діячами всіх форм кооперативного руху була проведена значна агітаційна робота по залученню до товариства нових членів. На заводах і фабриках міста розповсюджувались листівки, проводилися збори робітників, де обиралися організаційні бюро по проведенню подальшої роботи. Загальне керівництво організацією товариства належало виконавчій комісії, яка опираючись на організаційні бюро, формувала відповідні кооперативні структури. На початку листопада 1915 року в складі товариства було 986 членів, з яких три чверті

---

¹ Микола Левитський. Вказана праця. – С.10.

² Там само.

³ Балабанов М. История рабочей кооперации в России. – К., 1923. – С.185.

вступили в товариство у жовтні. Загальні збори товариства обрали правління та надзорчий комітет.

Розглянемо господарську діяльність товариства. На 1 січня в ньому нараховувалося 1 710 членів, а на 1 жовтня того ж року 10 737, з яких 9 000 проживало в робітничих кварталах. У 1917 рік "Об'єднання" вступило з числом членів 12 879¹. Товариство почало працювати з трьома крамницями, а протягом 1916 року було відкрито ще 11 крамниць, крім того, у червні 1916 року був відкритий склад-розподільувач для постачання крамниць товарами. Торговий оборот товариства вже в перший рік його існування перевищив усі сподівання правління, кошторисні передбачення якого виходили з обороту в 180 тисяч карбованців, в дійсності ж оборот за 1916 рік становив 789 тис. крб.

Складнішою була справа з фінансами товариства. Згідно статуту, було визначено пай у розмірі 5 крб, які можна було вносити в розстрочку, починаючи з 50 копійок. Однак, до весни 1916 року з 10 737 членів пай повністю внесли тільки 6 179 членів, решта 48 відсотків членів кооперативу пай або зовсім не внесли (таких було 90 відсотків), або ж внесли його лише частково. Незважаючи на заходи, прийняті членами правління, недоїмки за членами товариства в січні 1917 року перевищували 16 тисяч карбованців. У результаті капітал товариства (пайовий і вступний) становив на 1 січня 1917 року 77 356 крб. При таких коштах працювати було важко і "Об'єднання" звернулося за кредитами, які були йому відкриті ПОЮРОм, Харківським союзом установ дрібного кредиту та повітовою земською касою дрібного кредиту на суму 160 тисяч крб².

Подальший аналіз дає підстави стверджувати, що протягом 1917 року продовжувався вступ до товариства нових членів, причому кооперативна мережа охоплювала вже 19 заводів і фабрик, так що кількість членів товариства виросла до 23 805 осіб. У кінці 1917 року число крамниць збільшилося до 120, котрі розміщалися по всьому місту. Загальний торговий оборот становив біля 4 млн крб або збільшився майже в п'ять разів³.

Фінансове становище "Об'єднання" свідчило про тяжкі часи, які переживала кооперація в той час. Пайовий та вступний власні капітали товариства збільшилися за рік з 69 827 крб до 197 137 крб. Таке збільшення було результатом постанови загальних зборів товариства про внесення двох паїв, що становило 10 крб. Проте і ці заходи не дали можливості налагодити фінансову стабільність товариства. Заборгованість його збільшилась з 13 876 крб до 1 302 000 крб, причому плата по кредитах становила понад вісім відсотків річних⁴.

Отже, з наведених прикладів можна зробити наступні висновки. По-перше, кустарно-промислова кооперація та артіль, розвиваючись своєю, характерною для них первинною мережею, охоплювали кустарів-виробників та спільчанців і залучали їх до організованих форм праці, постачаючи сировину та допомагаючи грошовими кредитами і організацією збуту виробленої продукції. Особлива увага приділялася артілям, які продавали свою робочу силу, і яким потрібна

---

¹ Там само. – С.212.

² Балабанов М. Вказана праця. – С.212.

³ Там само.

⁴ Балабанов М. Вказана праця. – С.212.

була кооперація в об'єднанні зусиль окремих виробників у їх протистоянні крупному капіталу. Як окремий вид кооперації, кустарно-промислові товариства мали свої форми. Це були артїлі та товариства, спільчанські та союзні об'єднання. По-друге, кустарна кооперація в великих промислових центрах ідентифікувалася з розвитком великих промислових підприємств. Кооператори-практики вважали, що від кількості членів товариства залежать позитивні результати і тому всю свою енергію і знання зосереджували не на удосконаленні вертикальної кооперативної структури, поліпшуючи як організаційну, так і фінансову міжспількову роботу, а на розширенні горизонтальної сфери впливу. Така практика утворення великих промислових загальноміських кооперативів, яка розпочалася в роки першої світової війни, привела їх до фінансової нестабільності, вимусила звертатися за значними кредитами, які вони не в змозі були оплатити, і, врешті-решт, закінчувалася розпауванням товариств.

Таким чином, у контексті подальшого узагальнення теоретичних положень і висновків у розглянутих параграфах третьої глави, необхідно констатувати, що в конкретно-історичному плані з розвитком кооперативного руху виникла необхідність координації роботи кооперативних структур. Ці структури формувалися у відповідності з організаційними принципами та загальними основами внутрішнього кооперативного життя і склалися з окремих видів і форм кооперації, відрізняючись сферою діяльності, територіальними ознаками та соціальним станом членів товариств.

Екстраполяція кооперативної мережі на соціальні явища і процеси, що відбувалися впродовж досліджуваного періоду в регіоні, дозволяє методом ретроспекції встановити історично визначені тенденції розвитку та особливості становлення української кооперативної структури. Історія поширення кооперативної мережі, в першу чергу горизонтального напрямку, являє собою картину широкого соціального руху, який, постійно розвиваючись і вдосконалюючись, у залежності від соціально-економічних умов, переходив з однієї форми існування в іншу, більш розгалужену, утворюючи вертикальні структури та охоплюючи широкі верстви населення.

Отже, з лютневої революції 1917 р. в Лівобережній Україні сформувалася горизонтальна (кооперативи першого ступеня) та вертикальна (союзні кооперативні об'єднання другого ступеня і кооперативна банківська система – об'єднання третього ступеня) трьохланкова структура української кооперації.

Розділ 5. ЗЕМСТВО І КООПЕРАЦІЯ

5.1. Роль земства в пропаганді кооперативних ідей

Земська реформа як один із заходів царського уряду, спрямованих на удосконалення системи управління і зміцнення своїх позицій, легітимізувала місцеве самоврядування під зверхністю дворян. Запроваджена 1 січня 1864 р. "Положенням про губернські і повітові земські установи", реформа, що виникла в період великого суспільного розлому, в умовах глибокої соціально-

економічної і політичної кризи країни, заснувала дорадчі виборні органи місцевої влади – земські зібрання та земські управи¹.

Згідно закону про земство до повітових і губернських зібрань входили гласні, обрані на трирічний строк на зборах виборців. Вибори проводились окремо по кожній курії з трьох (повітових землевласників, власників нерухомого майна і сільських товариств). У перших двох куріях встановлювався майновий ценз, що забезпечував переваги поміщикам та представникам міської буржуазії. Гласні, обрані на повітових земських зборах, утворювали земські зібрання. Земські управи обирались на повітових і земських губернських зборах теж строком на три роки².

Як повітові, так і губернські земські управи не користувалися самостійністю. Їх функції були обмежені контролем Міністерства внутрішніх справ та губернаторів, котрі мали право затверджувати голів губернських і повітових управ та скасовувати земські рішення³.

"Положенням" 1864 р. діяльність земства поділялась на обов'язкову і необов'язкову. До першої належали казенні справи, що ніякого відношення до господарської діяльності не мали і були пов'язані з утриманням та наданням допомоги адміністративно-поліцейським та жандармським чиновникам. До другої – організація народної освіти, надання медичної допомоги, сприяння сільському господарству, улаштування доріг, пошти тощо⁴.

Склад земства визначали ліберальні поміщики та представники буржуазії, які, у зв'язку з абсентеізмом крупних землевласників, своєю діяльністю, як підкреслює Г.О.Герасимов, "розвивали і розширяли капіталістичний уклад"⁵. Розвиток буржуазних відносин у суспільстві, конфлікти в оцінках нерухомого майна і визначення прибутків від фабрик, заводів, земель та іншої власності виділили серед необов'язкової діяльності статистику. У кінці 70-х рр., коли перед земством назріло питання про вивчення селянського життя в усіх його проявах, статистика стала одним з головних напрямків земської діяльності. Власне, статистика, в умовах нових капіталістичних відносин у суспільстві, лежала в основі зв'язків органів місцевого самоврядування з кооперацією. Серед численних узагальнюючих праць істориків, особливо представників ліберально-буржуазної школи, які надзвичайно ретельно вивчали проблеми земства в 1910-1914 рр., у зв'язку з 50-річчям земського самоуправління, заслуговує на увагу монографія С.Маслова, присвячена питанням економічної діяльності земства. В ній зазначалося, що на земських з'їздах ставилось питання "кредитувати не

---

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ Российской империи). – 2-е собр. – СПб., 1867. – Т.39. – Отд.1. – Ст.40457. – С.2.

² Там само. – С.4,5.

³ Материали по земскому общественному устройству (положение о земских учреждениях). – СПб., 1886. – Т.2. – С.38.

⁴ ПСЗ Российской империи. – 2-е собр. – СПб., 1867. – Т.39. – Отд.1. – Ст.40457. – С.2.

⁵ Герасимов Г.А. Земское самодержавие в России. – М., 1990. – С.16.

окремих осіб, а колективи: громади, союзи, споживчі товариства, артілі, кооперації"¹.

Прийнятий Державною радою новий закон "Положення про губернські і повітові земські установи" від 12 червня 1890 р., у зв'язку з проведенням контрреформ, змінив процедуру виборів земства. Тепер гласних обирали на двох зборах: дворян і всіх інших, крім селян. Селяни на волосному сході делегували кандидатів у гласні, з яких потім призначалися гласні². Згідно "Положення", в земську систему вводилася нова ланка – губернське в земських справах присутствіє, до складу якого входили: губернатор, віце-губернатор, керівник казенної палати, прокурор, голова губернської земської управи (він же предводитель дворянства) і один губернський гласний³. Новий закон значно погіршив умови діяльності земств. Губернське в земських справах присутствіє кожну земську постанову взяло під свій контроль, але спрямувати земство, перетворивши його в подобу дорадчої установи з місцевих питань, уже не змогло. Розвиток буржуазних відносин на той час досяг такої висоти, якої було достатньо, щоб зберегти земство від розгрому. Діючи в інтересах дворян, уряд змушений був зважати на вимоги буржуазії. Отже, балансує між дворянами і буржуазією, самодержавство само набувало рис дворянсько-буржуазної монархії.

Далі в загальну канву дослідження логічно вплітається питання столипінської реформи. Як уже згадувалося у монографії, столипінська аграрна реформа суттєво вплинула на розвиток капіталістичного укладу в сільському господарстві. Прискорений процес капіталізації поміщицького землеволодіння і зростання селянських господарств збільшили попит на агрономів, сільськогосподарські машини, добрива, будівельні матеріали, промислові та широкого вжитку товари. А коли уряд переконався, що реформа може провалитися, було вирішено залучити до цієї справи земські установи.

Активна громадська діяльність земств у свою чергу спричинила усвідомлення того, що надання допомоги населенню, як у сільському господарстві, так і в промисловості, стане успішним лише тоді, коли їхні заходи базуватимуться на принципах самодіяльності і самопомоги. Природним виявом такого усвідомлення було сприяння земства розвитку кооперативного руху. Спонукальними чинниками в залученні земства до кооперативної справи були неписьменність населення, слабкий розвиток у нього задатків особистої підприємливості та відсутність навичок громадської діяльності.

Ось у таких умовах перший Всеросійський з'їзд земських агрономів, що відбувся у листопаді 1910 року в Москві, розробив та затвердив заходи земства в галузі кооперації⁴. Постанова з'їзду узагальнювала, набутий земствами з часів свого існування, досвід окремих губерній у розповсюдженні кооперативних ідей

¹ Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914. – М., 1914. – С.66.

² ПСЗ Российской империи. – 3-е собр. – СПб., 1893. – Т.10. – Отд.1. – Ст.6927. – С.496.

³ Там само.

⁴ Постановление Всероссийского съезда земских агрономов // Земское дело. – 1910. – №24. – С.2084.

і сприянні виникненню кооперативних організацій, передбачала надання новоутвореним кооперативним товариствам консультацій з організаційних питань, торгового посередництва, а також об'єднання кооперативних товариств та надання їм широкого, дешевого, планомірно організованого і доступного кредиту. З метою поширення кооперативних ідей в Лівобережній Україні, земства Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, що були відкриті в числі перших у 1865 році, як в регіонах з переважно поміщицьким землеволодінням, активно запроваджували видання та розповсюдження брошур, листівок, плакатів та календарів-довідників, організували читання лекцій та проведення бесід з питань місцевого господарювання та кооперації¹.

Як зазначає П.Б.Шумановський, Полтавська губернська управа в доповіді "Про сприяння сільській кооперації", котра адресувалася черговим повітовим земським зборам, накреслила ряд заходів, за допомогою яких земство мало прийти на допомогу сільській кооперації в губернії, що займала в кооперативній мережі Російської імперії одне з перших місць².

У доповіді зазначалося, що відсутність планомірно організованої пропаганди кооперативної ідеї на селі призвела до випадковості виникнення та географічного розміщення товариств у губернії. Відтак, повітовим земствам задля реалізації накреслених заходів пропонувалося взяти на себе матеріальні витрати до 400 крб на утримання інструкторів по кооперації, з відповідною доплатою на це губернського земства і уряду, та негайне запрошення на цю посаду людей, які зналися в кооперативній справі³.

Необхідно відзначити, що з заснуванням штатних посад інструкторів при земських управах створилися кооперативні відділи, на які покладалися завдання контролю за здійсненням усіх земських заходів по сприянню сільській кооперативній мережі⁴. До складу відділів входили земські агрономи, землевласники, члени правлінь, ревізійних контрольних комісій кооперативних товариств.

Напрямок роботи кооперативних відділів земства зводився до з'ясування та вивчення чергових завдань кооперативного будівництва, підготовки умов для відкриття нових товариств та надання допомоги в їх організації. Особлива увага приділялася встановленню правильних взаємовідносин між кооперативами, що сприяло найбільш успішному здійсненню завдань забезпечення населення товарами широкого вжитку та поліпшенню середспілкової роботи товариств.

У центрі діяльності відділів було надання допомоги кооперативним організаціям шляхом порад і вказівок по правильному веденню справ, рахівництву і діловодству, проведенню посередницьких операцій, культурно-просвітницькій діяльності, розповсюдженню літератури, влаштуванню

---

¹ Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – СПб., 1914. – С.31.

² Шумановский П.Б. Земство, агрономия и кооперация // Земский агроном. – 1913. – №6. – С.10.

³ Там само. – С.13.

⁴ Шумановский П.Б. Земство, агрономия и кооперация // Земский агроном. – 1913. – №6. – С.13.

бібліотек, хат-читалень і курсів, участі в загальних зборах, засіданнях рад правлінь і ревізійних комісій¹.

Разом з тим введення посади інструктора при повітових земських управах було пов'язане з додатковими фінансовими витратами і, у зв'язку з фінансовими складнощами, нерідко закінчувалось лише прийняттям постанови. Так сталося, на думку С.Реузова, і в Борзнянському повіті на Чернігівщині. У 1912 році земські збори по доповіді "Про розвиток кредитової кооперації в повіті" прийняли постанову про введення посади інструктора по кооперації. Наступні земські збори, у зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями, відмінили своє попереднє рішення, поклавши обов'язки інструктора на одного з членів правління каси дрібного кредиту. На той час кооперативна мережа повіту вже включала 91 кооператив, в тому числі: 54 споживчих, 20 – кредитних, 2 – позичково-ощадних, 14 – сільськогосподарських товариств і шевську артіль. У кооперативах об'єднувалося близько 16 тисяч населення, або 67 відсотків домогосподарств повіту².

Стрімкий розвиток кооперативної мережі спонукав повітову управу в 1916 році вирішити питання про інструктора по кооперації та створення відповідного відділу при земстві. До речі, за допомогою інструктора за короткий час у повіті було відкрито ще 16 товариств. Не дивно, що питання про інструктора стало відтоді для земських установ одним з головних чинників розвитку кооперативної мережі.

Аналіз діяльності кооперативних відділів земств показує, що при існуванні розгалуженої кооперативної системи один інструктор вже не тільки не встигав побувати на звітних зборах товариств, а й навіть протягом року відвідати кожне з них. Не випадково повітові управи вносили пропозицію створення кооперативних відділів за рахунок введення додаткової посади інструктора по кооперації та пропонували відповідний кошторис. (Таблиця XXII. Додаток).

Репрезентативність кошторису дозволяє визначити питому вагу губернського повітового земства у фінансуванні кооперативного відділу, розкриває основні напрямки використання залучених коштів. Якщо заробітна плата інструкторів і діловода відділу та витрати на організацію курсів, що становило 59 відсотків всієї суми, нараховувалися з коштів земської каси дрібного кредиту та губернського земства, то вся організаційно-методична робота фінансувалась повітовим земством. Звертає на себе увагу ґрунтовний підхід до використання наочності, де, поряд з методичними посібниками, залучались проєкційні ліхтарі, діапозитиви, передбачалися кошти на передплату кооперативних журналів, придбання літератури для безплатної роздачі та посібників для утворення невеликих кооперативних бібліотек.

Кооперативний відділ брав також зобов'язання по постачанню споживчим, кредитним, сільськогосподарським товариствам на основі взаєморозрахунку бухгалтерських книг, бланків по діловодству та іншої кооперативної літератури. На організацію постачання кооперативам бухгалтерських книг, бланків та іншої кооперативної літератури, згідно повітового кошторису, було виділено 1 000 крб, а всього – 8 570 крб.

---

¹ Реузов С. Матеріали по кооперації Борзенщини. – С.4.

² Реузов С. Матеріали по кооперації Борзенщини. – С.4.

Значною популярністю у місцевого населення користувались бібліотеки та хати-читальні. Окремі кооперативні товариства утримували не тільки приміщення, а й мали значну кількість, як на той час, літератури. Так, Новобасанська громада в 1903 році мала бібліотеку, в якій налічувалось близько 90 найменувань книг, із них 37 – надісланих Міністерством землеробства і комунального майна, а решта книг була пожертвована приватними особами та придбана на кошти громади. У тому ж році при Ніжинській сільськогосподарській громаді діяла бібліотека, в якій налічувалося до 700 томів¹. Особливий попит, як зазначається у джерелах, серед читачів мали часопис "Сельский вестник", губернські земські збірники та інші.

З метою розповсюдження кооперативних знань, власним коштом утримувались бібліотеки-читальні Рожнівською, Ічнянською, Шаповалівською, Ярославською, Старобасанською, Кобижчанською, Ніжинською, Велико-Дівицькою кооперативними громадами Чернігівської губернії².

Земства займалися виданням та розповсюдженням друкованої продукції як загального, так і місцевого значення. Ніжинська земська друкарня, зокрема, в 1907 році видавала літературу на допомогу сільськогосподарським товариствам, широкою популярністю серед населення користувались такі видання як "О культуре желтой акации" М.Аксютіна, "О грибе на крыжовнике и способах его лечения" І.Шкляревича та інші³.

Задля реалізації кооперативної ідеї, використовувались журнали земської управи, земські губернські збірники, в яких публікувалися протоколи губернських і повітових зборів, виступи спеціалістів сільського господарства, промисловості і кооперації, статті з історії кооперативного руху. Увагу читачів привертала також щорічні звіти сільськогосподарських, кредитних та споживчих установ, статистичні описи, проведені відомими земськими діячами України. Для обміну досвідом роботи, з ініціативи земства, влаштовувалися статистичні обслідування, губернські та повітові з'їзди представників кооперативного руху⁴.

У Лівобережній Україні лише поодинокі земства упоряджали статистичні обслідування товариств, що мали здебільшого випадковий характер і обмежувалися колом практичних завдань⁵. Для більш детального вивчення ролі земства в пропаганді кооперативних ідей, доцільно провести дослідження розробок архівного матеріалу, бо всі відомості, які надходили з товариств, використовувалися до цього часу для загального аналізу стану справ у державі.

Як свідчать матеріали, у 1914 р. Полтавське губернське земство обстежило кооперативні товариства десяти повітів. Це проводилося силами інструкторського персоналу і тільки у Золотоніському повіті – агрономами. Слід

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №5. – С.282.

² Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.187.

³ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.188.

⁴ Земский сборник Черниговской губернии. – 1869. – №1. – С.86.

⁵ Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку). – С.14.

зазначити, що у п'яти повітах, у зв'язку з відсутністю інструкторів, обслідування зовсім не проводилось. У програму обстеження входило встановлення кількості членів кооперативу, пайового капіталу, оборотних коштів, торгового обороту, а також визначення рівня життєздатності кооперативу. За цими підсумками товариства поділялись на три групи: а) доброго стану, б) середнього стану, в) малоздатні до життя. Матеріали обстеження аналізувалися та направлялися на повітові та губернські виставки.

У зв'язку з тим, що 1914 рік був для більшості повітів губерній Лівобережної України першим у роботі з інструкторами по кооперації, а рахівництво в більшості товариств було ще погано організованим, обслідування на Полтавщині виявилось малоєфективним. Підготувати підсумковий баланс на 1 січня 1914 р. вдалося лише товариствам Полтавського та Хорольського повітів. Програмою обстеження, яка складалася з 43 запитань, було охоплено 179 сільських і 10 міських товариств. Матеріал, зібраний у ході обстеження, доповнювався інструкторами по кооперації протягом наступних 1915-1916 років¹.

На Харківщині, яка характеризувалася тоді малопоширеністю кооперативної мережі та нечисленністю інструкторського апарату, кооперативні товариства до 1916 р. практично не обстежувались.

Лише в 1913 р. комітет допомоги кооперації, утворений при Харківському товаристві сільського господарства, надіслав на Київську Всеросійську виставку перші статистичні експонати про Харківську кооперацію. З 1916 р. такі матеріали по Харківській губернії розпочало збирати Споживче товариство півдня Росії².

Зауважимо, що у кооперативному будівництві та становленні організаційної структури важливе значення мало також утворення інструкторських відділів безпосередньо у споживчих товариствах, початок яким у Лівобережній Україні покладено в жовтні 1916 року³. Один з перших натовді, інструкторський відділ Полтавської спілки споживчих товариств складався, зокрема, з чотирьох інструкторів. Згідно затвердженого положення про роботу відділу, інструктори повинні були надавати допомогу як існуючим, так і новоутвореним товариствам, проводити ревізії в кооперативах та здійснювати розробку методичних матеріалів⁴. Особлива увага в роботі інструктора приділялась виїздам на місця для навчання членів правління діловодству та обліковій справі. Всі зауваження про недоліки в організації середспільчанської документації записувались інструктором до книги протоколів, копії яких надходили в спілку. Характер роботи інструктора вимагав ґрунтовного знання кооперативної справи та всебічної загальної підготовки, про що свідчить той факт, що на посаді завідуючого інструкторським відділом Полтавської спілки

---

¹ Обзор потребительских обществ Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С.8. – Хуторянин. – 1914. – №38, 39. – С.17, 18.

² Южно-русский потребитель. – 1917. – №5-7. – С.31. ЦДІА України. – Ф.1111. – Оп.1. – Од.збер.43. – Арк.32.

³ ЦДІА України. – Ф.1111. – Оп.1. – Од.збер.43. – Арк.32.

⁴ Там само.

споживчих товариств перебував досвідчений організатор, в наступному відомий кооперативний діяч П.Ф.Височанський¹.

Значну допомогу населенню у розповсюдженні кооперативних ідей і принципів кооперативного будівництва надавало земство, шляхом створення мережі спеціальних і загальних курсів по підготовці практиків кооперативної справи. Шляхи і напрямки земської діяльності в організації курсів диктувалися головним чином рівнем кооперативної свідомості населення, крайньою необізнаністю його у справах суспільно-економічної діяльності, відсутністю навичок та досвідченості у техніці ведення обліку, паювання, торговельних операцій.

У Чернігівській губернії питання про створення щорічних кооперативних курсів по підготовці організаторів поширення ідей самодіяльності і самопомоги населенню було поставлене в 1907 р. на першому з'їзді представників кооперативних установ. Губернським земством, при сприянні повітових, у Ніжині і Новгород-Сіверському були організовані курси по сільському господарству і кооперативному рахівництву². Земські збори 1910 р. приєдналися до пропозиції губернської економічної ради про відокремлення рахівничо-кооперативних курсів від сільськогосподарських та проведення їх у зимовий період. На виконання цієї постанови губернська земська управа у жовтні 1911 р. провела рахівничо-кооперативні курси в Городнянському повіті, а в березні 1913 р., за рахунок асигнувань 1912 р., такі курси були проведені в Чернігові³.

Губернські управи, при визначенні місця і часу проведення курсів, зверталися до населення з опитувальною анкетною, що розсилалася всім гласним земства, агрономам, кооперативним товариствам. Окрім звичайних оголошень та анкет розповсюджувались також афіші, в яких зазначалися строк, місце проведення кооперативних курсів, їх спеціалізація та відповідальні за організацію.

Земські управи, які згідно "Положення" мали турбуватися про поліпшення добробуту населення, на той час розуміли, що без розвитку кооперації важко розраховувати на піднесення селянського господарства, що тільки завдяки розгалуженій курсовій мережі можна досягти значних змін у розповсюдженні кооперативних знань у масах і не шкодували коштів на підготовку та проведення цих заходів. Відтак, не дивно, що з кожним роком кількість слухачів кооперативних курсів зростала. У Чернігівській губернії в 1908 р. на кооперативних курсах, що проходили в Ніжині, навчалось 43 слухачі, у 1909 р. в Новгород-Сіверському – 54, у 1910 р. в Борзні – 84, у 1911 р. в Городні – 98, у 1912 році в Чернігові – 164⁴. Дослідження статистичних даних засвідчують, що

---

¹ Там само. – Арк.33.

² Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – С.6.

³ Отчет Черниговской губернской земской управы по сельскохозяйственному экономическому отделу за 1912 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С.88.

⁴ Отчет Черниговской губернской земской управы по сельскохозяйственному экономическому отделу за 1912 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С.92.

ріст кількості слухачів курсів супроводився значним розширенням кооперативної мережі в цілому.

ТАБЛИЦЯ 5
Кооперативна мережа губернії¹

№	Товариства	1907	1913	Зросло	У відсотках
1	Кредитні	80	244	164	205
2	Споживчі	48	168	120	154
3	Сільсько-господарські	19	84	65	340
	Разом	147	524	351	699

Виходячи з даних аналізу, підкреслимо: якщо після першого загальногубернського з'їзду представників кооперативних установ у 1907 р. курсами охоплювався слухач від кожного третього товариства, то вже через п'ять років – представник кожного другого кооперативу.

Збільшення кількості сільськогосподарських товариств на 340 відсотків, кредитних на 205, споживчих – на 154, при їх загальному рості втричі, вимагало від організаторів курсів, поряд з вивченням примірних статутів, посилення уваги до відкриття різних видів кооперації, ведення посередницьких операцій, збуту і закупівлі товарів широкого вжитку серед населення.

Полтавська губернска земська управа, зазначав П.Шумановський у доповіді черговим повітовим зборам "Про сприяння сільській кооперації", серед заходів земства підкреслювала особливу роль загальних і спеціальних курсів для підготовки місцевих кооперативних діячів².

У Харківській губернії в 1915 році земство розробило програму та заснувало курси по дрібному кредиту для поранених воїнів, які перебували на лікуванні в госпіталях міста. До розробки програми було залучено професора університету, відомого знавця кооперативної справи О.М.Анциферова³. Організаторами курсів виступила Харківська інспекція дрібного кредиту. На кожен потік курсів набирали по 40 слухачів. Навчання проводилося щоденно, крім неділі. Лекції тривали по 30 хвилин кожна, з перервою від п'яти до десяти хвилин. На заняттях, крім лектора, для спостереження за роботою слухачів був присутній підлектор, котрий допомагав демонструвати картини та схеми з кооперативного життя⁴.

До складу екзаменаційної комісії курсів входили: завідуючий курсами, по одному представнику від госпіталів, при яких вони були організовані, а також члени кооперативного комітету при Харківському сільськогосподарському товаристві та повітової земської каси дрібного кредиту. По кожній спеціальності, яку набували слухачі на курсах, існували підкомісії (дрібному кредиту, діловодству, рахівництву).

¹ Отчет Черниговской губернской земской управы по сельскохозяйственному экономическому отделу за 1912 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С.92.

² Шумановский П.Б. Земство, агрономия и кооперация // Земский агроном. – 1913. – №6. – С.13.

³ ЦДІА України. – Ф.2019. – Оп.1. – Од.збер.269. – Арк.1.

⁴ Там само. – Арк.2.

Разом з тим при губернських земських управах діяли економічні ради, до складу яких входили члени губернської управи, десять гласних губернських земств, члени сільськогосподарських товариств, викладачі сільськогосподарських шкіл, агрономи дослідних полів, спеціалісти лісного та земельного департаментів, а також губернські та повітові агрономи¹.

Економічні ради створювались і при земських повітових управах. Вони складались з членів повітової управи, повітових гласних, спеціалістів лісного та земельного департаментів, повітових та дільничних агрономів, представників сільськогосподарських товариств. Економічні ради збирались з ініціативи земських управ не рідше одного разу на рік і виробляли програму діяльності земства по наданню допомоги населенню в пропаганді та запровадженні передових агрокультурних методів землеробства, нових видів сільськогосподарських сортів, організації дослідних станцій та дослідних полів, популяризації передових методів праці. У своїй діяльності економічні ради приділяли увагу пропаганді кооперативного руху. Згодом при них були створені довідкові бюро з питань кооперації².

Завдання бюро полягало у сприянні кооперативним товариствам, наданні довідок і порад по організації кооперативів, правильній постановці рахівництва, діловодства та торгівлі. Окрім того, на прохання товариств, бюро надсилало статuti та зразки документації, а в окремих випадках навіть відряджало свого представника для надання практичної допомоги. Та у зв'язку з активним ростом кооперативного руху, такої допомоги було недостатньо. Кредитні, споживчі та сільськогосподарські товариства вимагали постійного кваліфікованого керівництва, що й спонукало земські губернські управи до підготовки та проведення перших губернських з'їздів представників усіх кооперативних організацій³.

Проведення губернських з'їздів у Лівобережній Україні збіглося з періодом становлення волосних земств як первинної земської одиниці, тому що до грудня 1908 р. питання про них мало проблематичний характер. Ще у 1901 р. на з'їзді Московського товариства сільського господарства вперше було висловлено думку про необхідність заснування волосного земства як "дрібної земської одиниці", потрібної для безпосереднього надання допомоги сільському населенню⁴. На з'їзді підкреслювалося, що повітове земство охоплювало надто велику округу, було віддалене від сільської людності, не завжди знало всі нужди і потреби села.

На думку учасників з'їзду волосне земство повинно було носити характер обов'язкової, а не добровільної спілки, бути безстановим, мати право самоуправління, свої виборні органи без поліцейських і судових обов'язків. Пропозиції Московського з'їзду широко обговорювались на земських зборах, де більшість гласних, посилаючись на низький культурний рівень селян та їх

---

¹ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.105.

² Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – С.6.

³ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.106.

⁴ Рада. – 1908. – 27 листопада (10 грудня).

обмежену самодіяльність, на необхідність у зв'язку з цим збільшення податків для утримання волосного земства, не підтримали цю ідею¹. Лише після розгляду в Державній думі 14 грудня 1908 року, волосне земство одержало право на своє існування. Саме з цього часу і можна розглядати ставлення волосного земства до кооперативного руху².

Найближчою до селян на рівні волості була сільськогосподарська кооперація, через яку волосне земство намагалося розповсюджувати агрономічні знання, передові сорти насіння районуваних культур, машини та кращі породи худоби. Волосні земства при організації товариств та пропаганді переваг кооперативної ідеї, у зв'язку з відсутністю коштів, спирались на місцеві сили, використовуючи ініціативу та наявну самодіяльність населення. Найліпше місцеві можливості розкривались у створенні сільськогосподарських громад, котрі відіграли домінуючу роль у розповсюдженні агрономічних та кооперативних знань серед населення.

Як правило, сільськогосподарські громади на вимоги земства обов'язково мали пункти з плідниками кращої породи худоби, показові дослідні поля, розсадники плодівих дерев для розповсюдження серед селянських господарств. У 1912 році в Лівобережній Україні, згідно земської статистики, нараховувалось 380 сільськогосподарських громад, з них на Полтавщині – 254, Чернігівщині – 66, Харківщині – 60³. Громади об'єднували прогресивні кола сільського населення, через які впливали на маси з метою поширення серед них передових методів організації господарств.

Широкого розповсюдження в Лівобережній Україні набула організація громадами сільськогосподарських виставок. У цьому відзначались Ніжинська та Козелецька сільськогосподарські громади. Ніжинська, зокрема, мала територію виставки з будівлями для великої рогатої худоби, оціненими у сім тисяч карбованців і рухомим майном на суму близько 1000 карбованців. Експозиція виставки будувалася по окремих галузях сільськогосподарського виробництва, кращі експонати вручались премії та винагороди. Крім Ніжинського, виставки влаштовувались Козелецьким, Конотопським, Остерським та Кролевецьким земствами⁴. Значну увагу організації та проведенню виставок приділяли земства Полтавської та Харківської губерній.

Аналіз роботи земства по пропаганді та впровадженню кооперативного руху серед населення досліджуваного регіону показує, що його діяльність насамперед була націлена на підготовку та здійснення заходів, спрямованих на розвиток самодіяльності і самопомоги серед широких верств людності, ліквідацію усталеної неграмотності, загальну потребу у вихованні рис кооперативної підприємливості та навичок громадської діяльності.

Земські збори та управи, які згідно "Положення" зобов'язувалися турбуватися про поліпшення добробуту населення, в основній масі своїй усвідомлювали, що в умовах розвитку капіталістичних відносин на селі

---

¹ Там само.

² Сільський господар. – 1918. – №2. – С.38.

³ Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – С.9.

⁴ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.187, 189.

недооцінка значення кооперативного руху унеможливить вирішення цієї складної проблеми.

Тому заходами земства передбачалось виділення коштів на проведення лекцій, бесід по кооперації, видання та розповсюдження брошур, плакатів і листівок, що мали як загальний, так і місцевий характер, а також створення бібліотек та хат-читалень, організацію курсів, виставок, утворення при губернських та повітових управах економічних рад і довідкових бюро з метою поширення кооперативних ідей і сприяння виникненню кооперативних організацій.

5.2. Сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху

Дослідження земської агрономічної діяльності в Лівобережній Україні переконує, що допомога сільському населенню з боку земства в поліпшенні економічного становища спочатку носила випадковий характер і полягала у виконанні певних разових, або недовготривалих акцій, таких як страхування домашньої худоби, поширення тutowого шовківництва, проведення меліоративних робіт, закріплення і заліснення ярів та піщаників.

Земські управи з 1881 р. розпочали добровільне страхування домашньої худоби та вже у 1891 році припинили роботу в зв'язку з "непопулярністю цієї акції серед місцевого населення"¹. У тому ж році земства приступили до запровадження тutowого шовківництва. Шовководам надсилалась популярна література, насіння і грони шовковиці, але з часом робота звелась в основному до посередництва по збуту коконів між шовководами і фабриками.

З 1893 р. земства займалися меліоративними роботами. Тільки в Чернігівській губернії до 1907 р. було осушено понад 6 000 десятин боліт. Значного розмаху набуло укріплення і заліснення ярів та піщаників. За той же період було окультурено 18 000 десятин з 44 000 по всій губернії². Розвиток земської агрономії розпочався з 1907 р., коли царський уряд пішов на допомогу земству в справі залучення агрономічного персоналу і проведення заходів для здійснення наступної аграрної реформи, пов'язаної з виділенням з общини "відрубників" та хуторян. Організація повітової агрономії була закінчена в 1909 р., а губернської – у 1912 р., що ж стосується дільничних агрономів, то в 1912 р. на всю Російську імперію їх було лише десять³.

Якщо до 1907 р. заходи земських агрономів носили випадковий характер, а існуючі сільськогосподарські, кредитні, ощадно-позикові та споживчі товариства діяли кожне окремо, без взаємної програми і загальної допомоги з боку земства, то з 1907 р. під керівництвом земських управ у губерніях пройшли перші з'їзди представників кооперативних установ, після яких земська агрономія набула певної структури з відповідними обов'язками.

Доречно зазначити, що в окремих губерніях посада повітових та губернських агрономів була введена значно раніше. Зокрема, на Чернігівщині

---

¹ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.102.

² Там само.

³ Українська кооперація. – 1918. – №2. – С.41.

земська повітова агрономія започаткувалась у 1902 році, губернська – в 1903, а інститут дільничної агрономії був заснований у 1911 році¹.

Окрім губернських, повітових та дільничних агрономів, до структури земської агрономії належали завідувачі агрономічним діловодством (секретарі сільськогосподарських товариств), сільськогосподарські старости, фахівці, інструктори, завідувачі дослідними і зразковими інституціями, про що свідчить таблиця XXIII (Додаток).

З таблиці видно, що найбільш розвинутий земсько-агрономічний апарат мала Полтавська губернія. По основних показниках вона посідала перше місце в Лівобережній Україні: з 7 губернських агрономів на Полтавщині було 4, або 57 відсотків, половина повітових агрономів, з 10 завідувачих агрономічним діловодством² і секретарів сільськогосподарських товариств – 68, або 66 відсотків, з 114 сільськогосподарських старост – 76, що становило 67 відсотків. На долю Полтавщини припадало також 43 відсотки загальної кількості агрономічного персоналу. Та навіть найбільш розвинута структура була ще далекою до повного забезпечення кваліфікованою допомогою населення губернії.

Чернігівщина виділялася мережею сільськогосподарських складів, на долю якої з 68 завідувачих припадало 28, або 48 відсотків, а Харківщина – дослідницькими і зразковими дільницями, де з загальної кількості 65 завідувачих в Лівобережжі, на долю губернії припадало 43, або 66 відсотків. У структурі земської агрономічної служби всі три губернії мали майже порівну дільничних агрономів та інструкторів.

Земська агрономічна служба розвивалась досить активно і найвищого свого рівня досягла напередодні першої світової війни. Земства субсидували місцеві сільськогосподарські товариства безповоротними і поворотними коштами, шляхом видачі новоутвореним товариствам 100 крб. На поточні потреби для товариств малого району діяльності видавалось ще до 200 крб, для повітових товариств – до 500 крб земством компенсувалась половина суми на утримання секретарів і спеціалістів (фахівців) при сільськогосподарських товариствах, але загальна сума по цій статті не перевищувала 400 крб для товариств малого району і 600 крб – для повітового товариства³.

Як свідчать матеріали, рівень професійної підготовки кількісного складу агрономів визначав якість програм та методів кваліфікованої допомоги. До того ж, треба мати на увазі, що в проходженні агрономічної ієрархії натоді далеко не дотримувалися послідовності та наявності належного досвіду роботи. Коли ж взяти до відома ще й ті умови, в яких доводилося працювати агрономам (неграмотність, бідність селянства, всілякі земельні безладдя, неінвестиційованість умов сільського господарства), то стає зрозумілим, чому земська агрономія не змогла надати тієї допомоги, якої від неї сподівалися отримати кооперативні товариства.

Всезростаючий попит на агрономічний персонал довів до того, що земства мало звертали увагу на освітній ценз та відповідний досвід роботи, нерідко

---

¹ Див.: Реузов С. Матеріали по кооперації Борзенщини. – С.1.

² Українська кооперація. – 1918. – №2. – С.42.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – №1. – С.92.

запрошуючи на посади дільничних агрономів осіб не тільки з середньою, а навіть початковою освітою¹.

Непідготовленість агрономічного персоналу, залучення його до землеустрою та різного роду земельних реквізицій під час війни були головною причиною недовір'я та скептичного ставлення до нього з боку селянства.

Разом з тим, незважаючи на всі негативні сторони земської агрономії, які залежали як від самих агрономів, так і від умов, в яких вони працювали, здебільшого забезпечувались позитивні наслідки. Серед селян прокинулись почуття самодіяльності та необхідності пошуків засобів поліпшення сільського господарства, що посприяло зрушенню його з точки застою.

Перед земськими управами стояло завдання надання допомоги у перебудові дрібного селянського господарства на промисловій основі, спеціалізації та пристосування до індивідуальних здібностей і можливостей кожного селянина. Ріст цін на продукти сільського господарства і збільшення потреб жителів міста в результатах господарювання на селі вимагали від земств та земської агрономії не тільки опиратися в своїй діяльності на сільськогосподарську кооперацію, а й всіляко сприяти розширенню її діяльності.

Історично так склалося, підкреслює Е.П.Шевченко, що земства і, зокрема, земська агрономія, вибирали певний вид кооперації, якому і приділяли більше уваги та надавали матеріальної підтримки. Так, у Полтавській губернії це були сільськогосподарські спілки малого району, в Харківській – кредитні спілки, на Чернігівщині – сільськогосподарські товариства та громади². Саме на них зосереджувалась увага і діяльність земських агрономічних служб. Ніжинська сільськогосподарська громада мала дорадчий голос при Ніжинській повітовій земській управі. Заснована в 1898 році, вона вже в перший рік свого існування організувала продаж посівного матеріалу та влаштувала сільськогосподарську виставку. До складу громади входило 93 члени, які звернулися до Міністерства землеробства з проханням відпустити насінневий матеріал для безплатної роздачі селянським господарствам та надати допомогу в організації зразкової кузні, розплідника племінних тварин та заснуванні центру технічного навчання. Практична діяльність громади була націлена на підготовку сільськогосподарської виставки, будівництва для неї павільйонів, забезпечення посівним матеріалом, присланим департаментом землеробства для безплатної роздачі селянам. У 1903 році чистий прибуток від продажу насінневого матеріалу становив 143 крб³. Стародубська сільськогосподарська громада, заснована в 1895 році з допомогою агрономів повітового земства, видала сільськогосподарський опис Стародубського повіту, взяла участь у Московській сільськогосподарській виставці, на яку представила ґрунтові карти повіту та зразки посівного матеріалу і ґрунтів 62 господарств⁴.

---

¹ Департамент земельних дел. Местный агрономический персонал. – Пг., 1915. – С.41.

² Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – С.5, 6.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №2. – С.104.

⁴ Там само. – С.112.

Харківська губернська земська управа в 1909 р. скликала перший з'їзд кооперативних товариств, на якому прийняла рішення про надання кредитів та одноразової допомоги сільськогосподарським товариствам¹. Полтавська губернська земська управа в тому ж році надала 83 сільськогосподарським товариствам допомоги на 16 239 крб, стільки ж асигнувала повітовим земствам і кредитним товариствам².

Однак коштів для сільськогосподарських товариств бракувало, кожне з них нуждалося в задоволенні власних потреб. Необхідні були приміщення, гроші для оплати посадових осіб – прикажчиків, завідуючих торговими операціями, секретарів. Все це були першочергові питання, всі вони відігравали важливу роль у житті кооперативів, тому земства практикували збір коштів від приватних осіб. Так, Краснокутське сільськогосподарське товариство на Харківщині за допомогою земця цукрозаводчика П.Харитоненка придбало для власних потреб садибу з будинком³. Приклади пожертвувань з боку поміщиків-лібералів та земців на адресу кооперативних товариств в Лівобережній Україні носили далеко непоодиноким характер.

Далі необхідно підкреслити, що за допомогою полтавського губернського земства Жабківське сільськогосподарське товариство орендувало 108 десятин землі з метою влаштування на них зразкового господарства, що було започаткуванням комерційно-виробничих відносин у кооперативному русі Лівобережної України. Земська агрономія безпосередньо сприяла виробничому характеру перших маслоробних сільськогосподарських товариств на Харківщині, особливо в тій частині Вовчанського повіту, де, завдяки достатку кормових угідь, були сприятливі умови для утримання молочного поголів'я⁴.

Значною популярністю серед кооперативних товариств користувалися земські сільськогосподарські склади. Перший з них у Лівобережній Україні був організований на Полтавщині у 1881 році в Кобеляцькому повіті при земській управі, з капіталом 30 000 крб. Спеціалізувався він на сільськогосподарських машинах, знаряддях та сортовому насінні. Щорічно в шести відділеннях складу продавалося товарів пересічно на суму більше 50 тисяч карбованців⁵. У 1887 році при Золотоніській земській управі був відкритий другий склад, на якому продавалися плуги, борони, сівалки, молотарки та віялки. Тут кожного року в середньому реалізовувалося товарів на 35 тисяч карбованців. Всього на Полтавщині у 1905 році нараховувалося 13 складів і 12 відділень⁶. Уся мережа сільськогосподарських складів була створена до 1900 року, що свідчить про активну роботу на той час губернської земської управи у питаннях поліпшення культури землеробств та підвищення врожайності.

У Харкові перший склад сільськогосподарських машин та знарядь було відкрито губернською земською управою 1893 року. Капітал його становив

¹ Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – С.5.

² Там само. – С.6.

³ ЦДІА України. – Ф.2019. – Оп.1. – Од.збер.265. – Арк.2.

⁴ Там само. – Арк.3.

⁵ Сапьялкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. – С.521.

⁶ Там само.

14 000 крб, тут щорічно продавалося товарів пересічно на 24 000 крб і при 24 волосних правліннях існували відділення. Особливістю, характерною для Харківщини, було те, що вся мережа сільськогосподарських складів створювалася з 1897 по 1901 рік і нараховувала 11 складів і 40 відділень¹. Саме на ці роки припадає найбільша активність харківської земської агрономії по поліпшенню бази сільськогосподарського виробництва.

Щодо Чернігівського земства і його агрономії, то слід зазначити, що їх частка в забезпеченні сільського господарства губернії матеріальною базою становила у 1905 р. 15 складів і 7 відділень, а вся основна мережа була заснована з 1885 по 1890 рік². Найбільшими за наявним капіталом, щорічним продажем хліборобських машин, інвентарю, сортового та листового заліза, інструментів та посівного матеріалу були сільськогосподарські склади в Конотопі, Ніжині, Козельці та Городні. Відділення складів, як правило, відкривалися при сільськогосподарських товариствах, де продаж товарів проводився як членам товариства, так і решті місцевого населення. У 1898 році був відкритий відділ земського складу сільськогосподарських машин і знарядь при Ніжинській сільськогосподарській громаді. Вже у наступному році вона реалізувала зі складу продукції на 1.500 крб, а в 1900 році – на 2 000 крб³.

Козелецьке повітове земство погодилося на відкриття при Новобасанській сільськогосподарській громаді відділу земського складу машин і знарядь, який розпочав свою діяльність у січні 1903 року. На витрати по утриманню складу кошти громада отримала від земства, при п'яти відсотках комісійних. В 1903 році зі складу було продано машин і знарядь на 5 962 крб, а прибуток становив 314 крб. У тому ж році громада відкрила склад посівного матеріалу. За перший рік існування його продали на 231 крб і отримали 24 крб прибутку⁴.

Для Стародубської сільськогосподарської громади, заснованої в 1895 році, характерним було те, що вона охоплювала і волості сусідніх повітів. Кошти громадян складалися в основному з прибутків від складу за продаж хліборобських машин і знарядь, допомоги Міністерства землеробства і державного майна в наданні безповоротної позики, що становила 302 крб 80 коп. на закупівлю плідників для поліпшення стада великої рогатої худоби⁵. Сільськогосподарські громади були практично агентами земств по продажу хліборобських машин та знарядь, посівного матеріалу, добрив і тому отримували від них у кредит на певний строк всі ці необхідні для ведення сільського господарства товари, реалізуючи їх на умовах, визначених земствами.

Продаж сільськогосподарських знарядь і інших товарів кооперативними громадами становив широко розповсюджену торгову операцію, а в таких повітах, як Вовчанський, Охтирський, Харківський громади відкривали і вели склади та всю організаційну роботу за рахунок земства, причому у

---

¹ Там само. – С.534.

² Сапыолкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. – С.536.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №2. – С.104.

⁴ Там само. – 1904. – №5. – С.280. – №4. – С.286.

⁵ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №2. – С.110.

Волчанському повіті земські філіали були закриті, а всі розстрочки на період більше року здійснювалися за розпорядженням земської повітової управи. При придбанні складних сільськогосподарських машин, розстрочка надавалася на п'ять років¹. Крім сільськогосподарських машин та знарядь, посівного матеріалу та добрив, члени громади могли придбати покрівельні матеріали, переважно сортове залізо та фарби.

Наведені приклади свідчать, що відділення складів створювалися в основному на базі сільськогосподарських товариств, при активному сприянні агрономічної служби земства. У роки першої світової війни земські управи займалися вирішенням продовольчої проблеми. Земство закуповувало товари широкого вжитку і передавало їх в кооперативи. Для кращого розподілу продовольчих товарів відкривалися нові склади, звідки товар відпускався кооперативам. У Борзнянському повіті на Чернігівщині відразу було відкрито чотири склади з товарами першої потреби. Така діяльність земства продовжувалася до відкриття кооперативних союзів².

Заслугує на увагу питання про надання допомоги земствами і агрономічними службами сільській споживчій кооперації. Основна мета споживчого товариства в процесі виробництва і споживання, як відомо, полягала в усуненні посередництва, яке пригнічувало трудову людину. Та окремі споживчі товариства поодиночки не могли вирішити таку складну проблему, потрібні були союзи – другий ступінь кооперативної структури, що об'єднували б матеріальні зусилля низової ланки товариств, надавали їм методичну допомогу, здійснювали ревізії рахівничої та торговельної справи. Такі об'єднання товариств були необхідні для широкої популяризації кооперативного руху та пропаганди самої кооперативної ідеї. Для утворення нових товариств потрібно було загальне піднесення кооперативної свідомості серед населення. Тільки при широкій самосвідомості, проїнятості членів суспільства ідеєю кооперації могли бути позитивні результати. Тим більше, що питання про утворення кооперативних союзів в Лівобережній Україні було поставлене в той час, коли вже існували Московський, Петербурзький та Київський союзи споживчих товариств. При цьому Московський Союз об'єднував 135 споживчих товариств, Петербурзький – 80, Київський – 65, що об'єднувалися в Союз у травні 1907 року³.

На Чернігівщині на той час діяло 79 споживчих товариств, з яких частина була членами Московського Союзу (Чернігівське, Борзнянське, Михайлівське, Сосницьке, Кедрівське та інші). За об'єднання в Київський Союз висловилися більшість споживчих товариств, що не входили до Московського Союзу, в тому числі Ніжинське, Кропив'янське, Шабалинівське та Блистівське. Розглядався також варіант утворення Чернігівського союзу споживчих товариств, та, в зв'язку з відсутністю належних шляхів сполучення, оптових складів і фабрично-заводської структури з оптово-комісійною торгівлею, організація його була визнана недоцільною. Перший з'їзд представників кооперативних установ

¹ ЦДІА України. – Ф.2019. – Оп.1. – Од.збер.354. – Арк.2.

² Реузов С. Матеріали по кооперації Борзенщини. – С.127.

³ Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907). – С.5-6.

Чернігівщини в 1907 році визнав за необхідне об'єднати споживчі товариства, для кращого вираження кооперативного середспілкового життя, навколо губернської земської управи, заснувавши в її економічному відділі посаду інструктора по споживчій кооперації.

Про участь земської агрономії в діяльності споживчої кооперації існували дві точки зору. Перша полягала в тому, що земські агрономи та інші фахівці повинні самі засновувати товариства і контролювати правильність їх діяльності, допомагати вести звітність та всю статистику. Згідно другої точки зору вважалося, що земські агрономи мали взяти на себе лише консультативну сторону, сприяючи популяризації кооперативних ідей, а також вносити пропозиції до земства про субсидування товариств, започаткованих строком до одного року.

Водночас у доповідях про споживчу кооперацію на з'їздах представників кооперативних установ земству пропонувалось за доцільне об'єднати керівництво сільськими споживчими та кредитними товариствами. Особлива увага зверталася на значення загальної обов'язкової початкової освіти як основи для розповсюдження кооперативних знань, на необхідність організації в доступній формі консультацій та надання земствами позики строком від трьох місяців до одного року новоутвореним товариствам.

В 1909 році Чернігівська земська управа, з метою з'ясування міри сприяння земської агрономії розвитку кооперативного руху провела анкетування 45 агрономів, які працювали у повітах губернії¹. Результати анкетування показали, що з 45 опитуваних 6 агрономів не відповіли на анкету, а це становило 13 відсотків від загальної кількості і давало підстави вважати, що саме така кількість агрономічного персоналу не брала участі в кооперативному русі взагалі. Двадцять агрономів (44 відсотки) відповіли на поставлене запитання в загальних рисах, тобто участь у діяльності сільськогосподарських товариств брали та посилено сприяли їх розвитку і зміцненню. Дев'ятнадцять агрономів (42 відсотки) брали активну участь у сільськогосподарських товариствах: новобасанський агроном завідував дослідним полем, вороньківський – теж очолював дослідні ділянки, сосницький допомагав в складанні звітності, проводив лекції і бесіди, сприяв відкриттю бібліотеки, кролевецький – надавав допомогу в закладанні зразкового поля, організував роботу бібліотеки, чернігівський брав участь в загальних зборах, надавав консультації в проведенні ревізії роботи товариства.

Два сільськогосподарських товариства були створені при безпосередній участі повітових агрономів, одного з них було обрано головою ради товариства, три працювали членами ради, два – секретарями товариства і три були членами ревізійних комісій сільськогосподарських товариств.

Таким чином, з 45 агрономів, що працювали в повітах губернії, 39 (89 відсотків) брали участь у кооперативних об'єднаннях, в основному сільськогосподарських товариствах.

Що стосується кредитної кооперації, то з 45 агрономів 18 (40 відсотків) заявили, що вони байдуже ставляться до її діяльності.

---

¹ Обзор агрономической деятельности уездных земств Черниговской губернии за 1912 г. – С.118.

Ще гіршою виявилася картина з споживчими товариствами, де з 45 агрономів 23, або 51 відсоток, заявили, що вони ніякого відношення до цього виду кооперативної діяльності не мають. При подальшому дослідженні діяльності земських агрономів з'ясувалося, що в організації споживчих і кредитних товариств, роботі з ними, як вважали самі агрономи, їм не вистачало знань та відповідного досвіду.

Дослідження показують, що найвищий рівень розвитку земської агрономії припадав на довоєнні роки, коли в багатьох повітах було по 5-6 і навіть більше дільничних агрономів¹. Перша світова війна спричинила занепад земської агрономії та результатів її діяльності, особливо щодо підвищення урожайності сільськогосподарських культур. У повітах залишилося в крайньому разі по одному агроному, а нерідко й ті були мобілізовані на фронт. Дослідні поля та прокатні станції, що очолювалися агрономами, в зв'язку з відсутністю постійного догляду та запасних частин, звелись нанівець. Худоба в розплідниках без догляду та доброї паші стала нікудишньою, в той час земства не мали грошей не тільки на агрономічні заходи, а й на платню агрономам. Фінансова скрута затягувалась, агрономи покидали земства.

Разом з тим кооперативна мережа збільшувалася, кооперативні товариства, в зв'язку з новими розподільчими функціями в роки війни, приваблюючи до себе нових членів, набували все більше сил і коштів. Саме в цей час серед кооперативних діячів частіше лунали голоси про те, щоб агрономічна служба та її структури були передані кооперативним організаціям. Та перевага залишалась за тією частиною кооператорів-практиків, які вважали, що агрономічна організація мусить і надалі перебувати в розпорядженні земства.

Вони, як усталені громадські установи, мали вже достатній досвід у цій справі, чітко налагоджену агрономічну структуру, яка за браком коштів та під тиском обставин розпадалася. Вони вважали, що кооперація мусила в ті скрутні для земства часи допомогти йому, взявши на свої кошти утримання агрономічної організації, бо, як підкреслював тоді відомий земець і кооперативний діяч В.Сазонов "ліквідація земської агрономії не є в інтересах кооперації і самого населення"².

У червні 1918 року відбулася губернська нарада земських агрономів Полтавщини. Попередня нарада була влітку 1917 року. За рік, що минув, сталися докорінні зміни в економічному, соціальному і політичному житті України. Обговоривши стан справ, нарада агрономів обрала губернське бюро в складі губернського агронома, двох його помічників і виробила план діяльності земських агрономів на Полтавщині. Учасники наради вирішили створити постійний осередок для керування справами сільськогосподарської кооперації в губернії. Було визнане доцільним відкриття в Полтаві філії Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу (Централу), яку очолило правління з чотирьох осіб, що обиралися на зборах агрономічної організації і представників Централу. Члени правління затверджувалися Централом і одержували від нього зарплату. Вони відали фінансово-

---

¹ Сільський господар. – 1918. – №12. – С.3.

² Сазонов В. Кооперація та земська агрономія // Українська кооперація. – 1918. – №2. – С.40.

господарськими питаннями, постачанням і збутом, а також організаційно-агітаційною роботою¹.

У грудні 1918 року відбулася Харківська губернська нарада сільськогосподарської кооперації, де обговорювалися доповіді про стан в сільському господарстві та про завдання кооперації, а також про роль земської агрономії в справах сільськогосподарського кооперативного будівництва та інші. Слід зазначити, що доповідачами на нараді, поряд з організаторами кооперативного руху, виступали професори Харківського університету, активні пропагандисти кооперативної теорії, земці О.М.Челінцев, Д.М.Піскунов, О.М.Анциферов². З особливою гостротою в тому ж 1918 році постало питання про надання агрономічної допомоги населенню та організацію взаємовідносин між сільськогосподарськими кооперативами і волосним земством. Єдиним видом сільськогосподарської кооперації на селі були дрібнорайонні сільськогосподарські громади, через які повітове земство і вирішило розповсюджувати агрономічні знання, сільськогосподарські машини та знаряддя, насінневий матеріал та інше.

Коштів і сил у земства натоді бракувало і тому треба було спиратися на місцеву ініціативу та самодіяльність. Найліпше ці місцеві сили використовувалися у сільськогосподарських громадах, які відіграли значну роль у розповсюдженні агрономічних знань та підвищенні урожайності сільськогосподарських культур. Земство, перевантажене культурно-освітніми, економічними та адміністративними обов'язками, залишало за собою надання сільськогосподарським громадам матеріальної допомоги, утримання агрономічного персоналу, складів і майстерень по ремонту сільськогосподарських машин та знарядь.

Для об'єднання зусиль волосного земства і сільськогосподарських громад повітові земства пропонували утворити економічні ради з представників кооперації, земств та агрономів і фахівців сільського господарства. Постанови ради набирали чинності після затвердження їх земськими зборами гласних і передбачали всебічне обслуговування сільськогосподарських громад земським агрономічним персоналом³.

Через сільськогосподарські громади земство входило в безпосередні стосунки з населенням, налагоджувало з ним постійний зв'язок для отримання зворотної інформації про стан та потреби в сільськогосподарському виробництві. Агрономи та фахівці земства проводили серед населення активну роботу по організації сільськогосподарських громад, переборюючи ще далеко не усталене поняття про те, що без кооперації практично неможливе значне поліпшення сільського господарства, його окремих галузей, що тільки окремі товариства, при активному сприянні земства, зможуть перебудувати сільське господарство, пристосувати його до нових соціально-політичних і економічних умов.

Таким чином, сприяння земської агрономії розвитку кооперативного руху розпочалося з залучення агрономічної служби до надання необхідної допомоги

---

¹ Сільський господар. – 1918. – №3-4. – С.39.

² ЦДІА України. – Ф.2019. – Оп.1. – Од.збер.265. – Арк.1.

³ Там само.

населенню, пов'язаної з певним видом сільськогосподарських робіт, підготовки системи земських заходів по поліпшенню сільськогосподарського виробництва, при безпосередній участі та контролю за їх виконанням агрономічного персоналу. Перші з'їзди представників кооперативних установ в губерніях сприяли утворенню структури земської агрономії, котра, розвиваючись як кількісно, так і якісно, заповняла низові ланки сільськогосподарського виробництва. Земські управи через агрономічні структури, розвиваючи у селян почуття самодіяльності та активності у пошуках засобів поліпшення становища у сільському господарстві, сприяли побудові його на промисловій основі, спеціалізації та пристосуванню до індивідуальних здібностей та можливостей кожного господаря. Ріст цін на продукти сільського господарства та збільшення заінтересованості жителів міст у підвищенні результатів господарювання на селі вимагали від земств і земської агрономії не тільки опори на сільськогосподарську кооперацію, а й всілякого сприяння розвитку кооперативного руху в цілому.

§3. Участь місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин

Розглянутий нами попередній матеріал дає підстави стверджувати, що господарська поживленість, яку переживало село у пореформений період, і яка створила основи для розвитку кооперації, сприяла підвищенню продуктивності виробництва лише при умові вкладення відповідного капіталу і наявності оборотних коштів. Ці процеси не могли пройти мимо земства, котре на той час намагалося займати видне місце у суспільному житті і бути уособленням і організаційним оформленням нового класу – міської і сільської буржуазії. Провідна роль земства полягала в організації стосунків дрібних виробників з державними фінансовими органами (утворення кооперативних установ дрібного кредиту, надання їм довгострокових позик та прискорення відкриття новоутворених товариств). Центральними установами, які мали надавати позики кооперативним товариствам, були департамент землеробства, відділи сільського господарства і сільської економіки Міністерства фінансів, що відкривали кредити на пільгових умовах, скористатись котрими можна було лише з допомогою земств.

Як свідчать документи, в 1871 р. кредитна канцелярія Міністерства фінансів надіслала губернським земським управам циркулярного листа про організацію ощадно-позикових товариств. З метою поширення кредитних установ серед сільського населення, і у відповідності з вимогами, в губернських земських збірниках були опубліковані примірні статuti товариств. Водночас повітовим земствам було запропоновано "ввійти в зносини з засновниками товариств", виходячи з місцевих умов, внести відповідні зміни до текстів опублікованих примірних статuti¹. Відтак, необхідною умовою подальшого розвитку суспільства стала організація кооперативних форм кредитних відносин.

---

¹ Холмский А.И. Свод постановлений Черниговских земских собраний 1865-1882 гг. – Одесса, 1884. – С.455.

Досліджуючи проблеми кооперативного кредиту того часу, знавць кредитної справи, земець, професор О.М.Анциферов наголошував: "у рамках ускладненого економічного життя кредит зайняв таке усталене становище, зробився таким необхідним і постійним елементом господарської діяльності, що виникла настійна потреба в організації кредитних відносин"¹. В цілому кредит як форма стихійного руху позиченого капіталу, сприяв обігу крупних грошових сум, збільшенню прибутку і надавався банками лише середнім і крупним капіталістам. Дрібна буржуазія, в зв'язку з її економічною нестабільністю, не мала можливості отримати кредит. Щоб позбавитись гніту лихварів і мати таку можливість, вона почала об'єднуватись у кредитні кооперативи. В цьому їй допомагало земство. Так, на думку М.Анциферова, з'явилася кооперативна форма кредитних відносин.

Різниця між кооперативною і капіталістичною організацією кредиту полягала у ставленні до капіталу і прибутків. Банк, побудований на капіталістичній основі, приватний, акціонерний, іпотечний чи комерційний, здійснюючи свої спеціальні операції, завжди керувався кінцевим результатом – отримати більший прибуток від капіталу, з яким він працював². Кооперативне об'єднання передбачало об'єднання не капіталів, а людей, які згуртувалися на основі спільної праці, основною метою кооперативного союзу завжди було прагнення поставити працюючих в найкращі умови. І тому "для кооперативного союзу капітал ніколи не може бути метою, а завжди тільки засобом, корисним інструментом, що допомагав досягти основної мети"³.

У контексті викладеного зазначимо, що перші п'ять років існування такої форми кредитних кооперативних відносин, як ощадно-позикові товариства, привели до збільшення кількості їх членів, розміру пайового капіталу та прибутків. Разом з тим губернські земські управи відзначали, що в цілому товариства охоплювали лише незначну частину населення – до 10 відсотків, що їх не можна вважати найбільш придатною формою кредитних установ. Земство вказувало на необхідність таких кооперативів, які б суттєвіше впливали на кооперування селян і поліпшення їх становища⁴.

Пошуки нових форм, як показало вивчення історичного матеріалу, закінчилося повною байдужістю земства до кредитної кооперації. З 1883 видача нових позик припинилася, зменшилася і загальна кількість товариств. На 1 січня 1894 р., в 67 губерніях і областях Російської імперії, з 1510 товариств із затвердженими статутами, діючих залишилося 794, в тому числі в Полтавській губернії – 37 і 14, Харківській – 53 і 18, Чернігівській – відповідно 44 і 15 ощадно-позикових товариств⁵.

---

¹ Анциферов А.Н. Очерки по кооперации. – С.100.

² Там само. – С.101.

³ Анциферов А.Н. Очерки по кооперации. – С.101.

⁴ Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. – СПб., 1890. – С.295-296.

⁵ Справка об историческом развитии и современном положении учреждений мелкого кредита в России и некоторых иностранных государствах. – СПб., 1894. – С.9.

Офіційні земські кола незадовільний стан розвитку кредитної кооперації, ігноруючи негативні сторони соціально-економічного та політичного становища в тогочасній Російській імперії, пояснювали головним чином відсутністю коштів, невідповідністю до самостійного ведення господарства та низьким рівнем культури селян.

У 1895 р. уряд прийняв "Положення про установи дрібного кредиту", яким утворювалася нова форма кредитних кооперативів – кредитні товариства, що, на відміну від ощадно-позикових, не мали пайових внесків. Основний капітал їх утворювався за рахунок позик Державного банку, земства, приватних банків та осіб. Значною перевагою кредитних товариств була можливість отримати для заснування своєї справи позику на пільгових умовах з Державного банку. У кредитних товариствах існував контроль з боку інспекторів, які, не посягаючи на самостійність товариств, попереджували про можливі порушення. Позика виділялася для чітко визначеної мети, нерідко під заклад майна.

За "Положенням" земству надавалося право контролю за діяльністю кооперативів. Розширювались господарські можливості останніх, шляхом ведення посередницьких операцій по кооперативному збуту сільськогосподарської продукції та постачанню селянства промисловими товарами.

За ініціативою земств в губерніях з 1896 р. розпочалась активна підготовка по наданню можливості установам дрібного кредиту користуватись позиками Державного банку. Умовами позики мали стати затвердження статуту земськими зборами, звіт перед земською управою та призначення земствами опікунів кооперативних товариств. Цьому передувала значна підготовча робота. Ще наприкінці 1894 р. міністр землеробства та державного майна звернувся до земств з пропозицією висловитися з приводу організації дрібного кредиту. Відгуки до середини 1898 р. надіслали 33 губернські земські збори, 12 з яких, у тому числі Полтавські, Харківські і Чернігівські рішуче наголошували на необхідності такого заходу¹.

Незважаючи на пропозиції з місць, Державна рада від 27 квітня 1898 р. позбавила земства права на безпосередню організацію народного кредиту. У зв'язку з такою заборонаю, губернські земські управи утримувалися в наступні роки від практичних дій по наданню допомоги кредитним товариствам.

Отож, склалося таке становище, що сільське населення, яке відчувало гостру потребу в дешевому кредиті, опинилося знову в руках лихварів. Тоді Особлива нарада з питань сільськогосподарської промисловості підготувала в уряд записку про перегляд організації дрібного кредиту та розширення ролі земства в цій справі.

7 червня 1904 року законопроект Особливої наради, з врахуванням пропозицій міністерств фінансів та внутрішніх справ, адміністрації та органів місцевого самоврядування, набув силу закону.

У ньому, на відміну від законоположення 1895 року, система кооперативних установ розширювалася за рахунок земських кас дрібного кредиту та союзів кооперативів. Для кредитування кооперативів і окремих осіб

---

¹ Карелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1988. – С.109.

передбачалися каси дрібного кредиту, які безпосередньо були підпорядковані земству. Щодо союзів кредитних кооперативів, то в губерніях для керівництва ними утворювалися комітети у справах дрібного кредиту, куди входили, крім губернатора і предводителя дворянства, голови і члени земських управ. Комітети мали право відкривати кредитні кооперативи, давати згоду на казенні позики та призначати відповідні ревізії. В "Положенні" чітко визначалась мета установи дрібного кредиту, суть якої полягала в полегшенні "сільським господарям, землевласникам, ремісникам, рівно, як і утвореним ними артілям, товариствам, а також волосним, сільським і станичним товариствам придбання сільськогосподарського знаряддя, забезпечення їх необхідними коштами та прийняття на себе посередництва по їх оборотах"¹.

Наголосимо, що всі операції в товариствах могли здійснюватися виключно з їх учасниками, як з сільськими і волосними позиково-ощадними касами, так і з членами підлеглих товариств. Позики видавалися за особистою довірою, під забезпечення поручительства чи під заклад сільськогосподарської продукції та реманенту.

Загальне відання установами дрібного кредиту покладалося на Міністерство фінансів і Державний банк, при якому було утворено управління в справах дрібного кредиту. Бюджетні кошти Державного банку при організації селянських кооперативних об'єднань виділялись в основний капітал на умовах довгострокового кредиту лише з дозволу цього управління і сягали 60 відсотків основного капіталу товариства². У результаті була здійснена централізація управління кредитом, з визначенням за земством права на участь у його розвитку.

По суті, земствам поверталось відняте у них "Положенням" 1898 року право на самостійне відкриття кредитних установ, після чого каси дрібного кредиту та кооперативні товариства відкривалися вже без дозволу на це губернатора. Основний капітал кас формувалася з відрахувань земств і позик, що видавалися казною під його відповідальність. Операції зводилися до прийняття грошових вкладів, видачі позик на господарські потреби, придбання сільськогосподарських машин і знарядь. Земські каси, згідно законоположенню 1904 року, здійснювали посередництво по оборотах і продажу продукції сільського господарства.

В історії розвитку дрібного кредиту Лівобережної України, таким чином, виділяються три періоди. В першому, що тривав з 1870-го по 1880 рік, проявлялась активна діяльність губернських земств по субсидуванню нових ощадно-позикових товариств. Лише на Чернігівщині губернські земські збори, що відбулися 5 і 6 грудня 1871 року, вирішили виділити 15 тисяч крб для заснування ощадно-позикових товариств. У грудні 1872 року з цією метою було виділено ще 15 тисяч крб³. Як результат, у 1873 році в губернії було відкрито 12 ощадно-позикових товариств, а на 1875 рік їх було вже 14. (Таблиця XXIV. Додаток).

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №8. – С.8.

² Дідусенко А. Селянство і кредит. – С.39.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – №8. – С.58.

За неповними даними (в чотирьох випадках вони відсутні) понад 26 тисяч селянських господарств одержали можливість кредитуватись, членами товариств стало 1 117 домогосподарств. Кожне товариство пересічно складалося з 86 членів. По кількості виділялись Усошське з 215 і Волинське – з 109 спілчанцями. Найменшим серед них було Петрушинсько-Чорторійське (24 члени). Із усіх 891 члена ошадно-позикових товариств у 1874 році в Шелудьківському, В'юнищенському і Погорільсько-Радамському, Савинському і Кудринському зверталися за кредитами всі їх члени.

У решті користування кредитами становило від 85 до 95 і більше відсотків. Лише в Усошському товаристві ними користувались менше чверті селянських господарств – членів товариства. Заслужують на увагу показники суми кредиту. Всього представлено позики на 31 361 крб, тобто більше тисячі карбованців на кожного члена господарства. У результаті загальна сума прибутку становила 2 622 крб, яка в переважній більшості була спрямована на зміцнення цих же товариств. Найприбутковішими стали Волинське (293 крб), Погорільсько-Радамське (376 крб), Лавське (305 крб), Хлоп'яницьке (236 крб), Кудрівське і Лугівське (відповідно 203 і 209 крб). Отже, ріст членів товариств, їх зацікавленість у позиках та кредитуванні визначались фінансовими можливостями губернських земств по субсидуванню кооперативних організацій, що було характерним для періоду переходу від простого товарного виробництва до товарно-капіталістичного, в умовах поглиблення процесу розвитку капіталізму. 1870-1874 роки стали кульмінаційним періодом інтересу губернського земства до установ дрібного кредиту, що благотворно вплинуло на розвиток їх діяльності. У 1875 році було затверджено ще 4, у 1876 – 13, у 1877 – 4, у 1880 – 6, у 1881 – один статут товариств¹.

З 1880-х років розпочався другий період в історії розвитку дрібного кредиту. У цей час значно послабився інтерес земства до питань місцевого кредиту. Виділення позик фактично припинилося, а по відношенню до тих, хто отримав її від земства в попередні роки, діяльність губернської управи зводилася лише до стягнення з товариств взятої позики. Як бачимо, в ці роки життям товариств не цікавилися ні губернські збори, ні губернська управа. В звітах наводяться лише дані про стан рахунків по виданих товариствам позиках². Залишені самі на себе, товариства без припливу нових капіталів почали занепадати. Лише окремим з них вдалося вижити в таких умовах. З 1882 по 1895 рік в губернії було затверджено всього 5 статутів ошадно-позикових товариств.

Із них Менське товариство виникло в квітні 1882 року, Коропське – у березні 1888 року. В першій половині 90-х років свою діяльність розпочали Семенівське, Митченське та Ніжинське товариства, відповідно – у квітні 1892, березні та травні 1895 років. Незважаючи на те, що між часом затвердження статуту та відкриттям пройшло від одного до трьох місяців (виняток становило лише Коропське товариство, між затвердженням статуту та відкриттям якого минуло близько 5 місяців), відкриття в губернії всього п'яти товариств за 13 років свідчить про складні соціальні відносини в суспільстві. Обмежений ріст ошадно-позикових товариств у 80-х рр. пояснюється тими соціально-

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – №8. – С.60.

² Там само. – С.71.

політичними умовами, які переживала тодішня Росія, зв'язку з внутрішніми та зовнішніми проблемами, а також пов'язаними з ними утисками місцевої адміністрації по відношенню до громадських об'єднань.

Разом з тим на другий період припадає поява ощадно-позикових земських кас. Ідея утворення однієї з перших в регіоні такої каси з'явилася у службовців Остерського повітового земства на початку 1890 років. Капітал формувався шляхом щомісячного відрахунку з зарплати. Остерське земство виділило на первісне нагромадження його 1 000 крб. Статут каси був затверджений Міністерством внутрішніх справ у вересні 1894 р.¹ Уже на 1 січня 1895 р. каса була відкрита. Завдяки цьому, кожен службовець мав можливість отримати кредит на купівлю необхідних товарів у розстрочку, з поверненням суми через 9 місяців.

Третій період розвитку дрібного кредиту настав з 1896 року.

З цього часу на порядок денний зборів губернських управ знову постало питання про організацію дрібного кредиту. На пропозицію земських управ губернські збори, обговорюючи проблеми розвитку кредиту, вирішили направити кошти (страхові, запасні, емеритарної каси, процентного збору з тварин) на основні та оборотні капітали позиково-ощадних кас, розширивши посередницький кредит земських установ з Державного банку та повернувши на потреби товариств нагромаджені суми в державних ощадних касах². У цей період земство активізувало розробку і обговорення проблеми сприяння успішному розвитку дрібного кредиту. У 1896-1898 роках виникли нові ощадно-позикові товариства: Новорізьке Новозибківського повіту, Козелецьке та Новобасанське Козелецького повіту, Іллінське та Глухівське Глухівського повіту на Чернігівщині.

Більш детальний аналіз діяльності окремих товариств дозволяє з'ясувати їх організаційно-структурний порядок та фінансове становище, кількісний склад та розміри кредитування.

Діяльність одного з перших ощадно-позикових товариств с.Волинка (Додаток. Таблиця XXV) протягом десяти років існування дає можливість простежити, як із зменшення кількості членів товариства (з 129 у 1889 р. до 51 – у 1898 р.) відповідно зменшилась кількість тих, хто користувався позикою (з 102 до 48 осіб). Сума виданої позики зменшилася вдвічі, значно впав обсяг вкладів (з 5 348 крб до 3 843 крб), причому вищий рівень припадав на 1891 рік, коли вони становили 5 789 крб. Все це разом взяте негативно вплинуло на рівень прибутку товариства (з 346 крб у 1889 р. до 160 крб у 1898 р.) та його обороти (відповідно з 42 428 крб до 18 317 крб), або більше, ніж наполовину. Та все ж товариству вдалося збільшити розміри запасного капіталу. Найбільший рівень був досягнутий у 1897 р., коли він становив 1 997 крб, що на 300 крб перевищує показник 1889 р.

У той же період в Лівобережній Україні почав розвиватися новий тип кредитних установ – кредитні товариства. Серед перших з них було Лохвицьке на Полтавщині, що виникло 1 вересня 1897 року³.

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – №3. – С.217.

² Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №3. – С.49.

³ Там само. – С.16, 31.

Район діяльності його охоплював весь Лохвицький і частково сусідні повіти. В перші роки існування воно було організаційно слабким, та після того, як земство виділило 16 тисяч карбованців у формі позики для утворення оборотного капіталу та оновило склад правління, кредитні операції стали розвиватися успішніше і довіра населення до товариства відновилась. 5 вересня 1902 року відкрилося Жабківське товариство в цьому ж повіті. Район діяльності охоплював декілька волостей. Державний банк надав 2 тисячі карбованців для утворення основного капіталу. Земство виділило 5-тисячну позику. Кредитне товариство обслуговувало жителів села Жабки і об'єднувало 544 особи. 5 січня 1903 року виникло Лучанське кредитне товариство цього ж повіту. У наступні роки воно успішно функціонувало і відзначалося притоком особистих вкладів. 27 серпня 1903 року у Лохвицькому повіті з'явилося ще одне кредитне товариство – Чернухівське. Сприяння повітового земства всім чотирьом товариствам проявилось у спеціальній позиції розміром 30 тисяч карбованців для формування оборотного капіталу.

Характер діяльності кредитних товариств у Лохвицькому повіті відтворений у наступній таблиці.

ТАБЛИЦЯ 6
Діяльність кредитних товариств Лохвицького повіту за 1903 рік¹

№ п/п	Назва товариства	Кількість членів	Сума кредиту в крб.	Прибуток в крб.
1	Лохвицьке	2.355	284.820	7.511,97
2	Жабківське	544	28.537	977
3	Лучанське	417	31.767	681
4	Чернухівське	322	25.815	183,22
Всього		3.638	360.939	9.353,9

Членами чотирьох кредитних товариств повіту стали 3 638 домогосподарів, серед яких виділялось повітове товариство в Лохвиці, що об'єднувало 2 355 осіб. Волосні товариства – Жабківське, Лучанське та Чернухівське склалися пересічно з 427 членів. Протягом 1903 року кредитні товариства Лохвицького повіту одержали кредити на суму 360 939 крб, з них три волосні товариства 86 119 крб. Пересічно прибуток всіх чотирьох товариств становив 614 крб, найбільшим з них він був у Жабківському – 977 крб.

Таким чином, кількісний склад, сума кредиту та прибуток основні показники діяльності кооперативних об'єднань, слід розглядати як шлях пристосування дрібних виробників до нових умов і потреби в коштах, що в подальшому привело до утворення не тільки нової форми кредитних відносин, а також до підвищення платоспроможності населення в цілому, розширення внутрішнього ринку та стабілізації соціальних відносин.

Новим якісним показником в розвитку кооперативного руху було утворення кредитних союзів. Згідно "Положення" 1895 р. їх діяльність полягала в здійсненні ревізії всіх підлеглих товариств, у підтримці фінансами, придбанні сільськогосподарських машин і знарядь. Союзи мали стежити за правильним

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №3. – С.31.

веденням звітності, проводити організаційну роботу, надавати консультативну допомогу. Створення об'єднань позиково-ощадних та кредитних товариств було спрямоване на поліпшення діяльності кожного з них окремо. Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у союзи становили одну з необхідних умов їх повноцінної діяльності, оскільки для трудового селянства плата за користування виробничим капіталом, без об'єднання банківських оборотів, залишалась у межах 12 відсотків¹. Таке становище гальмувало розвиток виробничих відносин на селі і ставило кооперативи в нерівні умови з капіталістичним оборотом та виробництвом.

Крім чисто банківської діяльності, на заклади дрібного кредиту була покладена ще одна важлива функція – посередництво. Неодмінною умовою організації кооперативного посередництва був оптовий характер закупки і збуту продукції, розмір яких визначався системою транспортних і ринкових відносин. Закупити машини, посівний матеріал, добрива окремим товариствам не завжди було під силу. Виступаючи ефективним розподільчим механізмом товару, закупленого оптом, і здатні визначити попит, вони виявлялись неспроможні поодиноці діяти на ринку. Таким чином, обидві основні функції закладів дрібного кредиту – кредитна і посередницька вимагали розширення масштабів та об'єднання в кооперативні союзи. З виникненням союзів кооперативів з'явилася проблема їх фінансування банківською системою, оскільки статутами передбачався максимальний розмір кредиту одного позичальника не більше 200 тисяч крб, що не могло задовольнити потреб крупного кооперативного об'єднання. Тоді Московським народним банком було запропоновано, щоб союз, як окрема юридична особа, одержував кредит в 200 тисяч крб, а крім того, як колектив, що об'єднував кооперативи, за дорученням останніх, користувався сукупністю тієї суми кредитів, яка могла бути відкрита кожним окремим союзним кооперативом².

Систематизація нормативних актів, що регулювали установи дрібного кредиту, їх кодифікація закінчилася виданням примірних статутів кооперативів і земських кас у 1905-1907 рр. Якщо в XIX ст. існував в основному один вид кредитної кооперації – ощадно-позикові товариства, то з початку XX ст. виникають і швидко поширюються кредитні товариства.

Затвердження 14 червня 1906 р. примірного статуту кас дрібного кредиту дало можливість земствам створювати власні кредитні установи, які мали приймати грошові заощадження, видавати позики в основні капітали, а також в оборотні кошти кооперативам, вести посередницькі операції та розрахунки з одноосібними позичальниками. При земських касах дрібного кредиту були утворені спеціальні фонди, з яких можна видавати позики товариствам на їх основні капітали, створюючи необхідні умови для розвитку. Без таких коштів земства не могли здійснити представлене законом право створювати товариства, бо для кожного з них потрібно було видавати позику на утворення основного капіталу не менше 1 000 крб.

Згідно новому положенню, земство могло відкрити товариство в лічені дні, на відміну від існуючого до того порядку, коли такого права доводилося чекати

---

¹ Анцыферов А.Н. Вказана праця. – С.349.

² ЦДІА України. – Ф.2019. – Оп.1. – Од.збер.282. – Арк.1.

по кілька місяців і навіть роками. Та справа в тому, що земські каси дрібного кредиту, як установи кредитні, по різному ставилися до кооперативних товариств. Одні з них розвивали кооперативний кредит, інші – ніякого відношення до кооперативних товариств не мали, поставивши за мету розвивати одноосібний кредит. Останні, керуючись положенням про необхідність кредитування всіх, хто потребує, виходили з того, що основні принципи організації і діяльності кас забезпечують правильний розвиток і виконання провідної ролі у справі економічного і культурного піднесення сільського господарства.

Разом з тим одноосібне кредитування населення створювало значні ускладнення для земських кас дрібного кредиту, бо вони діяли з певною долею ризику, не маючи змоги добре знати матеріальний стан позичальника, перевірити правильність призначення позики і своєчасного забезпечення її повернення. Вимушені довіряти своїм агентам, каси, утримуючи останніх, здорожчували ведення справи, не досягали мети і в результаті нерідко одержували прострочені і безнадійні для справлення позики. Так, на Полтавщині роздали окремим особам і не могли повернути позики: Суразька земська каса дрібного кредиту – 197 тисяч крб, Миргородська – 127 тисяч крб, Золотоніська, Лубенська – 120 тисяч крб. Більш дрібні суми не могли стягти на Чернігівщині Новгород-Сіверська, Сосницька, Остерська, Глухівська земські каси дрібного кредиту¹.

Уже в другій половині 1917 р. в Росії з'явилися перші земські каси, яких через рік нараховувалось 35, в тому числі в Лівобережній Україні – 5². Перед першою світовою війною за кількістю земських кас Чернігівщина, де їх було 11, стояла на першому місці в Росії³. У 1914 р. виповнилося 10 років з тих пір, як законом було визнано право земства на утворення союзних об'єднань. Про зміни, що відбулися за цей час, О.М.Анциферов писав так: "об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у більш крупні кооперативні організації становить одну з необхідних умов їх здорової життєдіяльності"⁴.

З початком першої світової війни у відносинах земства з кредитними кооперативними установами відбулися значні зміни. Протягом першого року війни члени кредитних товариств почали швидко сплачувати позики Державному банку і земським касам, що привело до значного зменшення їх заборгованості. У наступні роки кредитні кооперативи, як і інша кооперація, співпрацювали з земством у справі поставок для армії необхідних їй товарів на новому широкому ринку – армії та установ, що її обслуговували⁵. Аналіз розглянутого матеріалу дає підстави констатувати, що, незважаючи на широкий кооперативний рух в регіоні, союзні об'єднання утворювалися тут лише в період першої світової війни.

---

¹ Земское дело. – 1910. – №5. – С.432.

² Статистический справочник по Югу России. – Полтава. 1910. – С.34.

³ Карелин А.П. Вказана праця. – С.142.

⁴ Анциферов А.Н. Вказана праця. – С.348.

⁵ Поставка для армии хлеба и фуража кредитными кооперативами. – Пг., 1916. – С.5.

Діяльність позиково-ощадних та кредитних товариств показує, що кооперативний кредит (як короткостроковий, так і довгостроковий), необхідний для розвитку господарської діяльності населення, міг бути забезпечений в першу чергу за допомогою земства. Державна організація дрібного кредиту не була такою, яка б відповідала завданням розвитку відкритих нею видів кредитування населення. З метою кращої організації справи кредитування, земства розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на основі спільного виробництва. Найбільш поширеними видами кооперативних об'єднань були кредитні кооперативи. Кредитні товариства, зберігаючи в собі значні переваги існуючих раніше установ дрібного кредиту, за доступність організації, близькість до населення, найбільше відповідали потребам життя сільського люду. Саме через це вони виявились найстійкішими серед інших видів дрібного кредиту.

У залежності від ролі земства в розвитку кредитної кооперації, чітко простежуються три періоди становлення кооперативних форм кредитних відносин: перший – з 1870 по 1880 рік, який характеризувався підвищеною увагою з боку земських установ до відкриття організацій дрібного кредиту; другий – з 1880 по 1895 рік, коли інтерес земства до даного типу установ значно знизився; третій період розпочався з 1896 року, коли знову підвищилась роль земства в організації кооперативних форм дрібного кредиту. В цілому ж, поширення кредитної системи сприяло прискореному росту продуктивних сил і розвитку товарно-грошових відносин.

Підіємо загальні підсумки. Дослідження проблеми земства і кооперації в розглянутому нами аспекті дає підстави стверджувати, що на її розвиток впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До об'єктивних чинників належали соціально-економічні умови, пов'язані з витісненням простого товарного виробництва товарно-капіталістичними відносинами, заповзятливість, заможність та культурний рівень населення регіону, а до суб'єктивних – внутрішня та зовнішня політика уряду, ставлення адміністрації та органів місцевого самоврядування до кооперації.

Турботи земства про кооперацію, його увага і причетність до пропаганди кооперативної ідеї, сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху, участь місцевого самоврядування в розвитку форм кредитних відносин свідчать про постійні пошуки та визначення шляхів взаємодії, з метою спільної діяльності по піднесенню загального добробуту населення.

Розділ 6. СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО КООПЕРАЦІЇ

6.1. Державна політика в галузі кооперативного законодавства

Проблема ставлення держави до кооперації впродовж усієї історії кооперативного руху турбувала не одне покоління кооператорів як теоретиків, так і практиків. Можливості розвитку кооперації, її місце і роль в економічному і соціальному житті суспільства визначалися характером державної політики кооперативного законодавства. З одного боку, на кооперативні організації, як і інші громадські утворення, розповсюджувались закони і правові норми, які були встановлені і діяли в державі, а з другого – держава розробляла відповідні

законоположення як для економічної діяльності кооперації в цілому і окремих її видів, так і для функціонування кооперативів, як соціальних структур.

Водночас в історіографії кооперативного руху як в радянській, так і дореволюційній, проблема ставлення держави до кооперації залишалася фактично недослідженою.

Таке становище визначалося характером державної кооперативної політики царського уряду, спрямованої на жорсткий контроль, опіку та обмеження діяльності товариств, яка змінювалася в залежності від тенденцій еволюції кооперативних структур, а також радянською політикою одержавлення кооперації, де курс розвитку і характер кооперативного будівництва накреслювався урядовими декретами та партійними постановами. Як у першому, так і в другому випадку це вважалася компетенція уряду та відповідних державних органів, діяльність яких було не прийнято не тільки досліджувати, а навіть звертатися до них за довідковими матеріалами.

Приймаючи до уваги, що наше дослідження має визначити напрямки історичного розвитку означеної проблеми, зупинимося на основних її складових. Перша. До початку ХХ ст. діяльність кооперативних товариств у царській Росії носила корпоративний характер і не виходила за межі суто внутрішніх матеріально організаційних питань, бо кооперативний рух, як правило, очолювався ліберальними, але цілком благонадійними поміщиками - земцями.

За їх ініціативою в 1871 р. при Московському товаристві сільського господарства був створений особливий комітет позиково-ощадних і промислових товариств, а згодом його петербурзьке відділення, котрі взяли на себе всю практичну роботу по популяризації кооперації та сприяння її розвитку¹. Уряд натовді прихильно ставився до кооперації, широко фінансуючи і тримаючи її під постійною опікою та повсякчасним контролем.

Кожний вид кооперації знаходився в підпорядкуванні окремого державного відомства. За своїм станом споживча кооперація була віднесена до благодійних товариств і перебувала у віданні Міністерства внутрішніх справ по відділу народного здоров'я і громадського притулку, кредитна – до Міністерства фінансів, сільського господарства – до Міністерства землевпорядкування і землеробства. В зв'язку з відсутністю загально-кооперативного законодавства, діяльність різних видів кооперації регламентувалась урядовими і відомчими актами. Так, споживча кооперація регламентувалась примірними статутами, затвердженими Міністерством внутрішніх справ у травні 1897 року, кредитні і позиково-ощадні – "Положенням про установи дрібного кредиту" 1904 року, виробничі – "Законом про артілі трудові" 1902 року. Загальним для всіх урядових актів було те, що вони обмежували самоврядування кооперативних організацій і водночас дозволяли органам влади втручатися у їх внутрішні справи².

---

¹ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – С.35.

² Меркулов А. Вказана праця. – С.50. Зельгейм В.Н. Организация и практика потребительских обществ в России. – С.31.

Законодавчою підставою для відкриття нових кооперативних товариств були на той час статті законоположення про благодійні товариства¹. З розвитком кооперативних принципів самодіяльності і незалежності, казенна опіка і регламентація уряду ставали гальмом на шляху кооперативного руху, що викликали невдоволення, а згодом і відкритий протест кооперативної громадськості тому, що швидкий розвиток кооперативного руху ввійшов у протиріччя з адміністративною практикою.

Так, кредитна кооперативна форма господарювання регулювалась урядом відповідними правовими нормами впродовж 1871-1906 рр. п'ять разів. Спочатку, в 1871 р., кредитна канцелярія Міністерства фінансів циркулярно оповіщала губернії про порядок організації ощадно-позикових товариств на місцях². Потім, у 1895 р. було затверджено урядове законоположення про установи дрібного кредиту – кредитні товариства³. У 1898 р. Державна рада позбавила земства права на організацію фінансування дрібного кредиту⁴. Нарешті, законоположення про заклади дрібного кредиту було прийняте в 1904 р., згідно якого система кооперативних установ розширювалася за рахунок земських кас дрібного кредиту та союзів кредитних кооперативів⁵. Примірний статут земських кас дрібного кредиту було затверджено лише в 1906 році. "Положення про заклади дрібного кредиту" 1904 р. вводило державний контроль за товариствами через інспекцію дрібного кредиту при Державному банку, визначало виробниче, а не споживче призначення позик та забезпечувало посередницькі операції. Держава, згідно "Положення", залишала за собою опіку над товариствами та систему права дозволу на їх відкриття.

Друга складова державної політики – формувалася всеросійськими кооперативними з'їздами та їх рішеннями в галузі кооперативного законодавства.

Правовий стан кооперації обговорювався вже на першому Всеросійському з'їзді споживчих товариств у Нижньому Новгороді. З'їзд проходив з 4 по 6 серпня 1896 року, на ньому були присутні 34 представники від 28 споживчих установ з різних кінців країни і 6 представників інших закладів⁶. На з'їзді було обрано постійну комісію в справах споживчих товариств, яка виробила і подала на затвердження Міністерству внутрішніх справ примірний статут та проект кооперативного закону.

Цей статут значно полегшував виникнення нових кооперативів, спростивши процедуру затвердження, обмежившись дозволом губернатора замість міністерства, де раніше на реєстрацію статуту очікували роками. Була знайдена, при всіх її недоліках, задовільна форма, яка позбавила засновників непосильної, інколи, турботи по виробленню тексту статуту і давала можливість

¹ Свод законов Российской империи. – 1892. – Т. XIII. – С. 443.

² Холмский А. И. Вказана праця. – С. 455.

³ Карелин А. П. Вказана праця. – С. 109.

⁴ Дідусенко А. Вказана праця. – С. 29.

⁵ Зельгейм В. Н. Вказана праця. – С. 31.

⁶ Ежегодник Московского Союза Потребительских Обществ. – М., 1911. – С. 58.

у достатній мірі застосовувати кооперативні принципи діяльності. Ця форма у вигляді примірних статутів проіснувала до жовтня 1917 року.

Питання про необхідність кооперативного закону розглядалося також на Всеросійському кооперативному з'їзді в Москві, що відбувся 16-21 квітня 1908 року. Тут були присутні 824 делегати, з них 326 – від споживчих товариств¹. З'їзд обговорив проблему взаємовідносин між різними видами кооперативів, затвердивши обов'язкове дотримання роцдельських принципів кооперативного будівництва. Остаточний проект законоположення про кооперацію був прийнятий на Всеросійському з'їзді у м.Києві, який проходив з 1 по 7 серпня 1913 року. В роботі з'їзду брало участь 1 400 делегатів від 900 кооперативних організацій. На з'їзді всебічно обговорювались проблеми союзного будівництва, централізації і федералізації кооперативних об'єднань². Основні вимоги делегатів кооперативних товариств, що прозвучали на кожному зі з'їздів, зводились до прийняття єдиного законодавства, явочного порядку заснування кооперативів, надання товариствам та громадянам права вільного об'єднання в союзи та проведення з'їздів.

З початком першої світової війни кооперативний рух піднявся на новий ступінь. Під впливом обставин воєнного режиму, в першу чергу через розлад товарно-грошового ринку і ріст цін, роль кооперації в господарському житті ще більше зросла. Кооперація за роки війни відіграла значну роль і надала велику допомогу державі своєю діяльністю в заготівлі продовольства для армії і населення, його розподілі серед споживачів, брала участь в роботі продовольчих установ. Кооперативні товариства взяли на себе заготівлю хліба, борошна, інших сільськогосподарських продуктів, представники кооперації працювали в державних хлібних бюро, постачали сільськогосподарські машини, знаряддя, розподіляли металовироби та речі домашнього вжитку, усували руйнівні наслідки війни. Керівники центральних кооперативних об'єднань брали участь у роботі державних установ і своїм досвідом та знанням господарського життя сприяли загальній справі державного будівництва.

Роль кооперації в народному господарстві та обсяг її діяльності повсякчас гальмувалися законоположеннями та правовими засадами держави. Усталеність і неповність цивільного судочинства, незадовільний стан податкової системи особливо гостро відчувалися кооперативами. Цей тягар посилювався ще й тим, що загальних норм закону, котрі б регламентували взаємні відносини і відносини до держави приватногосподарських некооперативних установ, організацій та підприємств, було недостатньо для нормування взаємозв'язків кооперативів із зовнішнім для них оточенням, кооперативного середспілкового життя і їх діяльності. В повній відповідності з особливостями економічного розвитку кооперативи потребували свого юридичного нормування.

У липні 1915 року, на нараді, проведеній Союзом міст, кооперативні діячі добивалися зрівняння в правах з земельними і місцевими органами самоуправління кооперативних структур, утворивши Центральний

---

¹ Труды Первого Всероссийского съезда представителей кооперативных учреждений в Москве. 16-21 апреля 1908. – М. – С.4.

² Второй Всероссийский Съезд по кооперации в г.Киеве 1-7 августа 1913 г. Труды. Вып.1. – К., 1915. – С.10-11.

кооперативний комітет і відповідні губернські та повітові організації¹. Вслід за центральним було утворено близько ста місцевих кооперативних комітетів. Знову на порядок дня постало питання про необхідність прийняття загальнокооперативного законодавства. Проект загального кооперативного закону був у його кінцевому варіанті підготовлений відділенням Петроградського комітету сільських позиково-ощадних і промислових товариств².

Третя складова урядової політики кооперативного законодавства пов'язана, на наш погляд, з Державною думою. У серпні 1915 року за підписом 75 депутатів проект загального кооперативного законодавства був внесений у Державну думу³. Його основні положення фактично дублювали вимоги кооперативних з'їздів. Законопроект був переданий на відгук зацікавлених відомств. У грудні 1915 року Рада міністрів, після обговорення, вирішила замість загального положення, що охоплювало всі види кооперації, доручити відомствам виробити відповідні законоположення для окремих напрямків кооперативної мережі. Вимоги кооператорів були відхилені.

21 березня 1916 року Державна дума знову обговорювала проблеми загальнокооперативного законодавства, проект якого, за підписом 49 депутатів, був фактичним повторенням попереднього варіанту, доповненого пунктами про кооперативні з'їзди і їх основний орган – Раду з'їздів кооперативних кооперацій. У той час попередній проект законодавства перебував на розгляді Державної ради. У зв'язку з тим, що в законодавстві ще не було визначено поняття "кооператив" і що це питання знаходилося в стадії вирішення, проектувати заходи відносно нових організаційних кооперативних структур Державна дума визнала завчасним.

—*_._*_._*_._*_._*_ *??? нету начала абзаца —————

1 Приложение к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвертый созыв. Сессия четвертая. 19 июля 13 сентября 1915 г. – Пг., 1915. – №46.

ЦДІА України, ф.278, оп.1, спр.303, арк.63.

---

¹ Хижняков В.В. История и организация Совета Всероссийских Кооперативных Съездов. – М., 1919. – С.3.

² Приложение к стенографическим отчетам Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия четвертая. 19 июля – 13 сентября 1915 г. – Пг., 1915. – №46.

³ ЦДІА України. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.63.

дарських продуктів, представники кооперації працювали в державних хлібних бюро, постачали сільськогосподарські машини, знаряддя, розподіляли металовироби та речі домашнього вжитку, усували руйнівні наслідки війни. Керівники центральних кооперативних об'єднань брали участь у роботі державних установ і своїм досвідом та знанням господарського життя сприяли загальній справі державного будівництва.

Роль кооперації в народному господарстві та обсяг її діяльності повсякчас гальмувалися законоположеннями та правовими засадами держави. Усталеність і неповність цивільного судочинства, незадовільний стан податкової системи особливо гостро відчувалися кооперативами. Цей тягар посилювався ще й тим, що загальних норм закону, котрі б регламентували взаємні відносини і відносини до держави приватногосподарських некооперативних установ, організацій та підприємств, було недостатньо для нормування взаємозв'язків кооперативів із зовнішнім для них оточенням, кооперативного середспілкового життя і їх діяльності. В повній відповідності з особливостями економічного розвитку кооперативи потребували свого юридичного нормування.

У липні 1915 року, на нараді, проведеній Союзом міст, кооперативні діячі добивалися зрівняння в правах з земельними і місцевими органами самоуправління кооперативних структур, утворивши Центральний кооперативний комітет і відповідні губернські та повітові організації¹. Вслід за центральним було утворено близько ста місцевих кооперативних комітетів. Знову на порядок дня постало питання про необхідність прийняття загальнокооперативного законодавства. Проект загального коопера

————— ??? нету продолжения ??? ———

Разом з тим, згідно внесеного законопроекту передбачалось засновувати не тимчасові, а постійно діючі з'їзди – союзні організації з розпоряджувальними обов'язками, місцеві та всеросійські, як по окремих, так і по всіх видах кооперативів. Метою з'їздів було утворення страхових, пенсійних, допоміжних кас, організація та утримання культурно-освітніх установ, бібліотек, хат-читалень, книжкових складів. З'їзди, чергові та надзвичайні, передбачалось проводити без відповідного на те дозволу уряду².

Аналіз окремих статей законопроекту показував, що його автори намагалися якомога більше розширити компетенцію з'їздів, поставивши їх в незалежне від уряду становище. Відкриття навчальних закладів, курсів, бюро, місцевих відділів кооперативних установ, порядок ведення з'їздів, страхових та інших операцій планувалося вилучити з відання органів державної влади. Вилучалося також положення про право міністерств закрити з'їзди відповідних видів кооперативних організацій, посилаючись на встановлення у їх діях антидержавного змісту. У законопроекті закладено прагнення кооперативних діячів відкривати з'їзди і кооперативи явочно на основі примірного статуту, замість існуючого порядку, коли це робилось за дозволом

---

¹ Хижняков В.В. История и организация Совета Всероссийских Кооперативных Съездов. – М., 1919. – С.3.

² ЦДІА України. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.64.

губернатора, а в окремих випадках слід було навіть звертатись до Міністерства внутрішніх справ. Отже, в законопроекті про з'їзди кооперативних установ з їх широкими повноваженнями і компетенціями було закладено бажання скасувати контроль з боку урядової влади¹.

І остання, четверта складова – вплив революційних подій 1917 р. на державну політику кооперативного законодавства. Лише після Лютневої революції 1917 року, менше ніж через місяць після повалення самодержавства, кооперація одержала закон, за який боролась протягом дев'яти років. Тимчасовий уряд 20 березня затвердив, а 31 березня опублікував "Положення про кооперативні товариства та їх союзи", з незначними змінами в тій редакції, в якій воно було підготовлене кооператорами і розглядалося в Державній думі.

Закон про кооперацію охоплював не один, а всі види кооперативних організацій в цілому. В ньому давалося визначення кооперативного товариства, яким застерігалось, що, по-перше, воно має перемінний склад членів, допускаючи їх вільний вступ і вихід, і перемінний капітал, якщо товариство мало пайовий внесок. По-друге, метою було досягнення матеріального і духовного добробуту членів у споживанні і виробництві, шляхом спільної організації господарства, або окремого господарства кооперативу чи, врешті, організації праці його членів.

"Кооперативним товариством, – зазначалось в "Положенні", – визнавалось товариство з перемінним складом і капіталом, яке, діючи під окремою фірмою, мало на меті сприяти матеріальному і духовному добробуту пайовиків за допомогою організації різного роду господарських підприємств або праці своїх членів"².

До числа кооперативних організацій, поряд із споживчими, були віднесені кредитні і позиково-ощадні товариства, а також по спеціальній закупівлі, збуту, перевезенню і збереженню товарів, для спільного користування засобами виробництва, переробці продуктів, спільного придбання землі і користуванні нею, по задоволенню житлової потреби, трудові і біржові артїлі. Згідно "Положення" допускалось існування кооперативів змішаного типу, а також об'єднання їх у спілки, а останніх у союзи. Вони могли утворюватися не тільки з однорідних, а й різнорідних або змішаних товариств як за складом, так і за метою, якої дотримувались.

Вводився явочний порядок заснування кооперативних організацій, при якому від товариства або союзу не вимагалось дозволу урядової влади. Такий порядок, врешті-решт, змінив існуючу десятиріччями систему права питати дозволу на заснування кооперативного товариства, причому надавалось таке право з багатьма застереженнями. У 1872 році чернігівський губернатор сповіщав земські управи про те, що деякі сільські оощадно-позикові товариства, після затвердження проектів статутів на зборах, надсилали їх, а в окремих випадках це робили волосні правління чи інші інстанції (яким не надано права безпосереднього спілкування з вищими урядовими установами) прямо в міністерства внутрішніх справ і фінансів. У зв'язку з цим міністр внутрішніх справ циркуляром від 19 грудня 1871 року просив губернатора оголосити, що

---

¹ Там само.

² Собрание узаконений Правительства. – 1917. – Отд.7. – №172. – С.414.

проекти статутів сільських ощадно-позикових товариств і інших організацій, які потребували урядового затвердження, повинні були адресуватись у міністерства не інакше, як через губернську управу, що проекти, надіслані іншим чином, є порушенням встановленого порядку і залишатимуться без розгляду¹.

Закон 20 березня 1917 року дозволяв відтепер утворювати кооперативні організації на основі статуту або угоди, при цьому ніяких примірних їх текстів урядовій владі надсилати не вповноважувалося. Бажаючим утворити кооператив закон надавав право складати статут з допомогою громадських організацій та урядових установ. Статуту після цього не мали зобов'язуючого характеру, в них можна було вносити зміни і доповнення, навіть складати свій власний текст. Обов'язковими для кожного товариства були вимоги закону про відношення до складу капіталу, розподіл прибутків, і порядок організації управління справами, а також відповідальність і права членів організації. Зміст угоди носив довільну форму, з обов'язковим дотриманням відповідності її загальним постановам як кооперативного законодавства, відносно ознак, притаманних поняттю кооперативу, так і державних законів про порядок укладання та внесення їх до реєстру.

Кооперативний закон від 20 березня 1917 року був доповнений постановами Тимчасового уряду від 21 червня 1917 року "Про реєстрацію товариств, громад і союзів", та від 1 серпня 1917 року – "Про з'їзди представників кооперативних установ". Статуту кооперативних організацій підлягали обов'язковій реєстрації в окружних судах, при яких були утворені спеціальні комісії. Товариства чи союзи отримували право юридичної особи лише після реєстрації їх у цих комісіях. Постанова Тимчасового уряду про з'їзди представників кооперативних установ передбачала утворення кооперативних з'їздів "для з'ясування і обговорення питань, підготовки і проведення заходів з метою досягнення успіху, а в рівній мірі і для представництва їх інтересів" перед урядовими і громадськими організаціями². "Положення про кооперативні товариства і їх союзи" від 20 березня і його доповнення від 21 червня і 1 серпня 1917 року вперше в історії кооперативного руху Російської імперії найповніше систематизували і визначили правові основи і норми кооперації та форми її діяльності.

Особливе значення закону про кооперацію, прийнятого Тимчасовим урядом, полягало в тому, що він упорядкував організаційну структуру і значно розширяв рамки діяльності кооперативних організацій, відкинувши все, що заважало їх розвитку. Разом з тим він визначив основні напрямки і межі правотворчості, самоврядування і ініціативи, чим в значній мірі сприяв розвитку демократичних засад кооперації як однієї з форм громадських організацій.

Власне, вся державна політика кооперативного законодавства до Лютневої революції 1917 р. полягала в тому, щоб утримати кооперативні товариства і громади під своїм контролем, підпорядкувавши кожен з її видів відповідним галузевим міністерствам, які, в свою чергу, за допомогою примірних статутів регулювали кооперативну мережу та її середспількове життя.

---

¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. – №1. – С.24.

² Вестник Временного правительства. – 1917. – №144. – 18 сентября.

Після перемоги демократичної революції 1917 року і прийняття Тимчасовим урядом кооперативного закону, українська кооперація в цілому, і Лівобережної України зокрема, розвиваючись особливим від російської кооперації шляхом, разом з своїми урядами виборювала собі федеральне та самостійне становище.

Початок державного відродження України, пов'язаний з утворенням 4 березня 1917 р. органу української демократії Центральної Ради, створив сприятливі умови для проведення кооперативних з'їздів і формування українських кооперативних центрів. У зв'язку з особливостями внутрішніх і зовнішніх умов, в яких довелося працювати Центральній Раді в 1917 р., то була основна діяльність органів української кооперації, яка впродовж наступних років офіційно користувалася законом Тимчасового уряду від 20 березня 1917 р.

Політичні події 1918 р., який пройшов під знаком боротьби за владу, не дали змоги організаторам кооперативної мережі отримати власне українське законодавство. Протягом року декілька разів змінювалася влада.

6.2. Контроль органів державної влади за роботою кооперативних установ

Кооперативний рух, як форма суспільного руху, виник і розвивався в умовах і на основі капіталізму. Дослідження підтверджують, що в Лівобережній Україні, як і в усій Російській імперії, першими ідейними провідниками і фундаторами його були передова інтелігенція, представники владних структур, земства та урядові особи. Прикладом того, як активно включались в організацію кооперативних установ владні структури, свідчить циркуляр департаменту Міністерства внутрішніх справ на ім'я начальника губернії від 17 грудня 1865 року про затвердження проекту статуту однієї з перших в регіоні ощадно-позикової каси чиновників і канцелярських службовців Чернігівської губернської управи. У ньому повідомлялося, що, після розгляду проекту статуту в Міністерстві внутрішніх справ і відгуку Міністерств фінансів та юстиції, відповідних виправлень, проект передається засновникам і касу дозволяється відкрити на викладених в проекті статуту засадах¹. Якщо інтелігенція вбачала в кооперативному русі шлях до соціально-економічних реформ, а то й просто моду, то різнобіжно з цим представники владних структур – переважно засіб боротьби проти прогресивних соціальних ідей, що загрожували пануючій системі.

У 60-х і на початку 70-х років XIX століття кооперативний рух мав своїх прихильників, всі умови для поширення і переживав, як писав дослідник кооперації М.Хейсін, "крайній період свого розвитку"². У другій половині 70-х років царський уряд змінив ліберально-реформаційні настрої на жорстоку реакцію по відношенню до вільної думки, а кооперативний рух взяв на підозру як небезпечний для існуючого ладу. В країні була запроваджена система

---

¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф.127. – Оп.19. – Спр.1458. – Арк.1.

² Хейсін М. Исторический очерк кооперации в России. – С.21.

"височайшого дозволу" при заснуванні кооперативів, добиватись якого було важко, чекаючи іноді довгими роками.

Змінилось і ставлення до кооперативних об'єднань з боку місцевої влади, як виконавчого органу волі центру. Вона пильно стежила за кооперативними товариствами, забороняла їх існування, при першій підозрі в нелояльності, закривала, вживала інших заходів, щоб загальмувати розвиток кооперації. Колишні прихильники кооперативного руху в урядових колах і земствах стали приховувати свої симпатії до нього. Була утворена складна система видачі дозволу на заснування кооперативів. Кожне кооперативне товариство, як зазначав Г.А.Дихтяр, "затверджувалось Міністерством внутрішніх справ за згодою з Міністерством фінансів"¹. Зокрема, 30 березня 1873 року на Чернігівщині відкрилось Петрушинсько-Чорторійське ощадно-позикове товариство, яке, проіснувавши до кінця 1891 року, рішенням загальних зборів членів товариства було закрито, про що, згідно встановленого порядку, доводилось до відома губернатора і Міністерства фінансів. Після цього заступник міністра фінансів, циркуляром від 10 лютого 1892 року, повідомляв урядовий сенат про припинення діяльності зазначеного товариства та звернувся з проханням до губернатора повернути в кредитну канцелярію міністерства проект статуту, надісланий товариству в 1873 році².

Як свідчать матеріали, з початку 80-х років розпочинається новий період у розвитку кооперації, який дослідники назвали капіталістичним, і в якому головну роль відіграв капітал. Для цього періоду характерне не тільки втручання державної влади в справи кооперативного руху, а й порушення економічних основ, принципів кооперації, в якій, як писав О.В.Чаянов, "капітал слуга, а не господар"³. Практично з цього періоду кооперація потрапила під контроль державних органів влади, знаходилась під впливом підприємців і залежала від капіталу та адміністрації, не маючи нічого спільного з соціалістичними ідеями, ідеалом яких були комуни Р.Оуена і фаланстери Ш.Фур'є.

Зазначимо, що контроль органів державної влади поширювався не тільки на відкриття кооперативних установ, а й на фінансові операції товариства, їх основний і оборотний капітал. Так, засідання Чернігівського губернського в земельних і міських справах присутствія 21 вересня 1901 року розглянуло справу про дозвіл на використання запасного капіталу селища Єлінки Стародубського повіту для переведення його в основний і оборотний капітал місцевого кредитного товариства. Начальник губернії передав присутствію постанову зборів місцевих уповноважених про позику з посадського запасного капіталу 8 000 крб для переведення його в основний і оборотний капітали зазначеного товариства. Товариство нараховувало 400 членів і мало всього 2 тисячі основного капіталу, що не давало можливості збільшити товарооборот і просило дозволу використати посадський запасний капітал, що зберігався в Чернігівському губернському банку, з 4 відсотками державної ренти. У

¹ Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – С.160.

² Державний архів Чернігівської області. – Ф.127. – Оп.21. – Спр.2249. – Арк.5.

³ Чаянов А. Краткий курс кооперации. – С.10.

прийнятому рішенні зазначилося, що "після погодження з паном міністром внутрішніх справ, перешкоди з боку губернського в земельних і міських справах присутствія не буде"¹. Постанова підписана губернатором Е. Андрієвським та неодмінним членом присутствія П. Скаржинським.

Приймаючи до уваги, що наше дослідження стосується контролю органів державної влади за роботою кооперативних установ, наголосимо, що революційна хвиля, голод 1891 року поставили перед царським урядом питання про подальший розвиток економіки країни. Як і на початку 60-х років, застосовувалася система заходів, спрямованих на продовження реформ. У 1897 році, з введенням примірного статуту споживчих кооперативних товариств і передачі права дозволу на їх заснування губернаторам, місцева влада отримала дозвіл затверджувати статuti, якщо в основі їх лежали примірні проекти, розроблені міністерськими структурами.

Відтепер своїм проектом статуту губернатор визначав мету, права і обов'язки товариства. Основною метою їх було постачання своїм членам, по можливості дешевше, або за помірними ринковими цінами, предметів ширвжитку і надання можливості, з прибутків від торговельних операцій, робити заощадження. Державні органи влади в проектах статутів обмежували товариства влаштуванням власних складів і інших приміщень для виготовлення, збереження і продажу предметів споживання і домашнього вжитку та їх оренду. Дозволялось укладення угод і зобов'язань з сторонніми особами і установами на постачання для товариства різних предметів споживання, а також надання грошових коштів, придбання у власність нерухомого майна, права звертатись за вирішенням питань в інші товариства та організації. У третьому параграфі примірного статуту державними структурами підкреслювалось, що "продаж товарів і предметів споживання товариством здійснюється готівкою або в кредит, умови користування яким визначаються загальними зборами"². Заслугує на увагу той факт, що в державних обмеженнях діяльності кооперативних товариств допускалось порушення одного з основних принципів кооперативного будівництва – продаж товарів у кредит, проти чого завжди виступали роцдельські організатори кооперативної справи.

Кожний проект статуту, згідно рекомендації влади, мав визначати склад членів товариства, їх права і обов'язки, характер управління справами, функції правління, звітність, розподіл прибутків, видачу дивідендів та відповідальність за припинення діяльності. Затверджуючи проект статуту, як зразок для всіх споживчих товариств, Міністерство внутрішніх справ визначало межі та характер дозволеної діяльності, обсяг фінансової служби та норми середспілкової поведінки. Примірний статут був, таким чином, еталоном, в який вписувалася вся життєдіяльність кожного кооперативного товариства.

Розглянемо це посилення на прикладі одного з перших в Лівобережній Україні офіцерського споживчого товариства в м. Шостці, заснованого в грудні 1897 року загальними зборами штабу, старших офіцерів, чиновників і вільнонайманих службовців, котрі займали на заводі штатні посади. Збори своїм

---

¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.6227. – Арк.1.

² ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.480. – Арк.39.

рішенням, зокрема, ухвалили "просити начальника заводу порушити питання про затвердження проекту статуту та надання в тимчасове користування товариству казенного флігеля"¹. У зв'язку з особливим характером офіцерського товариства, статут його спочатку розглядався в головному артилерійському управлінні, після чого погоджувався в Міністерстві внутрішніх справ. Для такого погодження, крім протоколу загальних зборів, в інстанції направлялися список осіб, які бажали взяти участь у кооперативі, постанова загальних зборів, пояснювальна довідка та проект статуту. В проекті його визначались мета і характер діяльності товариства, які полягали "в постачанні місцевим жителям необхідних предметів споживання, доброї якості, і по можливості за дешевими цінами, та надання права особам, які візьмуть участь у кооперативі, робити заощадження з прибутків товариства"².

У зв'язку з тим, що в кредитну кооперацію вводився новий її тип – райфейзенівський, де паї замінялися необмеженою відповідальністю членів кооперативу, а кошти на відкриття надавалися державою, з 1 липня 1895 року було засновано посаду інспектора дрібного кредиту, який віднині мав право, при виявленні недоліків чи зловживань в діловодстві та рахівництві кредитної кооперації, увільняти порушників.

Незважаючи на таку державну "опіку", кооперація швидко поширювалася. Якщо в перший період свого розвитку кооперативний рух охоплював в основному міста, то в наступні роки кооперація прийшла і на села, набувши характер селянської організації. Цьому сприяло одвічне прагнення землі, обстоювання самодіяльності і почуття колективізму – характерні ознаки, притаманні українському хліборобові. Можливість отримати кошти через кредитну кооперацію зміцнювала економічну позицію селян-господарів, спонукала їх до поліпшення дрібнотоварного виробництва. Звитяжна, самовіддана праця і земля, яку хлібороб завжди вважав основним джерелом добробуту, і якої намагався прикупити якомога більше, в поєднанні з фінансовою підтримкою, дозволяли досягти кращого рівня матеріальної забезпеченості.

Тому кредитна кооперація, яка за своїм соціальним складом була селянською, завойовувала симпатії у засновників і право на існування.

Далі необхідно відмітити, що з початком ХХ ст. кооперативні законоположення дещо вдосконалюються, що позначилося на кількісному зростанні товариств та правових актах. До 1902 року, як уже відзначалося, в державі не було правових норм, які б узаконювали існування артілей. Навпаки, вони потрапляли під заборону і розглядались "як таємні, з шкідливою метою засновані"³, що давало підстави місцевій адміністрації, посилаючись на чинне законодавство, забороняти загальні збори селян, вивчення ними нових форм ведення сільського господарства.

Не дивно, що українська кооперація була взята царським урядом на підозру не лише як рух демократичний і національно-сепаратистський, а й революційно-соціалістичний. Тиск органів державної влади на кооперативні

---

¹ Там само. – Ф.580. – Оп.1. – Спр.1683. – Арк.2.

² ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.480. – Арк.27-28.

³ Свод законов Российской Империи. – 1892. – Т.ХІV. – С.166.

товариства та підозра в причетності до революційної діяльності, настільки посилились після революції 1905-1907 років, що її представники почали брати участь у зборах та інших кооперативних заходах, інформуючи після кожного з них, відповідні посадові особи.

У червні 1906 року чернігівський поліцеймейстер повідомляв начальника губерньського жандармського управління про те, що 29-30 травня в залі міської управи, під головуванням В.О.Гросса, відбулись збори споживчого товариства. На них розглядали питання про звірення прибутків і витрат у поточному операційному році, про торгівлю у вихідні та про дотримання статуту. В кінці засідання член товариства Є.Імшенецький порушив питання про надання матеріальної допомоги окремим членам товариства і, зокрема, запропонував надіслати телеграму Державній думі з подякою за підтримку М.Пухтинського, зісланого за настійною вимогою адміністрації. На пропозицію помічника пристава не порушувати цього питання, головуєчий В.О.Гросс пояснив, що воно тісно пов'язане з програмою роботи зборів, поставивши питання на голосування. Збори ухвалили надіслати запропоновану телеграму, після чого повітовий землемір І.Тудоровський і судовий пристав К.Огієвський залишили збори¹. Такі випадки були непоодинокі.

У червні 1908 року начальник Харківського жандармського управління на ім'я свого помічника в Сумському повіті сповіщав, що у м.Сумах відкрилось кооперативне товариство покрівельників і мулярів з електрохімічною фабрикою. Організаторами товариства були брати Гольберти, які вже мали у Сумах склад сільськогосподарських машин і реманенту та магазин господарських товарів. Кожен з 30 членів кооперативного товариства вніс по 100 крб паю на утворення фабрики. Обране правління товариства, що складалось з трьох осіб, де крім директора (Гольберта) були ще покрівельник та муляр. Обрали також контролерів для нагляду за діями правління та касою, скарбника. "На перший погляд, – повідомлялося в жандармському циркулярі, – товариство буде займатись комерційними справами, але воно ставить питання про клуб та бібліотеку, де будуть організовуватись лекції та бесіди, йтиме мова про поточну політику, рівність та братерство – що є початком революційного збудження мас"².

Підкреслимо, що кооперація, як організація, яка виникла в умовах і на основі капіталізму, продовжувала залишатись мало помітним явищем в господарському і суспільному житті в той час, коли в підготовці до першої народної революції 1905-1907 рр., всі сили і увага зверталися на політику, коли швидко росли політичні партії, куди входили найбільш енергійні і талановиті представники суспільства. Поразка в революції привела до розчарування в політиці, надії досягти таким шляхом успіхів в боротьбі за свої права, примусили політичні партії шукати легальних форм діяльності в рядах кооперативних товариств. Будучи добре поінформованими про перелом, що настав у кооперативному русі, про характерне перетворення кооперації в масову громадську організацію, державні органи влади, і, в першу чергу Міністерство

---

¹ ЦДДА України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.577. – Арк.110-112.

² Там само. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2913. – Арк.341.

внутрішніх справ, посилили засоби контролю, звернувши особливу увагу на форми використання кооперативних закладів політичними партіями.

На наш погляд, однією з таких форм стали з'їзди представників кооперативних установ, на проведення яких необхідно було мати дозвіл Міністерства внутрішніх справ. У липні 1907 року на клопотання чернігівського губернатора про дозвіл провести в Чернігові, в першій половині вересня 1907 року, з'їзд представників кооперативних установ, міністр П.А.Столипін визнав можливим це на основі підготовлених земством змін у проектах положень про з'їзди і програми їх роботи, з тим, щоб "до публічних зборів цього з'їзду застосовувалось височайше положення Тимчасових правил від 4 березня 1906 року"¹.

Революція настільки вплинула на всі сторони життя країни, викликала таке піднесення суспільної активності серед різних верств населення, активізувала діяльність політичних партій, що жандармські управління тримали весь хід з'їздів кооперативних установ під неослабним контролем начальника управління, губернатора та департаменту Міністерства внутрішніх справ. Про з'їзд представників кооперативних установ Чернігівської губернії, який відкрився 12 вересня 1907 року і тривав п'ять днів, Чернігівський поліцмейстер, котрий весь час безвідривно був присутній на з'їзді, щоденно звітував про характер та особливості його роботи губернатору та у вищій інстанції. У рапортах поліцмейстера повідомлялось, що з'їзд розпочав роботу о 12 годині 30 хвилин у залі дворянського зібрання, головою з'їзду було обрано голову губернської земської управи М.М.Савицького. Про ставлення керівництва губернії до з'їзду свідчить той факт, що з вітанням до 121 учасника звернувся віце-губернатор, та й те було прочитане головуючим, тому що сам віце-губернатор, зіславшись на обставини, був відсутній. У першій половині з'їзду заслухав доповідь губернського земського агронома А.Гаршина про діяльність споживчих товариств і зробив перерву в роботі. На вечірньому засіданні інспектор дрібного кредиту Г.Залевський доповів про діяльність дрібного кредиту, після чого учасники з'їзду визначились з порядком роботи в секціях на наступний день. При цьому поліцмейстером повідомлялось, що ніяких порушень встановленого порядку проведення з'їздів не було².

Значно складнішою, скажімо, була ситуація на московському Всеросійському кооперативному з'їзді, що тривав з 16 по 21 квітня 1908 року. Тут постійно були присутні чини поліції, які переривали хід обговорення доповідей зауваженнями та попередженнями. А градоначальник постійно надсилав з'їздові свої пропозиції щодо змін в програмі роботи, закриття комісії по кооперативному законодавству, заборонив обговорювати питання про кооперативні союзи, про об'єднання діяльності кооперативних товариств. З'їзд вимушений був закритись, не завершивши своєї роботи³. Напередодні московського Всеросійського кооперативного з'їзду 4 квітня 1908 року,

---

¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.415. – Арк.2.

² Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.415. – Арк.7.

³ Хейсин М. История кооперации в России. – С.177-178.

департамент Міністерства внутрішніх справ надіслав у губернії телеграму такого змісту: "Одержано повідомлення, що 20 квітня в Москві – з'їзд представників кооперативних товариств за участю відомих революційних діячів. Прошу в'яснити склад делегатів, супроводжувати постійним наглядом, про що телеграфувати начальнику Московського охоронного відділення і департаменту"¹.

Відтак, кооперація перетворювалась в організацію, яка відігравала важливу роль у суспільно-політичному житті. Такою нагодою не могли не скористатися політичні партії, насамперед соціалістичні. Спад революційного настрою в масах відсував на далеку перспективу підготовку нового збройного повстання, вирішення аграрного питання, економічних та національних проблем і залишав єдину можливість боротись з самодержавством, перебуваючи в кооперативних організаціях та використовуючи всі форми їх діяльності. Водночас з соціалістичними партіями в кооперацію налізули представники буржуазно-демократичних та ліберальних партій, які вбачали в ній шлях до стирання класових антагонізмів в суспільстві.

У такій обстановці для кожної губернської управи та жандармського управління було важливим мати повні списки легалізованих кооперативних організацій, що існували в губерніях. У жовтні 1908 року канцелярія харківського губернатора на ім'я начальника губернського жандармського управління за підписом керівника канцелярії надіслала списки всіх легалізованих профспілкових і кооперативних товариств, що існували в м.Харкові та Харківській губернії. Списки склались, згідно затверджених статутів, щорічно, з позначенням дати реєстрацій, адреси та поіменного складу кожного товариства². В іншому документі, на ім'я начальника губернського жандармського управління харківський віце-губернатор повідомляв, що наказано поліцмейстеру негайно доставити йому список всіх існуючих кооперативних товариств, а також по одному примірнику їх статутів³.

Незважаючи на посилений контроль з боку Міністерства внутрішніх справ та органів місцевої влади за роботою кооперативних товариств, поряд з іншими громадськими організаціями, більшовики найактивніше намагалися використати кооперацію, як одну з легальних форм класової боротьби. Питання про кооперацію розглядались на з'їздах і конференціях РСДРП, обговорювались в центральному комітеті партії. Більшовики вважали, що кооперація не звичайний заклад капіталістичного суспільства, а організація, яка об'єднувала широкі маси населення і будувалася "за принципом економічної боротьби з класом капіталістів"⁴. На відміну від професійних спілок, які залучали маси до активної економічної боротьби, кооперація таких завдань перед своїми членами не ставила. Її участь в економічній боротьбі носила пасивний, на думку більшовиків, характер, в основному в формі сплати пайових внесків. Тому, використовуючи кооперацію для ведення легальної роботи в масах, більшовики враховували її особливості, нещадно критикували концепцію "кооперативного

¹ ЦДА України. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.89.

² ЦДА України. – Ф.376. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.56.

³ Там само. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.501. – Арк.33.

⁴ Ленін В.І. Повне збр.тв. – Т.37. – С.207.

соціалізму". Вже на початку 1908 року ЦК РСДРП прийняв резолюцію "Про кооперативи", якою зобов'язав соціал-демократів брати участь в кооперативах, сприяти їх розвитку, зміцнювати їх демократичні засади. Пропонувалось також домагатись зниження вступних паїв і внесків, відміни дивідендів на паї, з метою відратування прибутків на профспілкові і культурно-масові потреби та на розширення власної підприємницької діяльності¹.

Отож, політизація кооперації викликала подальше занепокоєння владних структур. У 1911 році за дорученням уряду відбулась міжвідомча нарада, яка констатувала спроби політичних партій проникнути і закріпитись в кооперативних закладах з метою зміцнення там свого впливу. Разом з тим підкреслювалась важливість економічної діяльності кооперації, визнавалась дуже корисною її робота по забезпеченню населення товарами широкого вжитку і було ухвалено, що відмовлятися від кооперації тільки тому, що антиурядові сили намагаються використовувати її у своїх інтересах, недоцільно². Було вирішено не відмовляти кооперативам у підтримці, але посилити державний контроль за їх діяльністю.

Наскільки посилювався такий контроль за діяльністю кооперативних установ з боку Міністерства внутрішніх справ, видно з документа від 12 травня 1913 року, підписаного товаришем міністра, про проведення в м.Києві Всеросійського з'їзду по кооперації, на ім'я київського губернатора: "Повідомляю вас, Високопревосходительство, з проханням не відмовити в залежних з цього приводу розпорядженнях, що згідно з Вашими висновками, я визнав за можливе дозволити скликання в серпні ц.р. в Києві, під час наступної Київської Всеросійської виставки, Всеросійського з'їзду по кооперації, на засадах, викладених у переданих Вам проектах програми, положеннях і наказі цього з'їзду, з тим, щоб у §1 наказу була внесена поправка про те, що у §4 положення про з'їзд підкреслювалось про особи і установи, які мають право дорадчого голосу, і щоб публічні засідання цього з'їзду, в т.ч. і осіб, підпорядковувались діям тимчасових правил про збори, додатку до ст.115 статуту. Разом з тим, в зв'язку з повідомленнями, які у мене є, про те, що два попередні Всеросійські з'їзди по кооперації відхилялись від своїх програм, покірніше прошу мати особливий нагляд за заняттями цього з'їзду і, при першій спробі з'їзду ухилитись від своїх прямих завдань, зробити розпорядження про його закриття"³.

Як видно з приведеного тексту, дозвіл на проведення з'їзду видавався з обмеженнями та застереженнями, чіткою регламентацією та поправками до численних пунктів і параграфів положень та наказів. Особлива увага зверталась на особи і установи, які користувалися правом голосу, а також на те, щоб пленарні та секційні засідання з'їзду, за участю представників преси та окремо запрошених осіб, відповідали положенням тимчасових правил про збори і відповідним статутам, розробленим міністерськими департаментами. Та найбільше вражає закінчення цитованого документа, де без будь-якого посилення на чинні законоположення, вимагається негайного закриття з'їзду,

---

¹ Пролетарий. – 1908. – 12 (25) марта.

² Отечественная история. – 1992. – №4. – С.118.

³ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.666. – Спр.57. – Арк.1.

при першій спробі ухилитись від його визначеної програми. Завчасно підготувавшись до з'їзду, поліцейські чини зробили все, щоб заборонити небажаного характеру виступи, вимоги та обговорення питань про проблеми середспілкової роботи.

Після київського з'їзду політична боротьба в кооперативних закладах не тільки продовжилась, а й загострилася. У лютому 1915 року начальник полтавського губернського жандармського управління повідомляв київське жандармське управління про те, що згідно одержаних ним агентурних даних "кооперативні товариства м.Києва мають осередки соціал-демократичного напрямку. За прикладом київських кооперативних товариств, кременчуцькі групи збираються відкрити кооперативну крамницю, мотивуючи тим, що в Кременчуці не вистачає товарів широкого вжитку"¹. Повідомляючи про це, полтавський начальник жандармського управління просив перевірити інформацію і повідомити, які дані має київське жандармське управління про зв'язок соціалдемократичних організацій з кооперативними товариствами. З наведеного документа видно, що, в боротьбі з проявами соціал-демократичного руху в кооперативних товариствах, охоронні відділи мали перевірену систему агентурних зв'язків, які нерідко виходили за межі губернії і допомагали відтворити загальну картину стану справ у державі та запобігти росту революційності кооперативних діячів, глибині масовості політичних настроїв у кооперативних товариствах. Для цієї копіткої роботи необхідно було привести в дію весь ланцюг зв'язків, від міністра до справника повіту та пристава, причому останній неодноразово був не тільки кінцевою, а й визначальною інстанцією.

В контексті розглянутого пошлемося на такі аргументи. Голова Конотопського союзу кредитних товариств Т.І.Осадчий, досвідчений кооперативний працівник, відомий в губернії і за її межами громадський діяч, який прибув в Ічнянське ощадно-позикове товариство на запрошення його правління, і брав участь у загальних зборах, був викликаний приставом і, незважаючи на пред'явлений паспорт, документи від союзу і посилання на запрошення від товариства, в грубій формі був допитаний і заарештований як невідома і підозріла особа. У недвозначних висловах, і суворим наказом протягом однієї години після затримання залишити Ічню, пристав порадив "не показувати сюди і носа без його дозволу"². В іншому випадку борзнянський справник І.Лавинський на ім'я неодмінного члена Чернігівського в земських справах присутствія В.Скаржинського повідомляв, що 11 листопада 1916 року земські повітові збори, розглядаючи питання про розвиток кредитної кооперації в повіті, не звертали уваги на зроблені ним застереження, відносно заснування посади інструктора по кредитній кооперації. Тепер один з агрономів, на якого покладені обов'язки інструктора, буде мати можливість роз'їжджати по повіту і, як співчуваючий кадетам, проводити "революційні ідеї серед і без того розпропагованого населення". Далі в рапорті йшлося про те, що в статуті земських кас дрібного кредиту, затвердженому Міністерством фінансів 14 червня 1906 року і "Збірнику узаконень і розпоряджень уряду" за №55 від 19 вересня 1906 року, зазначений порядок відкриття земських кас дрібного кредиту

¹ ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.501. – Арк.1.

² Реузов С. Матеріали по кооперації Борзенщини. – С.136, 137.

і завідування ними. Згідно законодавству (ст.58), земські збори мали право лише наглядати та опікувати установи дрібного кредиту. Заснування посади інструктора по кооперації відбулося внаслідок порушення чинного законоположення, підкреслював справник. Більше того, "нова посада була запропонована кадетом Миколою Котляревським, який добився проведення такого рішення в результаті недалекоглядності і політичної некерованності голови та окремих гласних земських зборів"¹.

З характеру інформації видно, що для справника І.Лавинського, який ретельно стояв на захисті спокою царського самодержавства, небезпечним революціонером в повіті був кадет М.Котляревський, котрий в земській управі мав коли не членів своєї партії, то співчуваючих їй, і намагався проводити певну роботу серед населення. Мотивуючи незаконність рішення земських зборів повіту, справник, як представник охоронного відомства, при всьому перебільшенні ролі і революційності кооперативних діячів у повіті та їх впливу на маси, інформував вищу інстанцію про небезпечний характер процесів, що проходили в кооперації, і, таким чином, сприяв посиленню контролю за її діяльністю з боку держави та відповідних владних структур.

Конкретизуємо досліджувану проблему. Під час першої світової війни контроль з боку державних органів за роботою кооперативних організацій значно посилювався. Причиною цього були з'їзди кооперативних установ, що проводилися з метою мобілізації населення на постачання армії припасів, продовольства та теплого одягу. На з'їздах нерідко, під впливом різних політичних партій, делегати переходили від вишукування засобів забезпечення армії необхідними речами до обговорення загальнополітичних проблем життя держави, критики дії урядових структур і навіть приймали політичні резолюції. Найбільшу активність проявив Центральний кооперативний комітет, утворений після Всеросійського з'їзду представників міст з економічних питань, пов'язаних з дорожнечою і постачанням армії, що відбувся 11-13 липня 1915 року, на якому представники кооперацій утворили робочу групу і сприяли прийняттю резолюції з нагальною вимогою такого уряду, який би користувався довірою народу².

Очолили Центральний кооперативний комітет соціаліст Є.Зельгейм – голова, народовець М.Чайковський та соціал-демократ С.Прокопович – товариші голови, а взагалі з десяти членів центрального комітету було два соціал-демократи, три лівих народники, чотири ліві кооператори і один кооператор – центрист, ним був В.Хижняков – колишній чернігівський голова губернської земської каси дрібного кредиту. Центральний кооперативний комітет видрукував листівки, заклики, і розіслав їх в кооперативні земські установи, в яких, після критики діяльності уряду за бездарне постачання армії зброї та продовольства, за безвладдя в управлінні державою, пропонував взяти в руки відповідальність за майбутнє країни. За ініціативою комітету, явочним порядком, було утворено близько ста кооперативних комітетів губернського і повітового рівнів.

---

¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1509. – Арк.1.

² ЦДІА України. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.65.

Результати агітаційної діяльності Центрального кооперативного комітету в одній із перших проявились в Чернігівській губернії, де були утворені губернський в м.Чернігові і повітові комітети в Чернігові, Мглині, Ніжині, Кролевеці та Новозибкові¹. Робота була проведена так оперативно, що, тільки після утворення кооперативних комітетів, начальник Чернігівського губернського жандармського управління, посилаючись на інформацію департаменту Міністерства внутрішніх справ, повідомляв своїх помічників у повітах про те, що Московський центральний комітет розсилає в кооперативні установи звернення, в яких, поряд з критикою діяльності уряду, проголошує ідею про необхідність для успішної роботи громадських організацій, здійснення політичних свобод, народного представництва, права участі у виборах та відповідальності уряду перед народом. Звернення закінчувалися закликом до об'єднання кооперативних установ в одну могутню організацію, що тільки тоді кооперативи зможуть представити в мирний час дійову силу, а в годину великих випробувань – спасінням для Батьківщини. В кінці жандармського циркуляру вимагалось вилучити вказані звернення та листівки і встановити за допомогою чинів поліції, хто їх розповсюджує².

Про організацію в м.Чернігові губернського кооперативного комітету, його склад та характер діяльності, відомо з протоколу виконуючого обов'язки чернігівського поліцмейстера М.Павлинського від 10 листопада 1915 року. Посилаючись на розпорядження губернатора, в.о. поліцмейстера прибув о 12 годині в будинок, де розміщалося Чернігівське товариство сільського господарства, і виявив в одній із кімнат центр губернського кооперативного комітету. В кімнаті перебували члени правління новоствореної установи. На запитання про те, на основі якого статуту засновано комітет, один з них, дворянин Гормацький С.Ф. відповів, що у вересні ц.р. від Центрального кооперативного комітету в Москві Чернігівське товариство сільського господарства, в якому він працює членом ради і редактором газети "Селянин", одержало звернення про заснування такого комітету. У зв'язку з цим, продовжував він, всім членам ради товариства сільського господарства було направлено запрошення. Під час засідання обрали склад комітету та виробили програму дії. До складу правління комітету ввійшло 11 осіб, у тому числі присяжні повірені Є.Імшенецький та Д.Шраг, агрономи губернського земства Д.Костров та І.Добровольський, завідуючий земською касою дрібного кредиту О.Савич, секретар відділення по сприянню кооперації Чернігівського товариства сільського господарства П.Вишневецький, помічник присяжного повіреного А.Антоненко, агроном губернського земства М.Савченко-Бельський та землевласники з різних повітів губернії³.

У протоколі в.о. поліцмейстера зазначається, що в цьому ж приміщенні виявлено діловодство Чернігівського повітового комітету, очолюваного І.Антоненком, та кооперативного Чернігівського товариства по посередництву, на чолі з І.Бутником. Всі виявлені документи "взято до особливого розпорядження в Чернігівську міську поліцейську управу". 13 листопада

---

¹ ЦДІА України. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.66.

² ЦДІА України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1701. – Арк.106.

³ ЦДІА України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1701. – Арк.106.

начальник жандармського управління доповів департаменту поліції про те, що "розпорядженням губернатора 10 листопада ц.р. Чернігівський губернський кооперативний комітет був закритий"¹.

Аналіз джерельного матеріалу свідчить: в кооперативному русі, що так швидко розвивався з початком першої світової війни, активно діяли представники політичних партій, які прагнули заволодіти кооперативними організаціями і всілякими засобами втягували кооперацію на шлях політичної боротьби. Революційно і опозиційно настроєні сили, незважаючи на опір царського самодержавства, намагалися використати у своїх цілях популярну і корисну для широких народних мас кооперативну ідею. З свого боку, кооперативні товариства, вступаючи на шлях політичної боротьби, відволікалися від основних завдань – поліпшення матеріального добробуту своїх членів і, під впливом численних ватажків політичних партій і груп, намагалися революціонізувати громадськість пайовиків і народних мас в цілому. При цьому вони зустрічалися з такими заходами з боку державних органів влади, які не тільки гальмували розвиток кооперативної системи та обмежували сферу їх діяльності, а закінчувалися, як правило, закриттям кооперативних закладів в установленому законоположенням порядку.

Зробимо загальні висновки по проблемі ставлення держави до кооперації. З точки зору органів державної влади, кооперативний рух являв собою таку громадську силу, з якою неможна було не рахуватися. У відповідності з вимогами часу, вони намагалися тримати кооперативні товариства, громади і союзи у підпорядкуванні галузевих міністерств, обмежуючи їх діяльність контролем з боку охоронних органів та місцевої адміністрації, керуючись законодавчими актами, а після Лютневої революції 1917 р. – законом про кооперацію. Державна політика в галузі кооперативного законодавства і контроль органів державної влади за роботою кооперативних установ здійснювались таким чином, що, коли кооперативні структури, згідно затверджених статутів, займалися безпосередньо економічними проблемами, забезпечували пайовиків предметами широкого вжитку, вони підтримувались урядом. Коли ж кооперативні заклади, порушуючи власні принципи, включались в політичну боротьбу, революціонізуючи кооперативну громадськість і народні маси в цілому, вони ставали нетерпимі для владних структур і офіційно заборонялися.

ПІСЛЯСЛОВО

Кооперація – велика спадщина минулого. Її суспільно-господарські форми, що об'єднували безпосередніх товаровиробників, були зумовлені економічними чинниками, матеріальною вигодою та конкретними обставинами історичного розвитку. Неупереджене переосмислення концептуальних засад самого поняття "кооперативного руху" можливе лише при глибокому дослідженні оптимальних форм кооперативних структур, напруженого пошуку раціональних розмірів і об'єктивних можливостей розгалуженої горизонтальної та вертикальної мережі,

---

¹ Там само. – Арк.101.

а також всебічному обґрунтуванні вирішальної ролі кооперації в розбудові економічних підвалин української державності.

При підведенні підсумків аналізу розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні, зокрема, проблем виникнення та особливостей характеру його мережі, її періодизації, організаційних принципів та загальних основ, структури і темпів зростання, а також ставлення земства та держави до кооперації, впливають такі висновки.

По-перше. Кооперативний рух Лівобережної України в дорадянський період історії був складним явищем соціально-економічного і суспільно-політичного життя. Як господарська організація і суспільний рух, кооперація виникла в умовах становлення капіталістичного ринку з потреби трудящих мас боротися за покращення свого матеріального становища. В Україну кооперативна ідея запозичилась з Англії і почала активно розповсюджуватися "апостолами" української кооперації – М.П.Балліним, В.С.Козловим, Г.П.Галаганом, М.В.Левитським, В.М.Доманицьким, які звели перший будинок української національної кооперації, допомогли їй стати на твердий народний ґрунт. Організатори кооперативної справи вважали за необхідне розвивати безпосередньо через товариства (сфера впливу яких обмежувалася в основному організацією обміну) дрібнотоварне виробництво як основу великого промислового виробництва. Саме так вони ставили собі за мету дати українському народові добробут, національну свідомість і соціально-політичну волю. Кооперація ж об'єднувала різні верстви населення, від бідніших прошарків, середняків, куркулів, торговців, представників інтелігенції до власників промислових підприємств. Кожен з них мав свою уяву про кооперацію і намагався отримати від неї зиск, що, врешті-решт, у значній мірі детермінувало сам процес поширення кооперативної ідеї серед населення.

Соціально-економічними передумовами становлення і розвитку кооперативного руху були, з одного боку, наявність розвинутого товарно-грошового господарства і товарного ринку при розгалуженому приватно-торговому апараті, а з другого – маси споживачів, для яких був непосильним гніт торгового посередництва і вільних цін ринкових відносин. Відчуваючи на собі тягар товарно-грошового ринку і дорожнечу повсякденного життя, споживач шукав вихід в усуненні посередництва, у здешевленні життєвого рівня шляхом спільної закупівлі і організованого продажу товарів.

Знедолене і пограбоване поміщицькою реформою 1861 року селянство Лівобережної України, нездатне господарювати самостійно при недостатньому земельному наділі, високих податках та поміщицьких викупах, втрачало свій натурально-господарський характер, розлучалося з обцинним порядком і все більше проймалося приватновласницькими засадами.

Частково і повністю відірване від землі, населення вимушене було масово вдаватися до відходу на фабрично-заводські роботи, до праці на відкупників у кустарних промислах, подавалося до міст у пошуках заробітку. Неухильно, спочатку повільно, а потім з 1890-х років все швидше, населення втягувалося в товарно-грошовий коловорот, бурхливий процес, що по своєму розмаху набув характеру промислової революції, яка швидко кинула країну на шлях капіталістичного розвитку. Отже, зародження кооперативного руху тісно пов'язане з становленням капіталістичного виробництва, впровадженням товарно-грошових

відносин, що робили життя населення значного регіону Російської імперії придатним для утворення громадських добровільних господарських об'єднань.

По-друге. Виникнення та особливості росту кооперативного руху в Лівобережній Україні визначаються періодизацією, організаційними принципами та загальними основами, структурою і темпами розвитку мережі, а також тенденціями в становленні теорії і практики української кооперації. Періодизація, як поділ процесу розвитку кооперативного руху на чотири основні, якісно відмінні періоди у відповідності з закономірностями історичного ходу суспільного життя, показує, що визначення етапів та їх розмежування залежать від соціально-економічних та політичних умов, що склалися після скасування кріпосного права, утворення нового капіталістичного ладу та розвитку продуктивних сил.

Керуючись суто господарськими інтересами, кооперативні товариства надавали своїм пайовикам, в залежності від участі кожного з них у заборі товарів, рівні економічні пожитки саме там, де дотримувалися основних принципів та загальних основ кооперативного будівництва. Як норми кооперативного життя і відповідні категорії кооперативного будівництва, структурні принципи та основи є найбільш сталими і загальними чинниками, що визначають відносини та характер внутрішньої кооперативної організації. До обов'язкових, найбільш поширених і статутно визначених організаційних принципів належали: продаж товарів за ринковими цінами і тільки готівкою, основна частина прибутку розподілялась між пайовиками за результатом забору товарів, кожен пайовик вносив однаковий пай, на який нараховувався відповідний відсоток загальної суми, певна частка прибутку виділялась для підвищення культурного рівня, товариства дотримувалися нейтралітету в політичному і релігійному житті.

Порушення навіть одного з основних принципів чи загальної основи кооперативного будівництва незмінно приводило до втрати товариствами свого нейтралітету, спричиняло їх залежність від державних, громадських чи комерційних структур.

Вивчення структури та темпів розвитку кооперативних товариств показало, що в Лівобережній Україні найбільш розповсюдженими видами були споживчі, кредитні, сільськогосподарські, кустарно-промислові, або робітничі кооперативні об'єднання. Кожен вид поділявся на форми, до яких належали товариства, громади, спілки та союзи. Крім того, за сферою діяльності товариства були торгові, збутово-постачальні та кредитні, за територіальними ознаками – міські та сільські, а за соціально-класовим станом – робітничі, селянські, кустарно-промислові та змішані.

Кооперативні організації перебували у безпосередньому зв'язку із земствами, як органами місцевого самоврядування під зверхністю дворян. Особливу роль губернські та повітові земства відігравали в пропаганді та реалізації кооперативної ідеї створенням кооперативних відділів, у центрі діяльності яких було надання товариствам допомоги у вивченні суті кооперативної справи, рахівництва та діловодства, проведення посередницьких операцій, сприяли влаштуванню бібліотек та хат читальень.

Поширенню кооперативного руху сприяла земська агрономічна служба, яка розповсюджувала сільськогосподарські знання серед населення,

організовувала зразкові ділянки і прокатні пункти, сільськогосподарські виставки, вела боротьбу з шкідниками, займалася збутом і постачанням, переробкою сільськогосподарської продукції. Агрономи та інші фахівці земства створювали кооперативні товариства та громади, розробляли систему земських заходів по поліпшенню сільськогосподарського виробництва.

Для задоволення потреб населення в дрібному кредиті, з метою утворення спільного грошового фонду, органи місцевого самоврядування брали участь у поширенні позиково-ощадних та кредитних товариств. На відміну від кредитних відносин, де вимагалася дебіторська кредитоспроможність, кооперативна організація кредиту передбачала наявність особистості позичальника, яка і була запорукою його кредитоспроможності. Кооперативний кредит, як правило, носив виробничий характер, про що піклувалися у першу чергу губернські та повітові земства, бо для розвитку господарської діяльності населення потрібна була дотація в значних розмірах.

Аналіз роботи позиково-ощадних та кредитних товариств показує, що кооперативний кредит як короткостроковий, так і довгостроковий, потрібний для розвитку господарської діяльності населення, міг бути забезпечений тільки за допомогою земства. Земства, з метою кращої організації справи кредитування, активно розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на базі спільного виробництва. Поширеними видами кооперативних об'єднань були кредитні кооперативи, а найбільш масовими серед них – волосні каси, позиково-ощадні товариства, сільські банки та кредитні товариства.

По-третє. Розвиток кооперації, її роль і місце в економічному і соціальному житті суспільства визначалися характером державної політики в галузі кооперативного законодавства. До початку ХХ століття діяльність кооперативних товариств не виходила за межі суто внутрішніх матеріально-організаційних питань, бо кооперативний рух очолювали цілком благонадійні поміщики-земці. За їх ініціативою утворювалися комітети та відповідні відділення, які брали на себе всю практичну роботу по популяризації його серед населення. У цей період уряд прихильно ставився до кооперації, яка за своїм станом була віднесена до благодійних товариств, широко фінансував і тримав її під постійною опікою та контролем.

З початку 80-х років настав новий період у розвитку кооперації, який дослідники називали капіталістичним, оскільки основну роль у ньому відігравав капітал. Саме з цього періоду розпочалося не тільки втручання органів державної влади в справи кооперативного руху, а й порушення організаційних принципів та економічних основ кооперації.

У зв'язку з відсутністю кооперативного законодавства, діяльність різних видів товариств регламентувалася примірними статутами та відповідними урядовими актами. З введенням у 1897 році примірних статутів було допущено порушення одного з основних організаційних принципів кооперативного будівництва – дозволено продаж товарів у кредит, що суперечило основам кооперативної справи. Загальним для всіх урядових декретів було те, що вони обмежували самоврядування кооперативних організацій і надавали фактично необмежені можливості органам державної влади для втручання у їх внутрішні справи.

Революційні події 1905-1907 років настільки пробудили всі сторони життя країни та активізували серед різних верств населення діяльність політичних партій, що вся кооперативна мережа, як легальна форма організації мас, трималася під особистим контролем жандармських управлінь. У роки першої світової війни контроль з боку державних органів за роботою кооперативних організацій значно посилювався. На кооперативних з'їздах під впливом різних політичних партій делегати нерідко критикували урядові структури, приймали політичні резолюції та вимагали відставки уряду за його неспроможність організувати надійну оборону країни. Політизація кооперативного руху залучала його на шлях протидії урядовим структурам та політичній боротьбі.

Подальший розвиток кооперативного руху ввійшов у протиріччя з адміністративною практикою, що неодноразово розглядалося в уряді та Державній думі, яка визнала "прийняття закону щодо нових кооперативних структур завчасним". Закон, що охоплював всі види кооперативних об'єднань в цілому, був прийнятий Тимчасовим урядом 20 березня 1917 року в тій редакції, в якій був підготовлений кооператорами і розглядався в Думі.

Таким чином, кооперативний рух Лівобережної України розвивався шляхом товарно-грошових відносин від процесу первинного нагромадження капіталу через мануфактурний період та промисловий переворот, який знаменував утвердження буржуазної системи господарства, вступивши в складний світ дії економічних законів та товарного ринку. Стиснуті історичні строки розвитку промислового капіталізму та його високі темпи, що прискорили розвиток кооперації, були наслідком цілеспрямованого втручання держави в економічне життя з метою подолати відсталість та запобігти втраті економічної самостійності держави. Вимушене дією об'єктивних обставин, самодержавство перевело країну на капіталістичні рейки, запровадивши політику розвитку важкої промисловості та залізничного будівництва.

Відтак, політика втручання стала основним методом дії урядових структур і стосовно до кооперативних форм організації господарства, тим більше, що приводів для цього було достатньо, оскільки товариства очолювали освічені представники ліберально-демократичних кіл та чиновництва, на зміну яким у 70-х роках прийшли народники з теорією обцинного соціалізму. Вони виступали проти розвитку капіталістичних відносин, ідеалізуючи селянську общину, артілі та кустарні промисли, проголошували "єдине народне виробництво".

З 80-х років на зміну народництву, що пережило глибоку кризу, в суспільному русі сформувалися нові ідейно-політичні течії, серед яких на одному з перших місць були соціалістичні партії. Саме соціалістичні лідери з перших своїх програм та виступів проявили найбільше устремління в очоленні кооперативного руху як легальної громадської організації для використання його в політичній боротьбі за владу, що не могло не позначитися на ставленні уряду до кооперації. На соціалістичних партіях, фактично, лежить відповідальність за утиски і обмеження, яких зазнав кооперативний рух в історії свого розвитку з боку владних структур. Кооперація, як організація громадська і добровільна, за своєю формою господарювання носить загальноекономічний характер та набуває ті соціальні риси, які конституються їй домінуючими відносинами власності. Виражаючи суспільно-виробничі відносини людей,

кооперація, як економічна категорія, підпорядкована і повністю залежить від дії економічних законів. У процесі функціонування її в суспільному виробництві склалися відповідні економічні відносини як між окремими членами товариства, так і між кооперацією, з одного боку, та іншими самостійними господарськими організаціями, з другого, а також між кооперативами, органами місцевого самоврядування та державою.

Кооперування населення, на думку його організаторів, повинно було врятувати дрібних виробників від поглинання їх поміщицько-капіталістичними латифундіями і монополістичними промислово-фінансовими об'єднаннями. Кооперативний рух Лівобережної України посів важливе місце у масовій боротьбі проти національного гноблення. За своєю природою він мав спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність своїх членів. У таких умовах цілком природно, що кооперативний рух був пов'язаний з українським національним рухом, а для багатьох молодих організаторів кооперації товариства стали школою виховання національної свідомості, осягнення потреб та інтересів народних мас.

Кооперативний рух в Україні – проблема не тільки багатопланова, малодосліджена і цікава для вчених і фундаторів кооперації. Як форма соціального руху і система кооперативних структур, він, розвиваючись за своїми специфічними законами і принципами внутрішньої організації, містить у собі великий творчий потенціал, здатний при певних умовах перетворитися в реальну силу забезпечення матеріальних і культурних потреб людини.

Кожна цивілізована країна та її уряди захищають права споживачів, здійснюють контроль за якістю і безпечністю продуктів та усіх видів послуг і робіт, сприяють діяльності громадських організацій споживачів. Громадяни таких країн мають конституційне право на свободу об'єднань у громадські організації для здійснення своїх задумів по задоволенню економічних, соціальних і культурних інтересів.

Процес утвердження демократичних перетворень в Україні проходить в умовах гострого протистояння політичних сил. Ситуація ускладнюється значними соціально-економічними труднощами. Започатковані програми економічних реформ не приносять позитивних результатів. Лібералізація економічних відносин не визначає для суспільства чітких ринкових орієнтирів. Урядом продовжують застосовуватись методи регулювання інфляції, проводиться жорстка грошово-кредитна та бюджетна політика, започатковані програми структурної перебудови економіки, але всі ці заходи проводяться без врахування можливості і історичного досвіду залучення різноманітних видів і форм кооперативних товариств, їх можливостей у вирішенні соціально-економічних проблем. Важливою складовою усіх наступних перетворень в Україні мусить стати реформування кооперативного законодавства, використання основних принципів та загальних основ кооперативного будівництва не тільки як одного з основних чинників захисту прав споживачів, а й глибинних базисних перетворень у виробничому процесі, перебудові його структури, підвищенні ефективності та соціальної орієнтованості.

Здобувши атрибути суверенної держави і неспромігшись своєчасно наповнити їх реальним змістом, Україна, яка пройшла тяжкий і довгий шлях до своєї незалежності, маючи великий природний, економічний та інтелектуальний

потенціал, лише при всесторонньому використанні досвіду кооперативного руху буде спроможна зробити помітний внесок у розбудову національної економіки, розвиток науки і культури, зайняти належне місце серед цивілізованих країн світу.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Опубліковані джерела

- Акционерное дело в России. Статистика акционерных предприятий. – СПб., 1899. – Вып.V.
- Вестник кооперации. – 1909. – Кн.Ш. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.12. – Ч.П. – СПб., 1851.
- Военно-статистический сборник. Выпуск IV. – СПб., 1871.
- Гриценко И., Меркулов А. Систематический указатель русской литературы по кооперации. 1856-1924. – М.: Центросоюз, 1925.
- Денежный отчёт Конотопского Союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ за 1917 г. – Конотоп: Кооперация, 1918.
- Департамент земских дел. Местный агрономический персонал. – Пг., 1915.
- Ежегодник Министерства финансов (под ред. А.Б.Бушена). – СПб., 1870. – Вып.I.
- Ежегодник Министерства финансов (под ред. А.Б.Бушена). – СПб., 1871. – Вып.II.
- Ежегодник Министерства финансов (под ред. Д.А.Тимирязева). – СПб., 1881. – Вып.XI.
- Ежегодник Министерства финансов (под ред. А.К.Веселовского). – СПб., 1889. – Вып.XIV.
- Ежегодник Министерства финансов (под ред. А.К.Веселовского). – СПб., 1894. – Вып.XXII.
- Ежегодник Московского Союза Потребительских Обществ. – М.: Изд-во Московского Союза Потребительских Обществ. – 1911.
- Ежегодник Полтавского губернского земства за 1895 г. – Полтава, 1895. – Вып.I.
- Ежегодник Полтавского губернского земства за 1896 г. – Полтава, 1896. – Вып.II.
- Ежегодник Полтавского губернского земства за 1897 г. – Полтава, 1897. – Вып.III.
- Журнал Борзенского земского собрания 1893 г. – Чернигов, 1894.
- Журнал заседаний Борзенского уездного земского собрания 1870 г. – Чернигов, 1871.
- Журнал XXVII очередного Борзенского уездного земского собрания 1892 г. и Чрезвычайных 26 июля 1892 года, 12 февраля и 10, 11 мая 1893 г. – Чернигов, 1893.
- Журнал Глуховского уездного земского собрания очередных заседаний 1882 г. – Глухов, 1883.

Земский статистический сборник Черниговской губернии 1907 (сентябрь). Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. Губернское земство. – 1908.

Ковалевский Александр. Освободительная реформа императора Александра II и осуществление ее в пределах Черниговской губернии. (1858-1861 гг.). – К.: 1911.

Конституція України. – К.: Україна, 1996.

Краткий курс экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892 гг.). – Полтава: Губернское земство. – 1894.

Крестьянская реформа в России 1861 г. Сборник законодательных актов. – М.: Мысль, 1954.

Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права. Ч.I. Донесения свитских генералов. – М.-Л., 1949.

Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. – Харьков, 1961.

Крестьянское движение в России в 1870-1880 гг. Сборник документов. – М.: Наука, 1966.

Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского поселения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903. – Ч.I.

Материалы по торгово-промышленной статистике: Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 г. – СПб., 1900.

Обзор агрономической деятельности уездных земств Черниговской губернии за 1912 г. – Нежин, 1914.

Обзор Потребительных Обществ Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава, 1915.

Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1889 г. – Полтава, 1890. – Вып.I.

Обзор Черниговской губернии за 1878-1897 г. – Чернигов, 1879-1898.

Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1961.

Отчет инструктора по кооперации Лубенского уезда за 1913 г. – Хуторянин. – 1914. – №38.

Отчет инструктора по кооперации Пирятинского земства за 1914 г. – Хуторянин. – 1914. – №38.

Отчет инструктора по кооперации Хорольского земства за 1913-1915 годы. – Хуторянин. – 1915. – №39.

Отчет кооперативного отдела Полтавского общества сельского хозяйства за 1914, 1915 гг. – Хуторянин. – 1914. – №38. – 1915. – №39.

Отчет Черниговской губернской земской управы по сельскохозяйственному экономическому отделу за 1912 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1914.

Паи, акции товариществ, обществ и сборник разных фирм торгово-промышленной деятельности в России. (сост. А. и Н.К. Ксеновы). – Астрахань, 1902.

Петлин. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношении в связи с деятельностью в них государственного банка и частных кредитных учреждений. – СПб., 1897.

Погожев А. Учет численности и состава рабочих в России. – СПб., 1906.

Полный Свод Законов Российской империи. – Т. XXXVI. – Отд. I. – Изд. 1863. – №36663.

Положение 19 февраля 1861 года о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – М.: Мысль. – 1916. Общее положение.

Пора-Леонтович А.Я. Распределение населения Малороссии, его этнографический состав, быт и культура // Россия, полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П.Семёнова. – Т.7. – СПб., 1903.

Постановление Всероссийского съезда земских агрономов // Земское дело. – 1910. – №24.

Приложение к всеподданейшему отчету начальника Черниговской губернии за 1880-1886 гг. – Чернигов, 1881-1897.

Приложение к всеподданейшему отчету Полтавского губернатора за 1883-1894 гг. – Полтава, 1884-1895.

Приложение к стенографическим отчётам Государственной думы. Четвёртый созыв. Сессия четвертая. 19 июля – 3 сентября 1915 г. – Пг., 1915.

Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г. – СПб., 1905.

Рашин А.Г. Население России за сто лет. – М.: Госстатиздат, 1956.

Рейтлингер Н.А. Обзор положения деятельности Потребительских обществ в России по данным 1897 года. – СПб, 1899.

Реузов С. Материалы по кооперации на Борзенщине. – Нежин, 1917.

Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т. I, II. – Чернигов, 1899.

Русов А. Статистическое описание Нежинского уезда. – К., 1880.

Сапёлкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. – СПб.: Тип. Штольценберга. – 1908.

Сборник материалов об артелях в России. – СПб., 1875. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах на паях. – СПб., 1911.

Сборник статистико-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии. – Харьков, 1886.

Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг.: Мысль, 1917.

Свод данных о фабрично-заводской статистике в России за 1891: материалы для торгово-промышленной статистики. – СПб., 1894.

Свод Законов Российской империи. – 1892. – Т. XIII.

Свод Законов Российской империи. – 1893. – Т. XIV.

Свод материалов об артелях в России. – СПб., 1893. Вып.18. Свод материалов об артелях в России. – СПб., 1895. Вып.19-24. Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда (4-7 декабря 1917 г.). – Чернигов, 1918.

Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. – СПб., 1894.

Собрание Указаний Правительства. – 1917. – Отд.7. – №72. Списки всех потребительных обществ России как действующих, так и закрывшихся на 1 января 1912 года. – СПб., 1912.

Справка об историческом развитии и современном положении мелкого кредита в России и некоторых иностранных государств. – СПб.: Изд. Прометей, 1895.

Списки Московского Союза Потребительных Обществ на 1 января 1917 г. – М., 1917.

Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 г. – Полтава, 1908.

Статистика поземельной частной собственности и населенных мест в Европейской России: Губернии Малороссийские и Юго-западные. – СПб., 1884. – Вып. III.

Статистика поземельной частной собственности и населенных мест в Европейской России. – СПб., 1885. – Вып. VIII.

Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб., 1906.

Статистический временник Российской империи. Вып. I. – СПб., 1866.

Торгово-промышленная Россия: справочная книга для купцов и фабрикантов (сост. А.А.Блау). – СПб., 1899.

Третій Всеукраїнський Загальнокооперативний З'їзд у Києві (протоколи засідань, постанови та інші матеріали). – К., 1918.

Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912. – СПб., 1912.

Труды статистического отделения при Полтавском губернском земском управлении. – Полтава, 1878.

Труды статистического отделения при Харьковском земском управлении. – Харьков, 1877.

Труды статистического отделения при Черниговском губернском земском управлении. – Чернигов, 1877.

Труды Съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16 сентября 1907 г.). – Чернигов, 1908.

Фабрики и заводы всей России. – К., 1913.

Харьковский фабричный округ: Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковского округа д-ра В.В.Святловского. – СПб., 1866.

Холмский А.И. Свод постановлений Черниговских земских собраний (1865-1882 гг.) – Одесса: Изд. Губернского земства, 1894.

Хрестоматия по истории СССР. 1861-1917 гг. – М.: Просвещение, 1990.

Число потребительных кооперативов, возникших с 1865 по 1913 год включительно по губерниям и областям России. – СПб., 1914.

Архівні матеріали

Архів ЦНБ ім. Вернадського. Рукописний відділ

Ф.290. – №1. – 2852. – спр.134. – Григорій Галаган, життя та діяльність.

Центральний державний історичний архів України у м.Києві.

- Ф.832. В.Б.Антонович.
- Ф.2019. О.М. Анциферов.
- Ф.1475. Г.П.Галаган.
- Ф.262. М.В.Довнар-Запольський.
- Ф.1143. О.І.Левицький.
- Ф.251. В.В.Тарновський.
- Ф.1439. Переписка Полтавського губернатора.
- Ф.324. Переписка Чернігівського губернатора.
- Ф.320. Полтавське губернське жандармське управління.
- Ф.1475. Родина Галаганів.
- Ф.1111. Споживче Товариство Півдня Росії.
- Ф.336. Харківське губернське жандармське управління.
- Ф.1470. Чернігівське губернське жандармське управління.

Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України

- Ф.4049. Всеукраїнська Кооперативна Рада (Вукоопрада).
- Ф.296. Всеукраїнська Спілка Споживчих Кооперативних Товариств (Вукоопспілка).
- Ф.206. Південне управління Центроспілки.

Полтавський обласний державний архів

- Ф.120 Канцелярія Полтавського губернатора.
- Ф.119. Полтавська губернська управа.
- Ф.53. Полтавський губернський статистичний комітет.

Сумський обласний державний архів

- Ф.125. Андріяське кредитне товариство.
- Ф.214. Голінське сільськогосподарське кооперативне товариство.
- Ф.200. Підставське сільськогосподарське кооперативне товариство.
- Ф.155. Поділківське сільськогосподарське кооперативне товариство.
- Ф.2. Сумська земська управа.
- Ф.759. Сумське повітове управління.

Харківський обласний державний архів

- Ф.3. Канцелярія Харківського губернатора.
- Ф.304. Харківська губернська земська управа.
- Ф.4. Харківське губернське управління.
- Ф.51. Харківський губернський статистичний комітет.

Чернігівський обласний державний архів

Ф.128. Канцелярія Чернігівського губернатора.
Ф.127. Чернігівська губернська управа.
Ф.145. Чернігівське губернське в земських і міських справах присутствіє.
Ф.49. Чернігівський губернський статистичний комітет.

Філіал Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині

Ф.9. Ніжинська земська управа.

Періодичні видання

Всеросійські журнали

Вестник Временного правительства. – 1917.
Вестник кооперативных Союзов. – 1915-1917.
Вестник кооперации. – 1909, 1914, 1915, 1919, 1922.
Вестник кустарной промышленности. – 1912, 1914, 1915.
Земский агроном. – 1913, 1914, 1917.
Земское дело. – 1910, 1912, 1913, 1915.
Известия Народного Комиссариата по продовольствию. – 1919, 1920.
Известия Совета Всероссийских Кооперативных Союзов. – 1917, 1919.
Известия Центросоюза. – 1917, 1918.
Кооперативная жизнь. – 1912, 1917, 1918.
Муравейник. – 1903, 1907, 1912.
Пролетарий. – 1908.
Союз потребителей. – 1909, 1912, 1914-1917.

Українські журнали

Бюлетень Українського Народного Кооперативного Банку. 1918. Киевская старина. – 1886, 1889, 1891, 1900, 1906.
Кооперативна зоря. – 1919.
Наша кооперація. – 1913-1915.
Наша хата. – 1917-1918.
Рілля. – 1915, 1917.
Сахарная промышленность Левобережной Украины. – 1919.
Сільський господар. – 1918-1920.
Украинская жизнь. – 1913, 1915.
Українська кооперація. – 1918-1919.
Червоний кооператор. – 1918.

Губернські журнали

Бюлетень Споживчих Товариств Півдня Росії. – 1917, 1918.
Бюлетень Харьковського Райсоюзу. – 1922, 1923.
Бюлетень Черниговського Губсоюзу. – 1921.
Вестник Сумського Союзу Кооперативов. – 1917-1918.

Земский сборник Черниговской губернии. – 1869, 1872, 1899, 1900, 1901-1905, 1906-1908, 1910, 1912, 1917.
Кооперация и жизнь. – 1917.
Мир труда. – 1918.
Полтавский кооператор. – 1918, 1919.
Потребитель. – 1912.
Селянин. – 1908, 1910, 1912.
Харьковский потребитель. – 1922.
Хлібороб. – 1912, 1914.
Черниговский кооператор. – 1918-1920.
Черниговский селянин. – 1918.
Южный кооператор. – 1913, 1917-1918.
Южно-русский потребитель. – 1914, 1916, 1918.

Газеты

Вестник финансов, промышленности и торговли: еженедельная газета. – 1885-1897 г.
Известия Товарищества Потребителей Общества Юга России. – 1918, 1919.
Неделя. – 1869, 1876, 1896, 1903 гг.
Полтавские губернские ведомости. – 1867, 1869, 1871, 1874, 1886, 1895, 1903, 1910.
Правительственный вестник. – 1869, 1892, 1899-1910.
Рада. – 1906, 1908.
Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1875-1890 гг.
Сумской вестник. – 1914 год.
Черниговская земская неделя. – 1915, 1916.
Черниговские губернские ведомости. – 1870, 1885, 1890, 1900, 1914.
Южно-русская сельскохозяйственная еженедельная газета. – 1898, 1910.

Монографії, статті і дослідження

Ананьич Б.В. Банкирские дома в России. – 1860-1914 гг. // Очерки истории частного предпринимательства. – М.: Наука, 1991.
Анненков Б.И., Карелин Ю.Я. Кредитная кооперация в России – объективная необходимость, пути возрождения // Деньги и кредит. – 1992. – №11.
Антология мировой философии. В 5-ти томах. – М.: Наука, 1971. – Т.3.
Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. – М., 1907.
Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. – М., 1915.
Арайо Ж. Экономические противоречия при социализме. – М., 1984.
Багалец Д.И., Милкер Д.П. История города Харькова за 250 лет. – Т.2. – Харьков, 1912.
Бак И.К. К вопросу о генезисе капиталистического уклада в крепостническом хозяйстве России // Вопр. истории. – 1950. – №9.
Бакунин М.А. Философия. Социология. Политика. – М.: Наука, 1989.

- Балабанов М. История рабочей кооперации в России. – К.: Изд. Сорабкопа. – 1923.
- Балабанов М. Общее учение о кооперации. – М.-Л.: Кооперативное издательство, 1928.
- Баллин М.П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. – Харьков, 1870.
- Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – К., 1925.
- Бейрон С.Г. Плеханов, утопизм и российская революция // Отечественная история. – 1995. – №5.
- Берхин И.Б. Основные этапы формирования кооперативного плана В.И.Ленина // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся в 1961 г. в Москве. – М.: Наука, 1963.
- Бланк Г.Я. Основы теории и истории потребительской кооперации СССР. – М.: Изд. Центросоюза, 1963.
- Бовыкин В.И. О взаимоотношениях российских банков с промышленностью до середины 90-х гг. XIX в. // Социально-экономическое развитие России. – М.: Наука, 1986.
- Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. – М.: Наука, 1984.
- Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865.
- Бойко М.К. Рабочий класс в период социалистического строительства. – К.: Вища школа, 1990.
- Бондарев И.А. Организация и практика кооперативных учреждений мелкого кредита. – СПб.: Тип. Наш век, 1913.
- Буздалов И. Потребкооперация на пути возрождения // АПК: Экономика и управление. – 1989. – №10.
- Булыгин И.А., Индова Е.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А., Трощинский С.И. Начальный этап генезиса капитализма в России // Вопр. истории. – 1966. – №10.
- Вандервельде Е. Кооперация нейтральная и кооперация социалистическая. – М.: Изд. Московского Союза Потребительских Обществ, 1919.
- Василенко В. Кустарные промыслы Полтавской губернии. – Полтава: Типогр. губернского земства, 1900.
- Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. – М.: Прогресс, 1992.
- Верховский В.И. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 год включительно. – СПб., 1898.
- Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1925.
- Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ. ТУК – Товариство Української Кооперації. – Нью-Йорк, 1964.
- Воблий К.І. Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості. – К.: АН УРСР, 1930.

- Войцеховский С.В. Кооперативное законодательство в России. Пг.: Изд. Мысль, 1918.
- Волгин В.П. Роберт Оуэн // Роберт Оуэн. Избранные сочинения. В 2-х томах. – М.-Л.: Наука, 1950.
- Галицийская Е. Украина и ее колонии // Украинская жизнь. – 1914. – №4.
- Гамаюнов М.В. Большие перемены. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР. – М.: Наука, 1968.
- Герасимов Е.Н. Кооперация и перестройка. – К.: Знание, 1969.
- Гефтер М.Н. Из истории монополистического капитализма в России // Истор. записки. – 1951. – Т.38.
- Гибнер М.П. Система кооперации. – М.: Изд. Московского Союза Потребительских Обществ, 1911.
- Гиндин И.Ф. Банки и промышленность в России до 1917 г. – М.-Л.: Политиздат, 1927.
- Голованова Н. Из истории статистического изучения кооперации // Вестник статистики. – 1990. – №11. – С.52.
- Гриценко И., Меркулов А. Систематический указатель русской литературы по кооперации. 1856-1924. – М.: Центросоюз, 1925.
- Гулишамбаров С.О. Историко-статистический обзор промышленности и торговли России. – СПб., 1899.
- Гуржій І.О., Лещенко М.Н. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення (XIV-XIX ст.). – К.: Знання, 1958.
- Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968.
- Данилов В.П. Аграрные реформы и аграрная революция в России // Великий незнакомец. Крестьянские реформы в современном мире. – М.: Прогресс, 1992.
- Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. – 1987. – №16.
- Дементович М. Черниговская губерния. – СПб.: Наука, 1865.
- Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. – К.: Наукова думка, 1975.
- Дешко С. Кооперация на Україні. – Харків: Урядова друкарня, 1927.
- Дідусенко А. Селянство: Кредит. – Харків: Урядова друкарня, 1927.
- Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М.: Изд. АН СССР, 1960.
- Дмитренко В.П., Морозов Л.Ф., Погудин В.И. Партия и кооперация. – М.: Изд. политической литературы, 1978.
- Доманицький Василь. Господар – кооператор. – Німбрук, 1925.
- Доманицький Василь. Як хазяйнують селяни в чужих краях. Про селянську кооперацію. Про товариські крамниці. – К., 1904.
- Дружинин Н.М. К вопросу о генезисе капитализма в России // Избр. труды: Социально-экономическая история России. – М.: Наука, 1987.
- Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861-1880 гг. – М.: Наука, 1978.

- Дулькин М.С. Монополистический капитал в молочной кооперации России // Ученые записки Московского областного пединститута. – Т.162. Политэкономия. – Вып.4. – М., 1966.
- Евдокимов А.А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Харьков: Издат. ПОЮР, 1912.
- Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г. – Полтава, 1897.
- Энгельс Ф. Анти-Дюринг. – К., 1983.
- Энгельс Ф. Диалектика природы // К.Маркс і Ф.Энгельс. Твори. – К., 1963. – Т.20.
- Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии до науки // К.Маркс і Ф.Энгельс. – К., 1963. – Т.19.
- Энгельс Ф. Социальные отношения в России // К.Маркс і Ф.Энгельс. – Твори. – К., 1963. – Т.15-16.
- Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983.
- Железнов В.Я. Теория мелкого (кооперативного) кредита. – М., 1914.
- Жид Шарль. Двенадцать заповедей кооперации. – М.: Изд. Вестн. кооперат. съездов, 1917.
- Жмир В.Ф. На шляху до себе (історія становлення української національної свідомості) // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №4.
- Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М.: Просвещение, 1968. – 3-е изд.
- Зак Л.И. Туган-Барановський як теоретик кооперації // Українська кооперація. – 1919. – №2.
- Зак С. Промышленный капитализм в России. – М., 1908.
- Зельгейм В.Н. Организация и практика потребительных обществ в России. Курсы по кооперации. – М., 1913.
- Зельгейм В.Н. Организация и практика потребительских обществ в России. – Ново-Николаевск, 1919.
- Зибер Н.И. Потребительские товарищества. – СПб., 1869.
- Зильберфарб. Социальная философия Шарля Фурье. – М.: Наука, 1964.
- Зырянов П.Н. Крестьянская община в Европейской России 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1992.
- Зырянов П.Н., Шелохаев В.В. Первая русская революция в американской и английской буржуазной историографии. – М.: Наука, 1976.
- Іщенко Петро. Професор Михайло Іванович Туган-Барановський (світлий пам'яті любимого вчителя) // Українська кооперація. – 1919. – №1.
- Изметева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XX вв. – М.: Московский университет, 1991.
- Имшенецкий Я.К. Мелкий кредит и его значение в народном хозяйстве. – Полтава, 1913.
- Интеллигенция в революции. XX век (отв. ред. К.В.Гусев). – М.: Наука, 1985.
- Исаев Андрей. Артели в России. – Ярославль, 1881.
- Исланкин Ф.Б. Руководство кредитной кооперацией. – Казань, 1915.
- Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. – СПб., 1893.

- Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах: Полтавська область. – К.: АН УРСР, 1972.
- Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах: Сумська область. – К.: АН УРСР, 1973.
- Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах: Харківська область. – К.: АН УРСР, 1972.
- Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах: Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972.
- История городов и сел УССР: Черниговская область. – К.: АН УССР, 1983.
- История народного хозяйства СССР. Курс лекций (под ред. Ф.Я.Полянского, Б.П.Орлова, И.Н.Шемякина). – М.: Соцэкономиздат, 1960.
- Історія робітничого класу Української РСР: – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1.
- История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся 18-19 апреля 1961 г. в Москве. – М.: Наука, 1963.
- Історія Української РСР: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1967.
- Історія Української РСР: У 8 томах 10 книгах. – К.: Наукова думка, 1978.
- Кабанов В.В. А.В.Чаянов в кооперативном движении // А.В.Чаянов. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991.
- Кабанов В.В. Национальный Московский народный банк // Вопросы истории. – 1970. – №4.
- Кабанов В.В. Октябрьская революция и кооперация (1917 г. март 1919 г.). – М.: Наука, 1973.
- Кабанов В.В. Октябрьская революция и кооперация // Исторические записки. – Т.82.
- Калугина М.И. Государственно-монополистический капитализм и юридическое лицо. – М.: Унив. Дружбы народов, 1987.
- Карелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861-1904 гг.). Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979.
- Кауфман П. Теория потребительской кооперации. – СПб., Изд. товар. "Кооперация", 1912.
- Кильчевский В.А. Какая разница между частным банком и кредитным товариществом. – М., 1918.
- Ключевский В.О. Сочинения: Курс русской истории. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т.1. – Ч.1.
- Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. – 1982. – №3.
- Коломієць М.Ф. Полтавська область. – Харків: Изд. Харьковского университета, 1959.
- Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М.: Наука, 1991.
- Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. – Мюнхен, 1965.
- Кооперативная собственность при социализме: возможности и перспективы. – М.: Наука, 1989.

- Косинский В.А. Учреждения мелкого кредита в Германии. – М.: Ред. изд. И.И.Жилинский, 1901.
- Костров Н.И. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернского земства, 1917.
- Кочинский В. Крестьянская кооперация и социализм. – Харьков: Червоний шлях, 1923.
- Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. – К.: Типография 2-го Апреля, 1916.
- Кремнев Г. Развитие кооперации. – М.: Изд. Центросоюза, 1928.
- Кулишер И.И. Обзор русского и иностранного законодательства о кооперативных товариществах. – СПб.: Министерство торговли и промышленности, 1906.
- Кульжный А.В. Деревенское сельскохозяйственное общество. – М.: Изд. Моск. Союза Потребит. Обществ, 1913.
- Кульжный А.Е. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства. – М.: Кооперативное издательство, 1918.
- Кульчицкий С.В. Баланс як історичне джерело // Історичні дослідження. – К.: Наукова думка, 1984. – Вип.10.
- Кульчицкий Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1929). – К.: Основи, 1996.
- Кульчицкий С.В. Концепція "кооперативного соціалізму" // Український історичний журнал. – 1995. – №2.
- Кульчицкий С.В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. – К.: Наукова думка, 1994.
- Лаверичев В.Я. Государство и монополии в дореволюционной России: проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействие капиталистических монополий на государственный аппарат. – М.: Мысль, 1983.
- Левин И. Акционерные коммерческие банки в России. – Пг., 1917.
- Левитский Микола. Артельный договор для земледельческих артелей. – Елизаветград, 1900.
- Лейкина-Сквирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: Мысль, 1971.
- Ленін В.І. До сільської бідноти (пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи) // Повн. збір. творів. – Т.7.
- Ленін В.І. Капіталізм у сільському господарстві (про книгу Каутського і про статтю П.Булгакова) // Там же. – Т.4.
- Ленін В.І. Кустарний перепис 1894-95 року в Пермській губернії і загальні питання "кустарної" промисловості // Там же. – Т.2.
- Ленін В.І. Первісний варіант статті "Чергові завдання радянської влади" // Там же. – Т.36.
- Ленін В.І. Про кооперацію // Там же. – Т.45.
- Ленін В.І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації 9 грудня 1918 року // Там же. – Т.37.
- Ленін В.І. Про продовольчий податок (значення нової політики і її умов) // Там же. – Т.43.

- Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії // Там же. – Т.3.
- Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90 роки XIX ст.) – К.: Наукова думка, 1970.
- Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1977.
- Лившин Я.И. Монополии в экономике России: Экономические организации и политика монополистического капитала. – М.: Соцэкономиздат, 1961.
- Лозовой А. Сельскохозяйственная кооперация и ее значение в современных условиях. – Харьков: Червоний шлях, 1923.
- Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – в нач. XX ст. – К.: Госполитиздат, 1955.
- Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т.II.
- Мавричев В.В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов как органов местного самоуправления населения. – СПб.: Изд. журн. "Земское дело", 1913.
- Майстренко І. Аграрна політика більшовиків за п'ятдесят років революції (відбиток з наукових записок). – Мюнхен, 1967.
- Макаров Н.П. Очерки кооперативного сбыта хлеба. – М., 1913.
- Макурова Н.Я. Исторический очерк русской потребительской кооперации (конспект). Пособие для губернских кооперативных курсов. – М., 1932.
- Марков В.И. Пионеры Южно-Русской кооперации. Н.П.Баллин и его сотрудники (очерк из истории кооперации на Украине). – Харьков: Изд-во Потребительного Общества Юга России, 1919.
- Маркс К. Економічний рукопис // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – К.: Наукова думка, 1963. – Т.47.
- Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – К.: Наукова думка, 1963. – Т.16.
- Маркс К. Капітал. Критика політичної економії // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – К.: Наукова думка, 1963. – Т.25. – Ч.І.
- Маркс К. Убогість філософії // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – К.: Наукова думка, 1963. – Т.16.
- Маркс К. Установчий маніфест Міжнародного Товариства Робітників // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – К.: Наукова думка, 1963. – Т.4.
- Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) . – К., 1995.
- Марьяновский В.А. Кооперативная собственность при социализме. – М.: Наука, 1989.
- Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство. – М.: Изд. Союза Потребительских Обществ, 1919.
- Маслов Сем. Сельскохозяйственная кооперация, ее формы, значение и задачи. – М.: Кооперативное издательство, 1923.
- Маслов С. Трудовые земледельческие артели, их значение, история их организации и уставов. – Ярославль: Типогр. Воронеж. Союза Потреб. Обществ, 1918.

- Мезенцев В. Хлебная торговля и кооперация. – Харьков: Издат. ПОЮР, 1914.
- Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., Університет, 1972.
- Менделеев Д.И. Учение о промышленности. Вступление в библиотеку промышленных знаний // С думой о благе российском. – Новосибирск: Наука, 1991.
- Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. – Пг.: Мысль, 1918.
- Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – Иркутск: Кооперация, 1910.
- Меркулов А.В. Производительная кооперация в Западной Европе. – М.: Изд. Совета Всероссийских Кооперативных Съездов, 1918.
- Мещеряков М.Л. Кооперация и социализм. – М.: Изд. Всесоюзных Кооперативных Съездов, 1920.
- Милов Л.В. О некоторых вопросах первоначального накопления и генезиса капитализма в России // Вопр. истории. – 1969. – №7.
- Милуков П.Н. Интеллигенция и историческая традиция // Вехи.
- Интеллигенция в России. Сборник статей. – М.: Молодая гвардия, 1991.
- Михайлов А. (Шеллер). Ассоциации. – СПб., 1869.
- Моргун Олександр. Нариси історії промислової кооперації України. – Мюнхен, 1966.
- Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 2. – К.: Наукова думка, 1992.
- Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УРСР в роки непу. Автореф. дис... докт. істор. наук. – К., 1994.
- Мохор Павло. Од Баліна до Леніна. – К.: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924.
- Мюллер Ганс. Теория классовой борьбы и принципы нейтралитета кооперативного движения. – СПб.: Типогр. "Начало", 1909.
- Національне відродження і кооперація. – К.: Дніпросоюз, 1919.
- Нестеренко А.А., Романенко И.Н., Вирник Д.Ф. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: АН СССР.
- Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – К.: АН УРСР, 1962. – Ч. II.
- Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: ремесло і мануфактура. – К.: АН УРСР, 1959.
- Николаев А.А. Основные этапы и противоречия в развитии промышленной кооперации страны // Советская история (проблемы и уроки). – Новосибирск: Наука, 1992.
- Николаев А.Н. Кооперация. – М.: Изд. Совета Всерос. Кооперат. Съездов, 1918.
- Николаев А.Н. Теория и практика кооперативного движения. – М.: Изд. Моск. Союза Потреб. Обществ, 1908.

- Никольский С.А. Аграрное производство перед угрозой кризиса: философский анализ некоторых исходных причин его возникновения // Сельскохозяйственная практика: противоречия перестройки. – М.: Наука, 1989.
- Новгородцев П.И. О путях и задачах русской интеллигенции // Из глубины. Сборник статей о русской революции. – М.: Изд. Моск. университета, 1990.
- Овсянко-Куликовский Д.Н. Психология русской интеллигенции // Вехи. Интеллигенция в России. – М.: Молодая гвардия, 1991.
- Орлов М. Спор о кооперации // Известия Народного комиссариата по продовольствию. – 1919. – №3-6.
- Оуэн Роберт. Избранные сочинения. В 2-х томах. – М.-Л.: Наука, 1950.
- Очерки истории частного предпринимательства. – М.: Наука, 1991.
- Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Экономика, 1954.
- Пажитнов К.А. Основы кооперации. – М.: Изд. Совета Всерос. Кооперат. Съездов, 1917.
- Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Харьков, 1927.
- Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1963.
- Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Т.1. – М.: Наука, 1966.
- Плеханов В.Г. Материалистическое понимание истории // Соч. – Т. XXIV.
- Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики. – М.: Финансы и статистика, 1990.
- Поволоцкий Л.И. Русское кооперативное законодательство. Пособие для работников кооперации. – Пг.: Кооперация, 1923.
- Пожарський П. Нариси з історії Української кооперації. – К.: Робітнича Книгарня, 1919.
- Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. – К.: Друк. К.Ф. Книгоспілки, 1928.
- Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні. – Чернігів: Ред.-видавн. комплекс "Деснянська правда", 1996.
- Полтавский земский календарь на 1908 год. – Полтава, 1908.
- Полянский Ф.Я., Орлов Б.П., Теличкин И.Н. История народного хозяйства СССР. – М.: Соцэкономиздат, 1960.
- Попов В., Шмелев Н. На развилке дорог: Была ли альтернатива сталинской модели развития? // Осмыслить культ Сталина. – М.: Прогресс, 1989.
- Попов Н.И. Борьба за ленинский кооперативный план. – М.: Изд. Центросоюз, 1934.
- Попов Н.И. Теория кооперации. – М.: Изд. Центросоюз, 1928.
- Прейфер О. Об ассоциации. – СПб., 1875.
- Примак К. Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии. – Чернигов: Типогр. губернского земства, 1914.
- Проблемы аграрной истории советского общества. – М.: Наука, 1971.
- Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М.: Изд. Союза Потребительских Обществ, 1918.

Разовский С.В. Тезисы о строительстве кооперации и ее взаимоотношения с классовыми организациями власти // Известия Народного Комиссариата по продовольствию. – 1920. – №1-2.

Рибалка І.К. Історія Української РСР: Дорадянський період. К.: Вища школа, 1978.

Россель Д.Ж. Кооперация и национальные задачи. – М.: Польза, 1915.

Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Ч.1, II.

Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М.: Наука, 1978.

Салабянов В. Кооперация в системе сельского хозяйства. – М.: Изд. Московского Союза Кооперативных Съездов, 1926.

Самойлович Н.И., Буняковский А.В. Внутренняя торговля России и её ярмарки // Фабрично-заводская промышленность и торговая Россия. – СПб., 1896. – Изд. 2-е.

Севрук П. Кооперация в Союзе ССР. – М.: Центросоюз, 1927.

Селунская В.М. Разработка В.И.Лениным кооперативного плана // Вопросы истории КПСС. – 1960. – №2.

Сельскохозяйственная кооперация в системе государственного капитализма. – М.: Кооперативное издат., 1924.

Сен-Симон. Избранные сочинения. В 2-х томах. – М.-Л.: Наука, 1948.

Сен-Симон. Изложение учения. – М.: Наука, 1961.

Сергеев Н.И. К вопросу о разработке В.И.Лениным кооперативного плана в первые годы Советской власти (ноябрь 1917-1920 гг.) // Учёные записки Саратовского университета. – 1959. – Т.73.

Скрипников М. Потребительские общества Полтавской губернии. – Полтава: Полтавское Общество Потребительской кооперации, 1900.

Слабеев І.С. 3 історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К.: Наукова думка, 1964.

Слабченко С.С. Матеріали до соціально-економічної історії України ХІХ ст. – Харків: Пролетарій, 1925. – Т.1.

Слабченко С.С. Матеріали до соціально-економічної історії України ХІХ ст. – Харків: Пролетарій, 1927. – Т.2.

Славинский М.А. Русская интеллигенция и национальный вопрос // Вехи. Интеллигенция в России. Сб. статей. – М.: Молодая гвардия, 1991.

Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. – Л.: Наука, 1983.

Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. – СПб.: Наш век, 1990.

Соловьева А.М. Промышленная революция в России. – М.: Наука, 1990.

Социалистическая кооперация: История и современность. – М.: Наука, 1969.

Степанов И.И. (Скворцов). Кооперация в земледелии и промышленности. – М.: Кооперативное издательство, 1920.

Степанов И.И. (Скворцов) Потребительские общества и рабочий класс. – М.: Изд. Московского Союза Потребительских Обществ, 1916.

Степанов С.А. Загадки убийства Столыпина. – М., 1995.

Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку. – Полтава: Полтавська Спілка Споживчих Товариств, 1917.

Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Вехи. Интеллигенция в России. Сб. статей. – М.: Молодая гвардия, 1991.

Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. – М.: Соцэкономиздат, 1960.

Сулов И. Закономерный финал концепции огосударствления крестьян // Вопросы экономики. – 1989. – №8.

Теоретические проблемы современной советской кооперации. – М.: Изд. Коммунистической Академии, 1930.

Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Держполітвидав, 1959.

Тернер О.Г. О рабочем классе и мерах по обеспечению его благосостояния. – СПб., 1861.

Тотомианц В.Ф. Биография Н.П. Баллина // Объединение. – 1912. – №15.

Тотомианц В.Ф. Сельскохозяйственная кооперация. – М.: Изд. Центрального Кооперативного Комитета, 1915.

Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации. – М.: Союз Потребительских Обществ, 1918.

Трапезников И.Ф. Операция кредитного товарищества. – М.: Изд. Моск. гор. универс. им. Шанявского, 1915.

Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В 2-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т.1.

Туган-Барановский М.И. Интеллигенция и социализм // Вехи. Интеллигенция в России. Сб. статей. – М.: Молодая гвардия, 1991.

Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціальні основи її та мета. – К.: Дніпросоюз, 1918.

Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. – СПб.: Прометей, 1911.

Туган-Барановский М.И. Русская революция и социализм. – Пг.: Отг. из №2-3. "Вестн. кооперации", 1917.

Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – М.: Пролетарий, 1926. – Т.1, II.

Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. – Пг.: Мысль, 1918.

Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Изд. Совета Всерос. Кооп. Съездов, 1916.

Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Наука, 1989.

Тюкавкин В.Г. Сибирская деревня накануне Октября. – Иркутск: Изд. университета, 1966.

Файн Л.Е. История разработки В.И.Лениным кооперативного плана. – М.: Мысль, 1970.

Файн Л.Е. Развитие кооперативной формы социалистической собственности в СССР // Вопросы истории. – 1987. – №5.

- Фарутин И.А. Из истории борьбы КПСС за реорганизацию буржуазной кооперации в социалистическую (1919-1920 гг.). – Калининград, 1970.
- Фарутин И.А. Характер и особенности кооперативного движения в дореволюционной России // Ученые записки Калининградского государственного университета. Вып.IV. Общественные науки. – Калининград, 1970.
- Философская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1960.
- Фортунатов А.Ф. Об изучении кооперации. – М.: Изд. Московского Союза Потребит. Обществ, 1912.
- Фроммет Л.Е. Теория и история потребительской кооперации. –Краткий курс. – Пг.: Кооперация, 1918.
- Хейсин М.Л. 50-летие потребительской кооперации в России. – М.: Изд. Совета Всероссийских Кооперативных Съездов, 1915.
- Хейсин М.Л. Кредитная кооперация в России. (Исторический очерк и современное положение). – Пг.: Кооперация, 1919.
- Хейсин М.Л. Потребительская кооперация. – М.: Изд. Совета Всерос. Коопер. Съездов, 1918.
- Хижняков В.П. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916.
- Хижняков В.П. Земство и кооперация // Юбилейный земский сборник 1864-1914. – СПб.: Изд. Поповой, 1914.
- Хижняков В.П. История и организация Совета Всероссийских Кооперативных Съездов. – М.: Изд. Московского Союза Потребительских Обществ, 1919.
- Хромов П.А. Экономическая история СССР : период промышленного и монополистического капитализма в России. – М.: Высшая школа, 1982.
- Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. (1800-1917). – М.: Госполитиздат, 1951.
- Хромов П.А. Экономическое развитие России. Очерки экономической России с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Наука, 1967.
- Целлариус В. Досягнення Української кооперації. – Харків: Книгоспілка, 1925.
- Целлариус В. Кооперация и борьба за социализм. – Харьков: Книгоспилка, 1924.
- Целлариус В. Сучасна Українська кооперація. – Харків: Книгоспілка, 1926.
- Чаянов А.В. К вопросу о восстановлении сельского хозяйства в местностях, разрушенных войной // Агр. журнал. – Харьков. – 1915. – Кн.І.
- Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. – М.: Центросоюз, 1925.
- Чаянов А.В. О книге А.М.Мишина "Обзор агрономической деятельности уездных хозяйств Черниговской губернии в 1912 г." // Вестник сельского хозяйства. – 1914. – №50.
- Чаянов А.В. Опыт разработки бюджетных данных по сто одному хозяйству Старобельского уезда Харьковской губернии. – Харьков: Изд. ПОЮР, 1915.
- Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991.
- Чаянов А.В. Экономическая сторона мелиорации в крестьянском хозяйстве // Агр. журнал. – Харьков. – 1914. – Кн.І.

- Черниговский историко-археологический календарь на 1906 г. –Чернигов, 1906.
- Чернышевский Н.Г. Примечания к "Основам политической экономии Милля" // Соч. в 2-х томах. – М.: Изд. Художественной литературы, 1987. – Т.2.
- Чупров А.И. Мелкий кредит и кооперация. – М.: Изд. Московского Союза Потребительских Обществ, 1911.
- Чупров А.И. Мелкое земледелие и его основные нужды // Чупров А.И. Учёные труды. – М., 1910-1911. – Часть 4. – Вып.2. – 1911.
- Шевцов С.П. Задачи и приёмы кооперативной статистики. – Пг.: Изд. "Кооперация", 1919.
- Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – Чернигов: Изд-во Черниговского губернского земства, 1910.
- Шевченко Ф.О. Деятельность кооперативных учреждений Харьковского уезда. – Харьков: Изд. Потребительского Общества Юга России, 1914.
- Шерстюк Ф. Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині ХІХ ст. – К.: Політвидав, 1948.
- Шмелев Г. Кооперативная собственность в СССР // Политическое самообразование. – 1986. – №2.
- Шумановский П.Б. Земство, агрономия и кооперация // Земский агроном. – 1913. – №6.
- Щербина Ф.А. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. – Одесса, 1880.
- Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. В 4-х томах. – М.: Советская энциклопедия, 1975.
- Энгельс Ф. Диалектика природы // К.Маркс и Ф.Энгельс. – Соч. 2-е изд. – Т.20.
- Энгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки // К. Маркс і Ф.Енгельс. – Твори. Т.19. – К., 1964.
- Яворський Т. Україна в епоху капіталізму. Вип.2. На шляху капіталістичної акумуляції. – Харків: Пролетарій, 1925.
- Якименко Микола. Роль українців в залюдненні і господарському освоєнні Сибіру і Далекого Сходу (кінець ХІХ – поч.ХХ ст.) // Сучасність. – 1993. – №1.
- Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М.: Госполитиздат, 1955.
- Яковлев Б. Возникновение и этапы развития капиталистического уклада в России // Вопр. истории. – 1950. – №9.
- Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881.
- Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края: к освещению хуторского вопроса. – К., 1908. – Вып.І.
- Яцунский В.К. Промышленный переворот в России: к проблеме взаимодействия производительных сил и производственных отношений // Социально-экономическая история России XVIII-XIX вв. – М.: Наука, 1973.
- Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII-XIX вв. – М.: Наука, 1983.

Наукове видання

Половець Володимир Михайлович

**Історія кооперації Лівобережної України
(1861 – 1917 рр.)**

Редактор – М.І.Бушин
Комп'ютерна верстка – В.М.Савонов
Коректор – Т.В.Супрун

Київ, видавництво “глобус”
Р.с. № 01671 від 24.08.2001
04119, Київ, вул. Мельникова, 63

Здано до друку 25.05.2001
Підписано до друку 28.08.2001 Формат 60×80¹/₁₆
Папір офс. № 1. Офс. друк. Умовн. друк. арк.
15,2. Обл. вид. арк. 15,7.
Тираж 500. Зам. 2742

Видруковано у ВАТ “Патент”
В.М.Половець

2001
В.М.Половець